

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Alen Ontl

**OBLICI DRUŠTVENOGA KOMENTARA U
KAIRSKOJ TRILOGIJI I TRILOGIJI *USA***

DOKTORSKI RAD

Mentori:
Stipe Grgas
Munir Mujić

Zagreb, 2016.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Alen Ontl

FORMS OF SOCIAL COMMENTARY IN THE CAIRO AND USA TRILOGIES

DOCTORAL THESIS

Supervisors:
Stipe Grgas
Munir Mujic

Zagreb, 2016.

Sažetak

Ova disertacija pripada području kroskulturalne znanosti o književnosti. Cilj joj je postaviti okvir za tumačenje književnih postupaka u djelima koja pripadaju različitim kulturnim sustavima, koja pokazuju određene formalne i tematske odrednice i koja se bave nekom vrstom društvenoga ili političkoga komentara. Teorijski okvir unutar kojega će se ti postupci razmatrati teorija je otvorenih i zatvorenih sustava. Pokazat ćemo kako je kulturno-politički sustav u kojemu su autori pisali utjecao na odabir retoričkih i književnih metoda i postupaka te na koji se način prikazuje ideja nacionalnog identiteta u tim djelima. Glavna je teza rada da otvoreni sustav uvjetuje korištenje eksperimentalnih metoda kod Dos Passosa, poglavito isprekidane naracije, montažnih postupaka, intertekstualnosti te jezične eksperimentalnosti. S druge strane, zatvoreni sustav u kojemu je pisao Naguib Mahfouz uvjetovao je odabir tradicionalnih postupaka i metoda naracije, izraženoga simbolizma i narativne uniformnosti. Analizom političkoga komentara tih djela pokazat će se kako su književni postupci povezani sa širim kulturnim prostorom i osobnom političkom filozofijom autora ili položajem u pojedinoj književnoj tradiciji. Radi se o djelima koja se mogu svrstati pod naziv velikog američkog romana i velikog arapskog romana. Djela su to koja se bave kompleksnim uređenjem odnosa u dva različita civilizacijska sustava. Moj doprinos znanosti i disciplini komparatistike temelji se na činjenici da nikad nije napravljena poredbena studija ta dva djela u više od pola stoljeća od kada su objavljena, a ta je činjenica posebno značajna ako se uzmu u obzir kompleksni politički i drugi odnosi ova dva kulturna prostora u novijoj povijesti. Moj se doprinos također temelji i na činjenici da je teško pronaći djela iz žanra socijalnoga realizma koja detaljnije progovaraju o svim kompleksnostima uređenja tih društava.

Ključne su riječi istraživanja: otvoreni i zatvoreni sustav, kritički realizam, politički komentar, alegorija, simbolizam, kolonijalizam, politički prostor, ironični društveni komentar i socijalni realizam.

Abstract

This thesis belongs in the field of crosscultural literary studies. Its aim is to set a framework for the interpretation of literary procedures in literary works which belong to different cultural systems, which display certain formal and thematic guidelines and which deal with some kind of social or political commentary. The theoretical framework within which these procedures will be considered is the theory of open and closed systems. We will show how the cultural and political system in which the authors wrote influenced the choice of rhetorical and literary methods and procedures. The main thesis is that an open system conditions the use of experimental methods in Dos Passos, especially intermittent narration, procedures using montage, intertextuality and linguistic experimentation. On the other hand, the closed system in which Naguib Mahfouz wrote determined the selection of traditional practices and narrative procedures, strong symbolism and narrative uniformity. Through the analysis of the political comments of these works we will show how literary procedures are associated with the broader cultural space and the position of authors in a particular literary tradition and political system.

Since these two authors belong to different literary traditions, it is important to situate them in the proper literary context and show what influences, if any, they worked under. In the case of Dos Passos, we will situate his social chronicles in the context of a tradition of critical realism that started with writers such as Theodore Dreiser, Jack London and Frank Norris in the 1890s. In the case of Naguib Mahfouz, the literary context is somewhat different, because the novel as a genre is unknown in Egypt until early twentieth century. Mahfouz occupies a unique place in the history of Egyptian literature, being at once an originator and culminating practitioner of the genre of social realism in novel form.

In the case of both writers, it will be shown that their unique place in their national literatures is reaffirmed by the fact that no writers continued the genres or practices which they employed. Dos Passos's experimental narration still stands unique in the history of American literature, while a new generation of Egyptian writers have a problematic relationship with Mahfouz, whom they consider a pioneer, but against whom they also rebel and write in new genres, from a more modern perspective. By all accounts, these two literary works may carry the title of the Great American Novel and the Great Arabic Novel. They deal with the complex social relations in two

different societies. My original contribution to knowledge and to the discipline of comparative literature lies in the fact that no comparative study of these two works has been done in more than half a century since their publication. This is a fact which is especially noteworthy considering the complex political and other relations of these two cultural spaces in recent history, as well as the fact that it is hard to find two literary works that speak in more detail about the complexities of these societies.

Key words of the research are: open and closed systems, critical realism, political commentary, allegory, symbolism, colonialism, political space, ironic social commentary and social realism.

Sadržaj

UVOD.....	1
1. GLOBALNE KNJIŽEVNE PERSPEKTIVE.....	5
1.1. DOMINANTNE PERSPEKTIVE ISTOKA I ZAPADA.....	13
2. TEORIJSKI OKVIR.....	26
2.1. TEORIJA SUSTAVA.....	27
3. TRILOGIJA <i>USA</i>	
3.1. DOS PASSOS U TRADICIJI KRITIČKOGA REALIZMA.....	34
3.2. POLITIČKI PROSTOR TRILOGIJE <i>USA</i>	46
3.3. ANALIZA IRONIČNOGA DRUŠTVENOG KOMENTARA.....	64
4. <i>KAIRSKA TRILOGIJA</i>	
4.1. MAHFOUZOVO DJELO U OKVIRIMA KOLONIJALNE I POSTKOLONIJALNE ARAPSKE KNJIŽEVNOSTI U EGIPTU.....	98
4.2. SOCIJALNI REALIZAM NAGUIBA MAHFOUZA.....	112
5. NALAZI ISTRAŽIVANJA	
5.1. FORMALNE KARAKTERISTIKE.....	145
6. ZAKLJUČAK.....	156
7. LITERATURA.....	159

Uvod

Jedan je od glavnih problema kroskulturalne znanosti o književnosti identificiranje multifunkcionalne metode istraživanja književnih pojava koje se razlikuju zbog nacionalnih, kulturnih ili geografskih uvjeta, no dijele tematska, formalna ili strukturna obilježja. Književnost modernizma do određene mjere olakšava taj zadatak jer se radi o periodu u kojemu neovisno o nacionalnim, kulturnim ili političkim sustavima, književnost samoga perioda dijeli jasno prepoznatljive strukturne odrednice, metode i postupke na transkulturalnoj razini. U takve postupke ubraja se upotreba raznih intertekstualnih metoda kojima se pokušava formalno uobličiti politička, društvena ili ekonomska kompleksnost, stvoriti fluktuacija diskursa ili lingvistička neovisnost u prostoru koji autori žele osloboditi tradicionalnih ograničenja naracije. Stoga se analize diskursa koje se objavljivalo u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća često bave dijaloškom prirodom socijalne književnosti kasnoga modernizma, posebno postupcima onih književnih djela čija je namjera refleksija društvene stvarnosti, dakle djela u kojima radnja ima neposredan odnos sa situacijskim kontekstom ili stvarnim prostorom, no isto se tako analiziraju i žanrovske klasifikacije socijalnoga romana, dokumentarističke fikcije i kronike. Odnos takvih djela s objektivnom stvarnošću stoga utječe na odabir narativnih tehnika, posebno eksperimentalnih, kojima se trebaju prenijeti ili prikazati društveni i politički uvjeti. Djela socijalnoga realizma kod pojedinih autora, kao Dos Passosa, tako napuštaju tradicionalne književne postupke i usvajaju modernističke pristupe - simbolizam, unutarjni monolog, aluzija, intertekst - no kako sadrže i komponentu društvene kritike možemo ih s pravom svrstati pod zajednički naziv kritički realizam.

S druge strane, autori koji koriste tradicionalne narativne postupke, odnosno pojedini pisci kasnoga modernizma (1940-ih i 1950-ih), kao Naguib Mahfouz, u čijemu je djelu izražena percepcija ili predodžba nacionalnog identiteta, u pravilu imaju vrlo kompleksan i problematičan odnos s prošlošću i naslijeđenim političkim sustavom. Stoga se ne odlučuju često za upotrebu eksperimentalnih modernističkih postupaka koje su koristili pisci poput Joycea, Gertrude Stein, Dos Passosa ili Kafke. Upravo se zato takva djela najzahvalnije proučavaju iz perspektive sociološke tematike kojom se bave. Ovdje je obuhvaćena kritika raznih ideologija, pripadnost likova određenoj društvenoj cjelini ili sloju, formacija identiteta na temelju socioekonomske

pripadnosti te odnosi unutar obitelji ili povezanost obiteljske cjeline sa zajednicom. U političkim okvirima, razmatra se konkretna realizacija ili implementacija sustava društvenih vrijednosti u samome djelu, odnos autorove političke orijentacije i prikazane dominantne ideologije te transformacije na razini pojedinca do kojih dolazi zbog političkih, ekonomskih ili društvenih promjena. Znanstveno proučavanje tih postupaka usmjereno je prema postavljanju i rješavanju konkretnih problema u vezi sa strukturom, formom i metodologijom djela koja se bave sociološkom tematikom te u pravilu lako postiže preduvjete formalizacije i kvantifikacije koje zahtijeva takva znanost (Solar 2004). Sociološka istraživanja književnosti ranoga dvadesetog stoljeća tim su više zahvalnija s obzirom na bogatu i kompleksnu ekonomsku i političku situaciju toga razdoblja, turbulentne gospodarske promjene te izrazitu političku zauzetost brojnih autora. Jedan je od glavnih fokusa znanstvenog istraživanja i proučavanje kontinuiteta pojedinih skupova modernističkih postupaka, no u posljednje vrijeme sve se više pojavljuju strukturalistička čitanja koja primjenjuju kasnije paradigme, poput teorije sustava, na modernističke tekstove (Beal 2011). No unatoč svim problemima na koje nova čitanja nailaze, primjerice probleme u vezi s usklađivanjem novih paradigmi sa starijim tekstovima te probleme argumentiranja povijesne relevantnosti, ona uvijek otvaraju nova područja proučavanja i nove perspektive.

Istraživanja društvenih tema u književnosti realizma nailaze na brojne poteškoće kada se radi o proučavanju autora različitih nacionalnih književnosti. Nakon problema s definiranjem i ujednačavanjem metode i pristupa javljaju se poteškoće s pristupom obradi inherentno heterogene, kulturološki uvjetovane tematike, a i znatna oskudica broja istraživanja koja bi teoretski pristupila tim problemima stvara dodatni problem. Autori koji definiraju teorijski pristup transkulturalnome proučavanju književnosti u pravilu se bave pitanjima nacije, kulturne formacije, identiteta, nacionalnoga korpusa i sl. Jednu od važnijih studija iz toga područja napravila je i prof. Ljiljana Ina Gjurgjan u svojem doktorskom radu o irskome pjesniku Williamu Butleru Yeatsu i našem pjesniku Vladimiru Nazoru. U tome je radu pokazala kako se, unatoč ukorijenjenosti u dvije različite književne tradicije, mogu razviti slične književne, kulturološke, mitološke i političke paradigme. Takva proučavanja nude uvide u razvitak književnih procesa unutar širih kulturoloških pojava, kao što su nacionalne mitologije ili ideološko-sociološke formacije.

Na tome se tragu proučavanje prisutnosti ideologije i društvene tematike u književnosti u pravilu usredotočuje na istraživanje jednog od sljedećih aspekata književnoga djela:

- 1) međuodnosa likova s obzirom na njihovu pripadnost određenoj društvenoj cjelini ili sloju
- 2) načina na koji pripadnost takvoj cjelini formira društveni identitet pojedinca
- 3) odnosa unutar obitelji i njihovu povezanost sa zajednicom
- 4) načina na koji likovi utjelovljuju društvene vrijednosti (strukturalistička čitanja teksta ovdje su najzahvalnija jer upotrebljavaju relevantne pojmove kao što su aktant, narativna paradigma, narativna funkcija)
- 5) transformacija do kojih dolazi u životima likova kao posljedice širih društvenih promjena, odnosno kako se na njih odražavaju promjene ideologija i političkih sustava.

Ova je disertacija koncipirana na sljedeći način. Prvo ću definirati teorijski okvir istraživanja, teoriju otvorenih i zatvorenih sustava te podlogu te teorije - opću teoriju sustava kako ju je definirao Niklas Luhmann. Nakon toga slijedi jedno uvodno poglavlje o Johnu Dos Passosu, u kojemu ću njegovo djelo smjestiti u tradiciju kritičkoga realizma koja započinje otprilike 1880. godine i povezati ga tematski i formalno, ali i prema motivima njegova djela, s piscima koji se mogu svrstati u tu tradiciju. Nakon toga slijedi analiza sadržaja, dva poglavlja o samoj trilogiji *USA*, nakon čega slijedi smještanje Mahfouzova djela u okvire kolonijalne i postkolonijalne arapske književnosti u Egiptu. Nakon toga slijedi analiza sadržaja *Kairske trilogije*. Želim ovdje naglasiti da je težište ove disertacije na oblicima političkoga komentara, a ne na teoriji otvorenih ili zatvorenih sustava, pa stoga analiza sadržaja neće biti ispunjena referencama na tu teoriju. Ona samo služi kao okvir za tumačenje određenih pojava u tim djelima, koja su suviše kompleksna da bi se bilo koja pojedina teorija, uključujući sociološku, mogla primijeniti na svaki njihov aspekt. Roman kao žanr relativno je nova pojava u arapskoj književnosti općenito, pa je kategorizacija autora prema trendovima relativno jednostavna. Možda paradoksalno, Mahfouz je začetnik određenih književnih tradicija, ali istodobno predstavlja njihovu kulminaciju. Zatim slijede nalazi istraživanja, u kojima ću pobliže povezati književne pojave s teorijskim okvirom i ukazati na sličnosti i razlike ova dva autora. Želim istaknuti da Luhmannova opća teorija sustava nije u izravnoj vezi s analizom sadržaja, ni s nalazima istraživanja, već služi kao okvir ili podloga za objedinjenje konkretne teorije otvorenoga i zatvorenoga sustava. Ta teorija otvorenih i zatvorenih

sustava povezana je s koncepcijom ovih književnih djela i služi kao glavni analitički model, što ću, nadam se, pokazati na konkretnim primjerima i dominantnim tumačenjima. Na kraju ću razmotriti globalne književne perspektive na koje upućuju studije kao što je ova, posebno u okvirima kulturnih studija, kroskulturalne znanosti o književnosti i jednom novom području koje se naziva komparativni kulturni studiji.

Još ću samo reći nešto o samome jeziku ove disertacije. S obzirom na to da se ne radi o stilskoj ili jezičnoj analizi, niti je težište na književnim trendovima, pravcima ili teoriji književnosti, jezični je stil koncipiran tako da bude jednostavan i precizan. Dakle, radi se o jednostavnom i formalnom prepoznavanju određenih pojava u dva književna djela i povezivanju tih pojava s teorijskim okvirom. Zbog toga, svakako je poželjno da se čitatelj upozna s obje trilogije kako bi razumio sve reference i mogao povezati njihove pojedinačne elemente s teorijskim okvirom. Želim naglasiti posebno taj aspekt preciznosti, jednostavnosti i formalnosti, koje je prof. dr. Milivoj Solar u svojoj knjizi *Uvod u filozofiju književnosti* definirao kao nužan preduvjet za svaku znanost o književnosti. Isto tako, s obzirom na to da se radi o interdisciplinarnom istraživanju, diskurs ne pripada samo području književne teorije, nego obuhvaća i područja sociologije i kulturnih studija.

1. Globalne književne perspektive

U kontekstu današnjega multikulturalnoga, globaliziranoga i tehnološki naprednoga društva, pitanje organiziranja ili redefiniranja društvenih odnosa, a time i pitanje promjene tradicionalnoga shvaćanja identiteta, postaje sve važnije. Prikazivanje tih novih vrsta odnosa u različitim nacionalnim književnostima otvara mogućnost istraživanja novih paradigmi pojedinih književnih trendova, a time i novih oblika ponašanja u transkulturalnome kontekstu. Kroskulturalni projekti nova su pojava i zahtijevaju ponovno promišljanje metodologije i perspektive tumačenja u globalnome kontekstu. Sam termin „kroskulturalno“, za razliku od „interkulturalnoga“, podrazumijeva proučavanje pojava koje pripadaju autonomnim kulturnim sustavima, pod čim se podrazumijeva da se jedan sustav, koliko je to moguće u globalnome kontekstu, ne definira u odnosu na drugi.¹ Dok se kod nas, u slavistici posebno, termin interkulturalnosti koristi kao oznaka za jedan međuprostor kojemu pripadaju pojedini autori koje nije moguće jasno svrstati u pojedine nacionalne književnosti, pojam interkulturalnosti u engleskome govornom području u pravilu sadrži u sebi i komponentu odnosa ili dijaloga između različitih kultura. Treba uzeti u obzir da globalističke perspektive proučavanja kulture naglašavaju upravo taj interkulturalni aspekt, jer ne postoji stroga autonomnost u novome globalnom svijetu, pa se unutar jednoga golemoga kulturnog prostora proučavaju tzv. kulturni i književni podsustavi. Iz te perspektive, budućnost pojma „kroskulturalno“ ne izgleda dobro i u skorijoj budućnosti većina perspektiva mogla bi biti isključivo interkulturalna (Hendrix 1996).² Valja spomenuti da upravo takav interes u okvirima komparativne književnosti postoji već više desetljeća u arapskom svijetu. U svojem

¹ Pogledati poglavlja *Intercultural literary studies* i *Crosscultural literary studies* u knjizi *The Search for a New Alphabet: Literary studies in a changing world*, (Hendrix 1996).

² Svojevrсна je prekretnica ili temelj takvih studija simpozij koji je održan u Stockholmu od 4. do 6. rujna 2004. na temu *Studying Transcultural Literary History*. Radi se o začetničkoj kolekciji od tridesetak eseja uglednih komparatista koji raspravljaju o metodologiji, izvedivosti i praksi transkulturalne povijesti književnosti. Ta je konferencija izvorno bila dio projekta pod nazivom *Literature and Literary History in Global Contexts* koji je bio vođen od 1996. do 2004. Valja spomenuti samo neke od ključnih uvida tih rasprava: „The study of literature is not intrinsically limited by time, culture or national boundaries“, što omogućuje sustavno i dijakronijsko proučavanje književnosti različitih kulturnih sustava. No možda važnije, transkulturalna proučavanja potencijalno mogu obnoviti komparativnu književnost i pružiti dublji pogled na književne kulture svijeta i tako učiniti njih, i njihove međudnose, razumljivijima studentima književnosti (3). Projekt koji je pokrenut 1996. god. predstavlja zapravo jedan kolektivan napor da se riješe neka osnovna pitanja transkulturalne književne povijesti - problemi interkulturalne usporedbe i problemi razumijevanja interkulturalnih književnih izmjena (4). Jedan od govornika, primjerice, pohvaljuje cijeli projekt i zbog njegove pravovremenosti s obzirom na trenutnu međunarodnu situaciju (10).

pregledu glavnih događanja arapske komparatistike, Ken Seignurie iznosi glavne perspektive interkulturalnih studija. Primjerice kada objašnjava rad libanonskoga znanstvenika Ramina Tahana, iznosi sljedeće: „Tahan sees comparative literature, like other Arab scholars, as a mission to address intercultural conflict by concentrating on the "common atmosphere" of humanity and recognizing links among peoples via the traffic in "literary material" (Seigneurie 2014: 389). S druge strane, možda najvažniji suvremeni arapski komparatist, Magdi Youseff, naglašava upravo potrebu za kontrastivnim aspektima kroskulturalnoga proučavanja književnosti: „We must... accentuate real differences that carry with them the diverse value systems that exist among diverse nations and cultures. Then and only then, these differences will be enriching for all concerned and we'll understand the relativity of diverse cultural, intellectual, scientific, and artistic visions and programs. Old-fashioned tendencies - in the north as well as the south - block this understanding that, in my opinion, alone can offer a veritable vision of a universalist humanist culture (Seigneurie 2014: 391).³ U takvome kontekstu on se bavi poglavito proučavanjem mehanizama socio-kulturnih odnosa između različitih društvenih formacija. No valja spomenuti i da postoje komparatistički odsjeci u arapskome svijetu koji se suprotstavljaju interkulturalnim proučavanjima na temelju uvjerenja da ona relativiziraju jedinstveno mjesto arapske književnosti tako da funkcioniraju kao sredstvo „imperijalne penetracije“ (Seigneurie 2014: 392). No takav prigovor može se gotovo isključivo uputiti takozvanim „studijama utjecaja“ u kojima se jedna kultura promatra kao aktivni ili pasivni primatelj utjecaja i ne odnosi se na formalne, objektivno koncipirane studije dva kulturna sustava na istoj razini i istraživanju njihovih različitosti. Interdisciplinarna, kroskulturalna proučavanja, kao npr. radovi iz područja sociologije znanja, pružaju tako uvide u organizaciju društvenih odnosa koji nisu dostupni proučavanjem izoliranih paradigmi. Utjecaj koji ti novi odnosi imaju na shvaćanje identiteta u novije vrijeme postaje sve jasniji. S obzirom na to da su ove dvije trilogije iznimno plodno tlo za istraživanje različitih oblika društvenih odnosa, institucionalnih podjela i ideoloških formacija, možemo vidjeti kako njihova analiza može postati temelj kroskulturalnoga proučavanja, a zatim i interkulturalnoga dijaloga. Na sljedećih nekoliko stranica razmotrit ću prednosti i nedostatke

³ Istu misao izražava Talal Asad u svojem djelu *Genealogies of Religion* (1993): „My position is that anthropologists who seek to describe rather than to moralize will consider each tradition in its own terms - even as it has come to be reconstituted by modern forces - in order to compare and contrast it with others.” (Asad 1993: 200)

nekoliko glavnih modela kroskulturalnoga pristupa, posebno one vrste koje se temelje na proučavanju kulturnih proizvoda i naglasit ću zašto smatram da je određeni model relevantan ili primjenjiv. U slučaju kroskulturalne znanosti o književnosti, posebno s obzirom na nepredvidivost književne produkcije, sama teorija svakako se mora definirati na određenoj razini generalizacije i imati mogućnost korištenja barem jednoga od tih modela.

Teme međunarodnih konferencija o interkulturalnome dijalogu u posljednjih dvadeset godina okreću se stoga oko globalizacije i njezine povezanosti s kulturnim identitetom, pitanjima kulturnoga relativizma i univerzalizma, prevođenja, multikulturalizma i imagologije. Na većini konferencija određene perspektive dominiraju. Kao što se već spomenulo, globalna perspektiva nalaže da književna istraživanja koja se bave uvijek istim pitanjima egzegeze, definiranjem kanona ili teoretiziranjem o metodologijama moraju uzeti sekundarnu poziciju pred istraživanjima koja promoviraju kulturnu interakciju na globalnoj sceni i interkulturalni dijalog. Jedan od pristupa kojim se takav dijalog može započeti proučavanje je načina na koji je neka naracija smještena u konkretni povijesni period i prepoznavanje onih elemenata ili postupaka (u ovome slučaju Mahfouzovi paralelizmi i Dos Passosove literarne biografije) koji joj daju autentičnost povijesnoga prikaza. Konkretnije, proučavanja modernističkih tekstova koji pripadaju nekoj vrsti socijalnoga realizma ponajprije trebaju obratiti pažnju na odnose glavnih kulturnih i političkih institucija u prvoj polovici 20. stoljeća i tako pronaći zajedničko polazište za analizu. Područje koje je takve odnose postavilo kao okosnicu svojeg istraživanja kulturni su studiji, čiji su uvidi proširili kontekst rasprava o odnosu umjetnosti i društvenih institucija u drugoj polovici 20. stoljeća. Posebno se to odnosi na djela kao što su *The Politics of Modernism* Raymonda Williamsa ili *Modernism and the Ideology of History - Literature, Politics and the Past*, djelo Louise Blakeney Williams. Williamsov rad definira odnos književnosti i društvenih strujanja početkom stoljeća, posebno se osvrćući na nadolazeće avangardne trendove i porast marksističkih interpretacija književnosti, dok se djelo spomenute autorice bavi užim političkim problemima i pitanjima povijesti unutar književnosti. Sa stajališta komparatistike bilo koje proučavanje dva autora koja pripadaju različitim nacionalnim književnostima izazvat će pitanja o mogućnosti međukulturnoga proučavanja književnosti, njezinu teoretskom temelju, metodama i mogućemu heurističkom značaju. Uzmu li se u obzir proučavanja društvenih, političkih, ekonomskih i religijskih pitanja u književnosti koja su postala popularna u posljednjih tridesetak

godina, primorani smo formulirati jedan interdisciplinarni koncept komparatistike koji bi obuhvatio sve ove različite trendove i ujednačio metodologiju proučavanja.

Jedan takav prostor za proučavanje kulturnih fenomena u globalnome i interkulturalnome kontekstu komparativni su kulturni studiji. Radi se o kontekstualnome pristupu koji objedinjuje načela komparativne književnosti i kulturnih studija radi proučavanja kulturnih proizvoda pojedinih nacija, ali s obzirom na kulturni i civilizacijski sustav u kojemu je pojedina nacija smještena. Odlikuje ga velik broj metoda i pristupa te inderdisciplinarnost u razradi teorijskog okvira. Na konkretnoj razini ti pristupi potiču sustavnu i empirijsku analizu tekstova tako da se konkretna književna pojava može smjestiti u širi kulturni i politički kontekst. Jedna je od njegovih glavnih karakteristika komunikacijski aspekt, kojim se zacrtava dijalog između kultura, jezika i književnih tradicija. Takav interkulturalni dijalog potreban je kako bi se nadišle poznate eurocentrične tendencije i razvila podloga za ravnopravnu razmjenu. U takvim okolnostima, otvaranje prostora za dijalog s orijentalnim Drugim unutar komparativnih kulturnih studija stvara mogućnosti za rješavanje prijašnjih problema na nove načine. Na primjer, ako se Drugo shvati kao politički determinirani subjekt, može ga se pobliže analizirati u njegovu neposrednom kontekstu, a ne promatrati kao strani entitet kojega je nemoguće razumjeti. Komparativni kulturni studiji donose upravo takvu novu perspektivu Drugog – za razliku od fenomenološki određenoga stranog entiteta ili konstrukta oni donose perspektivu bliskoga političkog subjekta koji se susreće s istim ili sličnim problemima. Zbog toga je uvijek potrebno usmjeriti takva istraživanja prema sadržaju i na taj način potaknuti kroskulturalne projekte. Takvi preduvjeti doprinijet će očuvanju same discipline te potaknuti interes novih naraštaja studenata komparatistike, koje neće biti moguće privući raspravama o metodologiji kojima nema kraja, već postavljanjem bitnih pitanja o nacionalnoj kulturi, identitetu, politici i metodama obrade tih tema u književnome kontekstu.

Želim se ovdje dotaknuti i određenih pitanja teorijske problematike komparativnih proučavanja. Jedna je od prvih postavki komparativne književnosti da joj je cilj „razjasniti suštinu, autonomnu jezgru povijesnoga i sadašnjega smisla za svijet u jeziku” i objasniti uvjete, strategije, granice međusobnoga razumijevanja, a time i moguće probleme, upotrebom jezika (Tötösy de Zepetnek 1999: 4). Nameće se ovdje pitanje o postojanju ili problematici kulture čija suština se ne temelji u jeziku, već primarno u nekoj vrsti identiteta, primjerice religijskom. Mora se dakle promisliti pitanje je li moguće shvatiti bit strane kulture, posebno one koja je primarno temeljena na

religijskom identitetu ili u okvirima u kojima taj identitet drži znatno važnije mjesto nego u kulturi iz koje ga se promatra. U okvirima problematike politike identiteta pojavljuju se tako brojna pitanja o mogućnosti razumijevanja unutar stranoga civilizacijskog sustava ako se trebaju razumjeti neke osnovne postavke interkulturalnoga dijaloga. Druga tradicionalna postavka komparativnih studija nadovezuje se na prethodnu i odnosi se na prevođenje. George Steiner tako govori o „primarnosti prevođenja u komparativnoj književnosti" (Steiner 1995: 11), na što nadovezuje argument o identitetu „idealnoga komparatiste". On mora poznavati nekoliko stranih jezika i djelovati kao svojevrsan prevoditelj. Iako se u načelu takva kvalifikacija može prihvatiti, specifična kulturološka konfiguracija opet može definirati identitet iz drugačije perspektive. Stoga se jezična primarnost ne smije uzimati kao osnovna postavka za društva u kojima taj položaj ima politički ili religijski identitet. Treća je postavka da „tematske studije čine treće središte komparativne književnosti". Iako se može u načelu prihvatiti, taj se argument gradi na principu tematske univerzalnosti, tj. na perspektivi prema kojoj je polazište komparativne studije književnih djela univerzalnost određenih tema. U sklopu takve studije razmatra se tretman pojedinih tema u djelima, koje se onda povezuju sa širim kulturološkim odrednicama. Jedina primjedba tome može biti da se komparativna studija može temeljiti i na formalnim elementima, primjerice modernističkim tehnikama.

Na sve te aspekte nadovezuje se moguća formalna veza između romana kao žanra i kulturnih studija. Ako su kulturni studiji kao disciplina zasnovani na uvidu da je kultura obična i da formira svaki aspekt svakodnevnoga života (Macey 2001), relevantnost određenih književnih žanrova za takav pristup postaje očita. Kao što će sljedeća analiza pokazati, ispunjenost svakodnevnoga života kulturom, politikom i ideologijom, povezanost privatne i javne sfere i politički značaj njihova odnosa te ekonomski uvjeti na svakodnevnoj razini čine dio svakodnevice koju autor, tipično političkoga romana ili romana društvenoga realizma, čini predmetom istraživanja. Stoga, ako politički život svakodnevice možemo promatrati u okvirima kulturnih studija ili barem na razmeđu kulturnih studija i sociologije, na temelju takvih empirijskih razmatranja možemo doći do uvida i u šira politička kretanja. U slučaju autora, primjerice, iz arapskoga kulturnog prostora, na temelju takvih proučavanja možemo doći do uvida u evoluciju društva zasnovanih na promatranju promjena javnih i privatnih stavova, političkih trendova te do važnih uvida u sam proces modernizacije. U tako definiranim okolnostima, kulturni studiji, a zatim politički roman

kao žanr koji bi bio predmet proučavanja u sklopu takvih studija, postao bi neophodan predmet istraživanja u sklopu kroskulturalne znanosti o književnosti.

Želim spomenuti još dvije postavke komparatistike na teorijskoj razini. Prva je ono što Tötösy de Zepetnek naziva „ideologijom inkluzivnosti“ kao jednom od dominantnih značajki komparativne književnosti (Tötösy de Zepetnek 1999: 4). Iako je ovakvu postavku poželjno zadržati na razini teorijske apstrakcije, posebno ako se radi o kulturama čiji su odnosi problematični, tvrdnja da inkluzivnost ima neku primjenu na razini tekstualne ili empirijske analize zapravo znači upotrijebiti je kao stratešku postavku, a ne kao dio metodologije. Zepetnek tako promatra inkluzivnost kao svako obuhvaćanje Drugoga (pretpostavlja se i bilo kojim znanstvenim modelom) koje je zapravo neuspješan pokušaj da se „univerzalizira“ ideja humaniteta kako je ona izražena u književnosti iz eurocentrične perspektive i da se obuhvati Drugoga iz eurocentričnog „lokusa“. Ali zasigurno se time zanemaruje ideja neutralnosti i objektivnosti znanstvene metode. Dodatni argument za takvu znanstvenu neutralnost bila bi činjenica da se ne krši osnovni antropološki princip prema kojemu promatrač utječe na predmet promatranja i mijenja ga. Optužba za „obuhvaćanje“ Drugoga iz vlastite, iskrivljene perspektive postaje stoga nebitna u vidu tih znanstvenih metoda ili teorijskih okvira koji se primjenjuju na određenoj razini generalizacije. Ona zapravo postaje primjer sustavnoga samookrivljavanja koji samo zamrzava buduća istraživanja. Na kraju, svaki projekt čitanja, tumačenja, procjenjivanja, diskutiranja predstavlja sustavno i empirijsko proučavanje kulture kojemu je zapravo cilj, kako Zepetnek naglašava, riješiti probleme hermeneutike.

Druga postavka odnosi se na poimanje komparativne književnosti kao discipline za uspoređivanje nacionalnih književnosti na temelju vrijednosne procjene. Iako je takav pristup zastario, projekt uspoređivanja može i treba biti usmjeren prema konkretnim ciljevima, proučavanju metode, žanra ili teme, no ujedno treba uzeti u obzir najnovije razvoje kulturnih studija, lingvistike, feminizma i etnologije i tako proširiti perspektive tumačenja. No, kada je u pitanju bilo koji teorijski pristup, svakako treba naglasiti za komparatistiku uvijek relevantan okvir onoga što Tötösy de Zepetnek naziva „približna teorija“ (engl. *theory approximation*) koju smatra standardom komparatističkih istraživanja, tj. prilikom korištenja ili raspravljanja o pojedinome teorijskom okviru, metodi ili temi treba posvetiti pažnju sličnim ili analognim okvirima u više jezika ili kultura (Tötösy de Zepetnek 1999).

Sada već klasični naglasak u teoriji je komparatistike na metodi, dakle na onom kako se proučava neki artistski fenomen ili produkcija, a ne što se proučava. Metodologija je, smatra se, od primarne važnosti, a sam je predmet ili sadržaj kompariranja, sporedan. Smatram da je to jedna od osnovnih postavki koje je potrebno ponovno promisliti. Pokušat ću argumentirati da komparatistika koja se temelji na analizi političkoga romana kao žanra, dakle koja je odredila politički roman kao predmet svojega proučavanja, već u sebi opravdava svaku od navedenih perspektiva i metodologija. Svojim komunikacijskim i dijaloškim potencijalom ona tako zatire nove terene u kojima se mogu proučavati dva različita društvena modela i osigurava dosljednu interpretaciju društvenih i ekonomskih pojava. Ako dakle stavimo pitanja odabira metodologije po stranu, možemo vidjeti kakav društveni značaj imaju studije koje se bave interakcijom Zapada i Bliskog istoka. Riječima Xiaoyi Zhou, one „transcendiraju sadržaj samog istraživanja“ i u načelu pružaju jedno šire razumijevanje interakcija između različitih kultura (Zhou 2000). No u domeni političkoga romana one čine mnogo više. Razumijevanje koje donose konkretnije je i proizvod kompleksnije veze političkih trendova, autora i društva, politike i ekonomije, političkih institucija i njihovih ideologija. Nekoliko je razloga zbog kojih je politički roman, za razliku od drugih artistskih formi, vrhunski predmet istraživanja u okvirima kulturnih komparativnih studija:

- 1) Ujedinjuje ideološku različitost. U prostoru političkoga romana objedinjuju se ideološke tendencije i pruža neka vrsta njihova razrješenja (vidjet ćemo kako se Dos Passos na javnoj razini sukobljava s ideologijama političke administracije i kako Mahfouz razrješava ideološke sukobe u privatnoj sferi).
- 2) Politički roman ulazi u aktivan dijalog s javnim politikama. Ovime ne samo da zadovoljava bakhtinovski dijaloški aspekt fikcije, nego i omogućuje preispitivanje i kritiku postojećih političkih sustava.
- 3) Ako se izuzme mogućnost jednostrane prezentacije, u slučaju kvalitetnoga političkog pisca moguće je prikazati sve aspekte pojedinih političkih tendencija i trendova. Politički roman može služiti kao sredstvo kritičkoga razmatranja javnih informacija (kao u slučaju Dos Passosovih

intervencija u žanr novinarstva), didaktike, ali i dosljednom karakterizacijom detaljno prikazati utjecaj političkih odluka na privatne živote.

4) Politički roman koristi pojmove režima i reforme u jednom ili drugom obliku. Zbog toga je povezan s trenutnim ili povijesnim nacionalnim interesima više nego što je to slučaj realističkih ili socioloških romana u kojima ti pojmovi nisu od primarne važnosti.

5) Politički roman može se promatrati ne samo kao polazište za različite interpretacije, nego i kao empirijski dokaz stanja u pojedinome društvu. Vidjet ćemo kako pojedini književni žanr može postati sredstvo dijagnostike. Sama činjenica da autor bira određene teme govori o relevantnosti tih tema u konkretnome političkom kontekstu. Istraživanje koje se temelji na dokazima i empirijskoj analizi otvara se tako prema mnoštvu pristupa koji samim procesom analize daju kompleksnije rezultate.

1.1. Dominantne perspektive Istoka i Zapada

Svako novo proučavanje književnosti ova dva kulturna prostora mora se suočiti s određenim problemima. S jedne strane tu je teret orijentalistike, eurocentrizma i nasljeđa teoretičara koji su upozoravali na problematiku komparacije i primjene zapadnjačkih modela na istočne sustave ili društva. S druge strane, ako već postavimo distinkciju između Istoka i Zapada, postoji opasnost postavljanja točke diskriminacije koje ne bi trebalo biti u komparatističkoj perspektivi. No poučeni prijašnjim iskustvima, možemo definirati određene odrednice i smjernice koje svaki novi komparatistički projekt treba usvojiti kako bi se osigurala metodološka ujednačenost i omogućila dosljedna primjena kroskulturalnoga pristupa.

Iako postoji povijest dijaloga ova dva kulturna prostora, komparativna književnost zbog nekoga razloga nije ih smatrala primarnim akterima u interkulturalnome dijalogu i možemo sa sigurnošću reći da se nalaze na samoj periferiji kroskulturalnih istraživanja, barem u obliku u kojemu se danas prakticiraju. Za takvo stanje sigurno postoji više razloga. Kao prvo, moderna arapska književnost, smatra se, nije dovoljno razvijena kako bi ušla u produktivan dijalog sa zapadnim tradicijama. Već smo spomenuli dominantnost europskih i američkih modela kada je u pitanju književnost modernizma. Naravno, početni razvoj arapskoga romana tekao je sporo, ali otvaranjem prema zapadnim utjecajima i procesima modernizacije, nastaju nove književne tradicije s izvornim i autentičnim književnim izričajem. Kao drugo, nepopularnost političkoga romana kao žanra učinila je svoje i novi naraštaji studenata komparatistike zaziru od političkih tema u proučavanjima književnosti. Kao treće, pojedini autori upuštali su se u otvorene sukobe s nacionalnim politikama ili političkim frakcijama, tako da su kasnije postali žrtve institucionalnoga zanemarivanja. Prema toj interpretaciji, ako javne politike utječu na formiranje institucionalnih kurikuluma, moguće je zatiranje informacija o određenim periodima ili piscima i korespondentno obeshrabrivanje takvih istraživanja. I posljednji razlog, smatra se da otvoreni politički sukobi između tih dviju kultura obeshrabruju interkulturalni dijalog.

Svako bavljenje književnostima Istoka mora se suočiti s problematikom orijentalizma i njezinim nasljeđem.⁴ Osvrnut ću se ovdje na neke glavne uvide i teze koje je formulirao Edward

⁴ Jedno od glavnih pitanja na koje je ta problematika ukazala pitanje je pristranosti, posebno u vezi s idejom kompetencije. Tötösy de Zepetnek to problematizira kao jedno esencijalističko shvaćanje prema kojemu se

Said u svojoj knjizi *Orijentalizam* i koji su posebno relevantni za današnje kulturne i komparativne studije. Već na prvim stranicama svoje knjige Said iznosi sljedeću tezu:

Tvrdim da se, ako se orijentalizam ne preispita kao diskurs, ne može razumjeti izrazito sustavna disciplina kojom je europska kultura bila kadra upravljati Orijentom - pa ga čak i stvoriti - politički, društveno, vojno, ideološki, znanstveno i imaginativno tijekom postprosvjetiteljskoga razdoblja. (Said 1999: 9).

Vrstama diskurza koje se tako mogu analizirati i koje obuhvaćaju političke, sociološke, vojne, ideološke i znanstvene tekstove možemo dodati književni tekst, tj. konkretnije politički roman kao svojevrsnu kroniku spomenutih procesa. Kao što ćemo vidjeti, u prostoru romana Mahfouz zacrtava detaljan svakodnevni život na razmeđu kolonijalnoga i postkolonijalnoga perioda. Na razini društva prikazao je posljedice procesa modernizacije na tradicionalne institucije, a zatim te procese promjene konkretizirao kao dramatične posljedice u životima likova. Te je promjene zatim povezao s prošlom i trenutnom nacionalnom politikom i prikazao kompleksne procese promjene i na nacionalnoj sceni. Učinio je to uspostavljanjem alternativnih narativnih linija u kojima je prikazao razvoj nacije na putu do moderniteta neovisno o primarnoj narativnoj liniji. Izoliranost obiteljske cjeline iz „okvira povijesti“ (Mahfouz 2001: 451) istaknula je taj paralelni napredak dviju glavnih priča, osobne i nacionalne. Osim toga, Mahfouz prikazuje i ideološke utjecaje na djelu likom Kamala. Formativni utjecaj europske kulture na samoga Mahfouza postaje tako autobiografski element u Kamalu, a njegov razvoj od tradicionalističke, religijske perspektive ranih godina do skeptičkih, progresivnih tendencija kasnih godina slika je procesa nacionalne političke demokratizacije.

S obzirom na to da kroskulturalna proučavanja mogu imati izravne političke posljedice, primjerice mogu utjecati na formiranje vanjskih politika i međunacionalnih odnosa, povijest političkih odnosa dviju nacija i njihovih materijalnih interesa utječe na prirodu interkulturalnoga dijaloga te budućih odnosa. Određene karakteristike društava koje smo razmotrili, koje se prikazuju u prostoru političkoga romana, odraz su okolnosti u kojima pojedino društvo ulazi u međunarodne odnose. Kao što Said ističe,

orijentalizmom može baviti samo osoba s Orijenta. Ta ideja prema njemu vodi do „doktrinizacije znanstvenoga rada i protivu se ideji dijaloga, znanstvenoga ili drugoga“, kao i daljnjoj mogućnosti kulturnoga dijaloga.

Budući da su Britanija, Francuska i odnedavno Sjedinjene Države imperijalne sile, njihova politička društva pridaju svojim građanskim društvima stanovit osjećaj urgentnosti, izravnu političku infuziju, gdje god da su i kad god da su njihovi imperijalni interesi u inozemstvu u pitanju. (Said 1999: 19).

Taj motiv hitnosti koji politička društva prenose civilnim društvima putem „izravne političke infuzije“ jedan je od motiva koji je Dos Passos zorno prikazao u svojem djelu. Vidjet ćemo kako likovi reagiraju na javne proglase koji iskazuju američke imperijalne interese, kako politička kretanja utječu na njihove živote, no isto tako vidjet ćemo i izravne posljedice vanjske politike. Pojavljuje se tako i problematika američkog imperijalizma i njezina učinka na svaku interkulturalnu razmjenu. Takvu situaciju može se promatrati u okvirima marksističke teorije, prema kojoj je imperijalizam posljednja faza kapitalizma, u kojoj se kapitalistička ekonomija pretvara u monopol i ulazi u natjecanje s drugim kapitalističkim državama. No Dos Passos takvu je situaciju promatrao ponajprije u terminima vojnog imperijalizma posebno pod okriljem agresivne Wilsonove administracije. S druge strane, Mahfouz se bavio predkapitalističkim britanskim imperijalizmom u sklopu kolonijalne okupacije i pokazao njihov utjecaj na rađanje moderne nacije. Posljedice ove dvije različite vrste imperijalizama mogu na kraju postati sredstvo interkulturalnoga razumijevanja i dijaloga, jer u oba slučaja, dakle, imamo autore koji se bave istom problematikom iz različitih perspektiva.

Potpora konkretnim kroskulturalnim projektima može doći u obliku povijesnih argumenata, tj. temelj za takve projekte može imati oblik zajedničkih spoznaja o kulturi, povijesti ili civilizaciji:

Egipatsku civilizaciju poznajemo bolje nego ijednu drugu. Poznajemo je duboko u povijest; poznajemo je intimnije; o njoj više znamo. Ta civilizacija daleko nadilazi malen povijesni raspon naše rase, koja se u pretpovijesnom razdoblju gubi, u razdoblju kad je egipatska civilizacija već prošla svoj vrhunac (Said 1999: 44).

Primjena takvoga pristupa upućuje na važnu distinkciju, onu između diplomatskih odnosa koji se temelje na interesima trenutačne politike s jedne strane i informiranih, kompleksnih povijesnih perspektiva koje dominiraju u kroskulturalnim projektima s druge. Said tako zagovara preispitivanje prethodno naučenih stavova, ali i dopuštanje utjecaja stečenih, objektivnih znanja na svaki tretman Orijenta. Takve nas povijesne perspektive vode, u sferi književnoga rada, do konkretnih predodžbi, predrasuda i mišljenja koja objektivno znanje treba ispraviti:

(...) kaže nam se da je „arapsko društvo uvijek bilo i jest zasnovano na sustavu odnosa između patrona i klijenta“; da Arapi funkcioniraju samo u konfliktnim situacijama; da je prestiž utemeljen samo na sposobnosti da se vlada drugima; da kultura srama - a onda i sam islam - osvetu pretvara u vrlinu (Said 1999: 64).

Dramatiziranjem odnosa na svakodnevnoj razini autor prikazuje funkcioniranje arapskoga društva na posve drugačiji način nego što je to moguće u drugim žanrovima ili vrstama diskurza te ujedno može ispraviti dominantne predrasude nastale na nedovoljno dobrome poznavanju kulture ili njezinih običaja. Poznato je da različite vrste diskurza predstavljaju Orijent na različite načine, uglavnom s vlastitim ideološkim pretpostavkama i predrasudama. Upravo o tome Said govori kada upozorava na sljedeće:

(...) do te mjere da se, ako pogledate orijentalizam u devetnaestom i dvadesetom stoljeću, nameće glavni dojam kako je orijentalizam vrlo neosjetljivo shematizirao cijeli Orijent (Said 1999: 89).

Postaje tako očita relevantnost romana kao žanra. Svojom psihološkom razradom, detaljnom i metodološkom analizom motivacije likova, prikazivanjem osobnoga prostora u odnosu s javnim prostorima, svakodnevnih praksi, običaja, želja, nada i razočaranja likova, roman izbjegava bilo kakvu „neosjetljivu shematizaciju“ i postavlja sigurniji temelj društvene analize i opisa. Mahfouzov proces zacrtavanja promjena društva na osobnoj razini objasnio se u terminima cjelokupne promjene na svim razinama, a posebno prema definiciji odnosa religije i politike, proces koji Said opisuje na sljedeći način:

(...) sve donedavno, obični muslimanski građanin i poljodjelac nije imao političkih interesa ni funkcija, a ni druge literature koja bi mu bila pri ruci osim vjerske, nije imao svečanosti ni ikakav komunalni život osim ako on nije bio povezan s vjerom, vidio je malo ili ništa od izvanjskoga svijeta osim vjerskim naočalama. Njemu je, sukladno tome, vjera značila sve. Sada su se pak, u većini razvijenih zemalja, njegovi interesi proširili i njegove aktivnosti nisu više ograničene vjerom. Nametnula su mu se politička pitanja; on čita, ili mu čitaju masu članaka o svakovrsnim temama koje nemaju nikakve veze s vjerom, i u kojima se o vjerskom nazoru čak možda ni ne raspravlja, a bit će da je rješenje među nekim posve različitim načelima (Said 1999: 358).

Dok se glavne likove Mahfouzove trilogije ne može opisati kao iznimno religiozne ili izolirane od društva zbog religioznosti, možemo u njima prepoznati određene karakteristike iz Saidova opisa. Glavni ženski lik izoliran je od društva, ne zbog izrazite religioznosti, nego zbog naslijeđenoga patrijarhalnoga stava oca obitelji, stava koji je u kontrastu sa stavovima članova drugih obitelji, koji definira funkciju i djelokrug lika u skladu s rodnim određenjem. Iako ni otac obitelji nije religiozan, on održava određene norme i standarde koje je naslijedio i koji za njega imaju funkciju očuvanja obiteljske jedinice od vanjske intruzije ili korupcije. U tome obiteljskom mikrokozmu autor prikazuje polagani razvoj i otvaranje nacije i napuštanje nepromišljenih, okoštalih oblika tradicije.⁵ Neki od tih procesa zahvaćaju i obiteljsku cjelinu. Promatramo tako postepeno popuštanje strogih pravila i rast osobnih sloboda u skladu sa zapadnim modelima. Vjernost i održivost Mahfouzova prikaza obitelji, posebno iz perspektive njezinih kasnijih razvoja, zadobivaju historističke dimenzije te se mogu doimati odvojenima od novijih shvaćanja obitelji koja su isto tako definirana u skladu s religijskim načelima. Upravo na takvu mogućnost upozorava Said u sljedećoj opasci:

Gotovo bez iznimke, svako suvremeno djelo orijentalističkoga znanstva (posebice u društvenim znanostima) ima mnogo toga za reći o obitelji, o njezinoj muškoj dominantnoj strukturi, o njezinu sveprožimajućem utjecaju na društvo... Pritajeni se paradoks odmah nazire, jer ako je obitelj institucija za čije je opće neuspjehe jedini lijek placebo „modernizacije“, moramo priznati da se obitelj ipak nastavlja obnavljati, da je plodna i da je izvor arapskoga postojanja na svijetu, takva kakva jest (Said 1999: 399).

Dodatna je prednost Mahfouzova prikaza u sklopu romana da prikazuje različitost pojava na primarnoj razini, tako da promatramo, primjerice, radikalno različite likove koje nije moguće poistovjetiti s geografskim prostorima (slučaj Aminina osvajanja novoga prostora predstavlja takav napad na geografsku i ideološku homogenizaciju) ili definirati na temelju neke „religijske, kulturne ili rasne biti koja pripada tome prostoru“ (Said 1999: 322).

⁵ Rast egipatskoga društva usko je povezan i s nizom revolucija, počevši od 1879. god. Urabijevom revolucijom, revolucijom 1919. protiv britanske okupacije Egipta i Sudana i revolucijom 1952. god., čiji je glavni cilj bio svrgavanje Kralja Faruka. (Povijesne okolnosti oko ove revolucije otkrivaju zapadne, američke interese na djelu u Egiptu. SAD preko CIA-e pomaže u svrgavanju Faruka I. Za sam čin najzaslužnija je egipatska tajna vojna organizacija pod nazivom Pokret slobodnih časnika, na čelu s Gamalom Abdel Nasserom, koji zatim stupa na čelo Egipta.) Smisao u kojemu je svaka revolucija izravni napad na čovjekov racionalni, biološki i psihološki profil (Said 1999) zorno je prikazan u liku Ahmada abd al-Jawada i njegovoj postupnoj degradaciji.

No najzanimljivija područja istraživanja Orijenta za Saida ne provode se unutar široko definiranih polja, primjerice Orijentalizma, koja pokušavaju definirati Istok „kanonski, imperijalno ili geografski“ (Said 1999: 326), nego unutar intelektualno strogo definiranih disciplina u kojima se može doći do konzistentnih uvida u konkretne probleme i društvena stanja. Primjer takvoga rada daje Clifford Geertz, čiji je interes za islam dovoljno diskretan i konkretan da bi ga pokretala specifična društva i problemi koje proučava, a ne „rituali, predodžbe i doktrine orijentalizma“. U skladu s time, cilj antropološkoga rada nije uspostavljanje pseudo-znanstvenih zakona,⁶ nego „pristup konceptualnome svijetu koji se u početku čini neprozirno stranim“ (Macey 2001: 155). Može se argumentirati da književnost općenito, a roman konkretno, olakšavaju pristup takvome konceptualnom okviru te pružaju neposredan uvid u funkcioniranje društva. Može se otići i korak dalje i utvrditi da roman kao tekstualni zapis pruža one elemente „gustog opisa“ koji pokušavaju uhvatiti „stratificiranu strukturu u strukturama značenja ili nakupljene strukture inferencije i implikacije s kojima se antropolog susreće“ (Macey 2001: 380). Roman se tako sastoji od „višestrukih i kompleksnih konceptualnih struktura i priča koje su uvijek postavljene na dublje strukture“. Kompleksni postupci alegorije, simbolizma, narativne ujednačenosti, razvoja glavne priče i alternativnih narativnih linija primjeri su takvih struktura. Takvim se tumačenjem književnoga djela kao antropološkoga zapisa izbjegava i svako funkcionalističko, reduktivno analiziranje pojava kao „mehanizama za definiranje društvenih odnosa, održavanje društvenih uloga i ojačavanje društvenih vrijednosti“ (Macey 2001: 155). Možemo zaključiti da na taj način roman „materijalizira način doživljavanja svijeta“ (Macey 2001: 155).

Ako se orijentalizam zasniva na ontološkoj i epistemološkoj distinkciji između Istoka i Zapada, nije teško vidjeti kakve stavove, teorije, društvene opise, promišljanja i odnose takva polarizacija stvara⁷ i koliko takva politika može biti štetna za interkulturalni dijalog. Stoga noviji teoretičari smatraju da je potrebno nadomjestiti tu polarizaciju jednim inkluzivnim pristupom u sklopu

⁶ Said upozorava i na epistemološki odmak prema kojemu se opažanja o funkcioniranju orijentalnoga društva sastoje od nabiranja pravila, praksi i običaja, prema kojemu „...takvo znanje o orijentalnom društvu kakvim on vlada može imati samo Europljanin s europskom samosviješću o društvu kao zbroju pravila i praksa“ (Said 1999: 257).

⁷ John Erickson u svojoj studiji *Islam and Postcolonial Narrative* upućuje upravo na takvu problematiku oponiranja kulturnih sustava te preispituje korisnost postkolonijalne teorije. Prema njemu, postkolonijalna teorija „...often overemphasizes disparities and fails to take into account the negotiation that has transpired between different countries and different cultures“ (Erickson 1998: 5).

kojega se razmatra detaljna isprepletenost, međuovisnost ili srodnost različitih kulturnih sustava.⁸ Tako primjerice Wendy Laura Belcher, specijalistkinja za afričku književnost, promiče model pod nazivom *reciprocal enculturation model*, paradigma u sklopu koje promatra, primjerice Afrikance, kao subjekte koji aktivno konzumiraju sadržaje i utječu na interkulturalnu razmjenu, s paralelnim razvojem u književnim studijama: „they are not simply influenced but influence. A parallel move is happening in literary studies, as some scholars study how non-Western thought has shaped some Western texts. If the social science reciprocal enculturation model imagines both sides of an unequal encounter as impacting the other, a literary studies reciprocal intertextuality model imagines the same for texts - that they can be enculturated by the other“. Taj je pristup posebno primjenjiv u kroskulturalnoj znanosti o književnosti u proučavanju romana, između ostaloga, zbog univerzalnog uvida da čitanje romana omogućuje izravno uranjanje u stranu kulturu, rušeći epistemološke i kulturne barijere.⁹

Teoretske paradigme postkolonijalnih i interkulturalnih odnosa u posljednjih trideset godina znatno su se odmakle od jednostavnog orijentalizma koji je izložio Said. Jednu od dominantnijih perspektiva zagovara britanski antropolog Talal Asad, koji se uglavnom bavi problematikom religije u modernom interkulturalnom kontekstu, isprepletanjem ideoloških i političkih sustava Istoka i Zapada te odnosima sekularne i religijske sfere.¹⁰ Njegov glavni metodološki pristup, koji se oslanja na Foucaulta, bavi se genealogijom pojmova religijskoga i sekularnoga te istražuje načine na koji se građani suočavaju s moći i autoritetom u promjenjivome političkom vremenu (Asad 2015). Već u ranijim djelima, primjerice u *Anthropology and the Colonial Encounter*

⁸ Pogledati, primjerice, Isabel Hoving, *Africa and its Significant Others: Forty years of intercultural Entanglement* (2003) ili *Consuming Subjects: Theorizing New Models of Agency for Literary Criticism in African Studies* (2009), u kojem se redefinira pojam djelovanja u društvenim znanostima, posebno s obzirom na koloniziranoga subjekta.

⁹ Jedan od popularnijih pristupa u novije vrijeme temelji se na istraživanju pojma ljudskih prava u romanu – prvenstveno studija *Inventing Human Rights* (2007) povjesničarke Lynn Hunt, koja iznosi tezu da je empatija, kao glavni učinak čitanja romana, ključna za razvoj humanitarnih principa na kojima je temeljena sama ideja ljudskih prava. Slična razmišljanja iznosi egipatski pisac i aktivist Alaa Al Aswany u intervjuu za časopis *The Atlantic*, objavljen 2015. pod naslovom *How Literature Inspires Empathy*.

¹⁰ Tako primjerice, Asadovo problematiziranje rigidnih distinkcija između sekularnoga i religijskoga te naglašavanje njihove duboke isprepletenosti na osobnoj i nacionalnoj osnovi omogućuje novo tumačenje strukturnih odnosa između prakse i vjerovanja u Mahfouzovoj trilogiji. Kao što ćemo vidjeti, rana čitanja trilogije isticala su licemjerje glavnoga lika, tj. opreku između njegova respekta prema religiji i nedosljednoga privatnog života i istraživala njezine posljedice na narativne linije ili odnose s drugim likovima (uglavnom negativne), Asadovi uvidi mogu iznijeti novo promišljanje religijskog identiteta glavnoga lika i njegovih djelomičnih sudjelovanja u religijskome životu nacije (Hirschkind 2006). Osim glavnoga patrijarha, barem još jedan od glavnih likova Mahfouzove trilogije, Kamal, kao što ćemo vidjeti, izvorsno problematizira odnose sekularnoga i religijskoga.

(1973), Asad postavlja neka ključna pitanja o orijentalizmu¹¹ te povezuje određene metodološke pogreške orijentalizma i funkcionalne antropologije: „I have been trying to argue that both functional anthropology and orientalism, by selecting certain phenomena, by not asking certain questions, by approaching history in a certain way, by taking the problem of social order as their basic theoretical concern, tended to project characteristic images of the political structure of the non-European societies they studied“ (Asad 1973: 114). Ideja društvenoga poretka koju takve studije uzimaju kao glavnu pretpostavku sigurno utječe na kontekstualiziranje promatranih društvenih pojava, no Asad ovdje nije ulazio, zbog vrsta projekta kojima se bavi, u problematiku krize u prikazu društvenih sustava ni u status autora kao disidenta u takvome sustavu. Obje ove okolnosti, primjerice, otežavaju ili sprječavaju čisto funkcionalno čitanje, jer očito je da disidentstvo nije dio sustava, već njegova negacija. Isto se odnosi i na upotrebu pojednostavljenih distinkcija u opisima orijentalnih društava, posebice onih koja se temelje na ideji slobode:

(...) that the Islamic tradition is rooted in a more restrictive system of ethics, that it does not allow the freedom (especially the freedom of speech) provided and defended by liberal society. Although there is something to this, the simple notion of liberty that is either present or absent seems to me unsatisfactory here... It is true that Islamic religious regulation restricts the individual's right to behave as he or she wishes through public prohibition, so that the line between morality and manners (a crucial distinction for the worldly critic) is obscured and the space of choice narrowed...The uninvited intrusion into domestic space, the breaching of "private" domains, is disallowed in Islamic law, although conformity in "public" behavior may be much stricter. Thus, the limits of freedom are differently articulated in relation to spaces that may roughly be described as "private" and "public". (Asad 2009: 36-7)

Ta prostorna ograničenja realizirana su u okvirima sustava kojima se ranije bavio. Za razliku od Saida, koji je analizirao predodžbe i njihovu ideološku pozadinu, što je danas područje kojim se bave kulturni studiji, pa i imagologija, Asad posebno istražuje načine na koji se sustavnost reprezentira u suvremenome svijetu: „I am concerned with how systematicity (including the kind that is essential to what is called capitalism) is apprehended, represented, and used in the

¹¹ Tako primjerice, njegovo pitanje „Why, instead of emphasizing disorder and repression and explaining this by reference to an intrinsic flaw in Islamic political theory (usually invidiously contrasted with Greek and Christian political theory) did orientalist not attempt to account for the continuing vitality of a populist tradition within changing socio-economic circumstances?“ (Asad 1973: 110), kojim ujedno sugerira i kontrast između pogrešive političke kritike i antropoloških uvida u konkretne tradicije do kojih se primarno dolazi terenskim radom i koji daju trajnije uvide.

contemporary world... But it is a kind of systematicity (and, therefore, of power) that is not easily grasped through what is typified as anthropological fieldwork. For although it represents people and their activities at ground level, it does not mirror them“ (Asad 1993: 7) Takvu reprezentaciju sustavnosti treba potražiti u reprezentativnim političkim romanima,¹² a problematiku odnosa moći u kapitalizmu smjestiti u interkulturalni kontekst u kojemu se mogu razmatrati problemi međunarodne politike, ekonomije i kulture.¹³

Razmotrit ćemo i neke od glavnih strategija komparatistike u odnosu na sustave Bliskog Istoka i Zapada. Strategije proučavanja književnih pojava mogu se razviti na dvije razine:

1) Na civilizacijskoj razini. Distinkcija između različitih sustava temelji se na kulturnoj podjeli iz povijesne perspektive, uzimajući u obzir promatranje trendova globalne politike u periodu nakon završetka Hladnoga rata. Najznačajniji teoretičar, Samuel P. Huntington, suprotstavlja klasičnoj podjeli nezavisnih država osam civilizacijskih sustava, koji nakon Hladnoga rata ulaze u potencijalne sukobe: zapadni, latinsko-američki, islamski, kineski, indijski, ortodoksni, japanski i afrički. Ovakva geopolitička organizacija ima svoje prednosti i mane. Ona tako prepoznaje nepomirljive aspekte religijskih i političkih sustava i tenzije koje se stvaraju njihovim suprotstavljanjem. Prema Huntingtonu, glavne linije sukoba vodit će se na temelju kulturnog i religijskog identiteta. Novija događanja samo potvrđuju njegovu tezu, ali problem onih koji zagovaraju taj pristup leži u činjenici da prepoznavanje početnoga sukoba (doista, sama teorija nastala je kao sredstvo za analiziranje potencijalnih sukoba) definira njihov pristup interkulturalnome i političkome dijalogu, čak do te mjere da se svrha takvoga dijaloga ne vidi ili se obeshrabruje. S druge strane, uzimajući u obzir i elementarne aspekte nepovjerenja, ovakav pristup može samo potaknuti daljnje sukobe. Isto tako, ako je temelj dijaloga kulturni artefakt poput romana, koji svojom kompozicijom sabire sve detalje političkih, ekonomskih i društvenih sustava, „civilizacijski“ pristup već sam po sebi može promašiti takve pojedinosti (Tötösy de

¹² Uvid čiju važnost Asad potvrđuje i na drugome mjestu, u svojoj studiji *Genealogies of Religion*, u kojoj ističe sljedeće: „society is not a text that communicated itself to the skilled reader. It is people who speak. And the ultimate meaning of what they say does not reside in society - society is the historical condition in which speakers act and are acted upon, speak, hear, and overhear.” (Asad 1993: 187)

¹³ Treba naglasiti da bilo kakva rasprava o reprezentiranju egipatskoga društva mora uzeti u obzir, kako ćemo vidjeti, koncept tradicije i dati mu bolju teorijsku osnovu nego što to čini moderna politička filozofija: „The concept of "tradition" requires more careful theoretical attention than the modernist perspective gives it....We make a false assumption when we suppose that the present is merely a fleeting moment in a historical teleology connecting past to future. In tradition the "present" is always at the center.” (Asad 2003: 222)

Zepetnek 2003: 231). S obzirom na to da postoje razni pristupi komparativnoga proučavanja, koji se često kombiniraju u jednoj studiji, Zepetnek primjerice naglašava kumulativnu prirodu takvih projekata (Tötösy de Zepetnek 1999: 4), koja sama po sebi čini princip ili perspektivu proučavanja i koja ima potencijal za inovacije. Razlog tome je što sami komparativni kulturni studiji nisu razvijeni okvir, već skup principa koji definiraju određen pristup. Prednost je interkulturalnoga dijaloga koji može potencijalno nastati na takvome temelju da prihvaća različitosti religijskih i civilizacijskih sustava i ne pokušava ih pomiriti. Formacije identiteta u književnim djelima objašnjavaju se u povijesnim i kulturnim okvirima u kojima pitanja nacionalne politike nisu od primarnoga značaja.

Dok tradicionalni komparatistički modeli koriste pojam nacije kao predmet ili okvir poredbe, bolji je model zasigurno onaj koji uzima u obzir kulturne i regionalne postavke.¹⁴ To posebno postaje očito ako se radi o komparativnim studijama koje obuhvaćaju arapska društva, koja se razlikuju na temelju pojedinih nacionalnih karakteristika, ali kada ih se promatra u regionalnom kontekstu, pokazuju zajedničke ekonomske, političke i religijske karakteristike. Upravo je zbog toga pojam regije, kulture ili civilizacije ovdje prikladniji za proučavanje nacionalne književnosti (kako smo vidjeli u slučaju Egipta, brojni nadnacionalni utjecaji djelovali su na formiranje modernog egipatskog romana kao žanra), posebno ako je uspoređujemo s književnostima zapadnih kultura. Pritom „regija“ kao pojam analiziranja arapskih književnih tradicija ne smije biti monolitičan i pretpostavljati homogenu strukturu. Samo ga je tako moguće upotrijebiti za kros-kulturalnu analizu onih značajki u povijesti neke nacionalne književnosti koje nisu objašnjive u strogo nacionalnim okvirima. Razumije ga se tako kao specifično kulturno okruženje, sustav komunikacije ili kao područje sinteze međunarodne povijesti i kulture jednoga geografskog područja. Prednost takve perspektive za proučavanje književnosti Zapada i Bliskog istoka leži i u tome što pojedine arapske nacije nemaju razvijene književne tradicije koje bi mogle biti zahvalan predmet komparativnoga proučavanja ili koje bi mogle ući u konstruktivan dijalog s drugim tradicijama. Tako, primjerice, bilo bi vrlo teško uspostaviti ravnopravan dijalog između bogate tradicije američkoga romana i relativno mlade tradicije egipatskoga romana, no arapski

¹⁴ Upravo to argumentira i Gayatri Spivak kada kaže, „To je naporan zadatak, odvajati građansku strukturu države od nacionalizma i domoljublja, izmjenjujući redistributivne državne prioritete, stvarajući regionalne saveze, umjesto da svatko sam krene izvandržavnom ili nevladinom stazom, kako bi nova komparativna književnost, zajedno sa svojim savezima s društvenim znanostima, na tome mogla neprekidno raditi.“ (Spivak 2011: 48)

roman, koji pokriva šire jezično područje i koji u posljednjemu stoljeću ima mnogo mladih, istaknutih predstavnika, predstavlja potpuniju realizaciju koja obuhvaća i pojedine nacionalne interese.

Druga prednost ove paradigme za kroskulturalnu znanost o književnosti leži u činjenici da ostavlja mogućnost tumačenja fluktuiranoga, multietničkoga, bezgraničnoga procesa kreiranja nacionalnih književnosti. Dok se u slučaju Amerike takav nastanak nacionalne književnosti može tumačiti na razini nacije, egipatska književnost nastala je u drugačijim okolnostima, u kolonijalnome prostoru u kojemu se nacionalni književni prostor razvio mnogo sporije. Takva dijagnoza već je opće prihvaćena kada se raspravlja stanje egipatskoga romana u prvoj polovici 20. stoljeća. Činjenicu da nacija od približno 90 milijuna stanovnika proizvodi tek jednog istaknutog predstavnika žanra romana na globalnoj sceni treba naravno objasniti u vidu kolonijalne i postkolonijalne problematike, ali postoje i dodatni faktori koji otežavaju razvitak autohtonih tradicija, kao primjerice odnos političkog i religijskog establišmenta prema kulturnoj proizvodnji. Kao što Mahfouzova rana djela zorno pokazuju, a u ovome slučaju to je problematizirao posebno u prvome dijelu trilogije, kolonijalizam je otežao nacionalnu svijest, onemogućio razvitak autentičnih umjetničkih pravaca, posebno onih koji ne bi bili opterećeni izravnim političkim pitanjima, kao i cijelu kulturnu proizvodnju do te mjere da se posljedice mogu detaljno objasniti tek nekoliko desetljeća kasnije. Takva situacija, a naravno i činjenica zanemarivanja pojedinih predstavnika žanra u kasnijim vremenima, dodatno otežava definiranje te tradicije, a zatim i realizaciju međukulturnoga dijaloga.

2) Na nacionalnoj razini. Prednost je ovoga pristupa da izbjegava monolitičko poimanje civilizacijskoga sustava i u načelu uzima u obzir heterogenost političkih i kulturnih tvorevina.¹⁵ Koliko je takva perspektiva primjenjiva na problematiku Bliskog istoka upitno je, posebno s obzirom na to da su zemlje na tome prostoru, kao što smo već napomenuli, povezane religijskim i ekonomskim sustavima koji zatiru nacionalne razlike. Konkretnije, ako se razmatraju književni trendovi ili autori koji su čvrsto smješteni u nacionalnu književnu tradiciju i koji u svojim djelima progovaraju o stanju društva u kojemu žive, onda se ta perspektiva nameće kao najpoželjnija. Time se dobiva i kompleksniji i autentičniji realizam, onaj koji je smješten u konkretnijoj realizaciji nacionalnih interesa, strepnji i aktualnih političkih događaja. Na takvoj razini moguće

¹⁵ Gayatri Spivak tako povezuje nacionalizam „s reproduktivnom heteronormativnošću kao izvorom legitimacije“ (Spivak 2011: 26).

je pobliže razmotriti metode koje autor implementira za razmatranje određenih nacionalnih ideologija. U ovome konkretnom slučaju, radi se o jednome djelu koje prikazuje raspadanje napredne, liberalne demokracije pod utjecajem korporativnoga, kapitalističkoga društva, s druge strane radi se o djelu koje prikazuje početne stadije razvitka nacije u kontekstu kapitalizma. Može se zaključiti da kao što jedno djelo kronološki prethodi drugom tako i predviđa određene pojave unutar kapitalističkoga sustava koje su u drugome djelu tek u nastanku. No ipak, nekoliko faktora onemogućuje apsolutnu točnost takvih predviđanja i primjenu identičnoga modela ako se primjenjuje samo model nacije:

- a) Islamski ekonomski sustav dovoljno je neovisan i samostalno financiran da otežava izravnu usporedbu;
- b) Monetarna i fiskalna politika islamske ekonomije usko je povezana s religijskim principima, koji formiraju ekonomska pravila i prakse do mjere u kojoj to ne vrijedi u zapadnim sustavima;
- c) Islamska ekonomija sadrži konkretne ključne karakteristike koje je bitno razlikuju od zapadnih modela. Primjerice Zakat, zabrana kamate, skrb bogatih za siromašne kao etički princip koji se temelji na Kuranu i pravila otplate duga samo su neke od bitnih razlika.

Jedan od znanstvenih projekata koji se hvata u koštac s kompleksnošću te problematike, unutar onoga što Zepetnek naziva „politikom komparativne književnosti“, ono je što on naziva „sistemskim i empirijskim pristupom“. Definira ga kao teoretski i metodološki okvir za proučavanje kulture koji obuhvaća nekoliko polja, kao što su komparativni kulturni studiji, kulturni studiji, komparativna književnost, književnost, antropologija, etnografija i istraživanja publike. Okosnica je toga pristupa proučavanje „kulturnih proizvoda“ i svega što se s njima događa: načina na koji ih se proizvodi, objavljuje, distribuira, čita, gleda ili sluša, procjenjuje ili proučava. Većina pristupa koji koriste takvu metodologiju temelje se, prema Zepetneku, na teoriji konstruktivizma, koja se opet temelji na tezi da „subjekt sam konstruira empirijski svijet“. Proizvodi takvoga pristupa razne su vrste „radikalnoga konstruktivizma“, teorije sustava i rezultata empirijskih opažanja. Sustav kulture koji se proučava iz te perspektive promatra se izvana i ne temelji se na izravnom iskustvu. U skladu s time, pokušao sam argumentirati roman

kao vrstu neposrednog iskustva drugačiju od „opservacije i argumentacije temeljene na znanju“ (Tötösy de Zepetnek 1999: 12).

Dvije konvencije dominiraju takvim pristupom - estetska i polivalentna. Prva se temelji na percepciji svijeta suprotnoj od konvencije činjenica. Polivalentnu konvenciju Zepetnek suprotstavlja „monovalentnosti svakodnevnog empirijskog svijeta“. Proučavaju se tako, osim samoga književnog teksta, i uloge, aktivnosti, funkcije i procesi u razmatranoj kulturi. Polivalentnost se odnosi i na sve distinkcije književnih postupaka, sadržaja, kulturnih proizvoda i načina na koji su predstavljeni (kao što ćemo vidjeti u slučaju Dos Passosa). Ona obuhvaća dakle sve metode preuzete ili posuđene poglavito iz društvenih znanosti, psihologije, kognitivnih znanosti, u sklopu projekata proučavanja književnih tekstova koje omogućuju kulturni studiji. No kod svih takvih perspektiva primarni predmet proučavanja nije sama kultura ili društvo, već ponajprije književni tekst. Dakle, proučava se način na koji književni tekst (u ovome slučaju autor koji govori o političkom i društvenom sustavu upotrebom standardnih ili jedinstvenih književnih postupaka) progovara o samome društvu u kojemu je nastao.

Želim spomenuti još jedan dominantni model proučavanja odnosa kultura Istoka i Zapada i kako se on odnosi na ovu konkretnu studiju. Jedan je od čestih motiva interkulturalnih proučavanja činjenica da je zapadna kultura diseminirana na istočnim prostorima u sklopu procesa modernizacije ili kao njezin popratni proces. Zbog toga su, smatra se, tradicionalne kulture trpjele bolan proces preobrazbe u čemu nisu imale mnogo izbora. No s takvim tumačenjem postoji više problema, kako teoretskih tako i činjeničnih. Kao što Xiaoyi Zhou ističe u svojoj studiji *East and West Comparative Literature and Culture*, to je tumačenje simptom zapadnoga centrizma u komparativnim književnim istraživanjima jer proces modernizacije promatra kao „endogeni proizvod Zapada“ (Zhou 2000: 4). Dalje ističe da bez otvaranja komunikacije između Istoka i Zapada, bez istočnih tržišta, jeftine radne snage u brojnim dijelovima zapadnoga svijeta, u ovome slučaju bez rasta naftne industrije, sama modernizacija Zapada i industrijska revolucija kao i održavanje industrijskoga rasta, ne bi bili mogući.

Na kraju, ono što postaje očito potreba je da se prevladaju tendencije samookrivljavanja i da se u svakome komparativnom projektu dosljedno formulira i primijeni odgovarajuća znanstvena metoda i potakne rasprava o nekim od tematskih ili formalnih odrednica te znanstvenih postupaka koje smo spomenuli.

2. Teorijski okvir

Glavni je teorijski okvir istraživanja teorija otvorenoga i zatvorenoga sustava (Danermark 2002: 66). Pomoću nje objasnit ću određene aspekte socijalne kritike u samim djelima i odabir konkretnih književnih žanrova, perspektiva i metoda te narativnih strategija kojima ova dva autora prenose društveni komentar ili političku poruku. S jedne strane, vidjet ćemo kako Dos Passos unutar otvorenoga sustava moderne liberalne demokracije prikazuje konstantnu fluktuaciju ideja, ljudi, ideologija i institucija upotrebom nestandardnih, eksperimentalnih književnih postupaka. S druge strane, sve strukturne odrednice Mahfouzove trilogije odražavaju strukturu tradicionalnog arapskog društva i može ih se opisati u terminima zatvorenoga sustava primjenom tradicionalnih narativnih metoda.

Zatvoreni sustavi u pravilu označavaju bitak, identitet, normaliziranost odnosa i prošlost. Otvoreni sustavi, s druge strane, bave se postajanjem, različitosti, bukom, patologijom i sadašnjosti. Otvoreni sustav odlikuje slobodan prijenos informacija, dok je zatvoreni sustav u pravilu izoliran i ograničava protok novih informacija. No slika postaje kompleksnija kada detaljnije razmotrimo primjenu ili konkretizaciju određenih aspekata tih sustava u pojedinome društvu. Ta kompleksnost leži prvenstveno u činjenici da mogu manifestirati suprotne karakteristike u ključnim trenucima političkoga života. Tako Dos Passosov otvoreni sustav poprima karakteristike zatvorenoga sustava u slučajevima represije, kontrole medija, političke manipulacije i nadzora pojedinaca, a Mahfouzov tradicionalni sustav prikazan je kao prva faza na putu do modernizacije iz weberovske, evolucijske perspektive te stoga prikazuje neke osnovne elemente otvorenoga sustava. Osim toga, oba autora povezuju vrstu političkoga sustava s idejom nacionalnoga karaktera i sudbine, te tako stvaraju kompletniju sliku nacionalnog identiteta. Mjera do koje je politički kontekst oblikovao ova dva djela postat će stoga očita analizom sadržaja. Dok je američki sustav liberalne demokracije proizveo ideologiju izuzetnosti i rastućega imperijalizma, egipatsko društvo tek je u prvim fazama postkolonijalnoga razvoja na putu do modernizacije. No prije toga potrebno je formulirati stabilan teorijski okvir (Luhmannovu opću teoriju sustava) koji će objediniti teoriju otvorenih i zatvorenih sustava, koja sama po sebi objašnjava dispartatne pojave.

2.1. Teorija sustava

Jedna od glavnih znanstvenih ideja modernoga vremena, ideja sustava, temelji se na uvidu da je semiotičke fenomene, uključujući jezik, kulturu, književnost i sve vrste komunikacije, bolje proučavati kao dijelove sustava, ili samostalne sustave, nego kao nepovezane i dispartne pojave. Na taj je način moguće detaljnije proučiti funkcije elemenata i analizirati međusobne veze pojava koje pokazuju određene slične karakteristike ili koje formiraju prepoznatljiv uzorak. U ovome poglavlju povezat ću specifičnu teoriju otvorenih i zatvorenih sustava s općom teorijom sustava, kako ju je definirao Niklas Luhmann u svojoj knjizi *Teorija sistema*, objavljenoj 1968. god. Navest ću određene ključne karakteristike sustava koje Luhmann iznosi i povezat ću ih sa specifičnim karakteristikama otvorenih i zatvorenih sustava, a zatim i s konkretnom primjenom u političkoj sferi. Treba napomenuti da je razrada ovakvoga teorijskog okvira u kompleksnoj vezi s empirijskom primjenom i naknadnim tumačenjem samoga djela te treba jasno odijeliti tu primjenu od opće teorije sustava i povezati je s konkretnijom teorijom zatvorenih i otvorenih sustava. To znači da prethodna upoznatost s konkretnom realizacijom omogućuje razumijevanje ključnih elemenata teorijskog okvira (otvoreni ili zatvoreni sustav), ali i suprotno, da teorijski okvir omogućuje posebno tumačenje konkretne realizacije u književnome djelu i sagledavanje djela u posve novome svjetlu.

Primjena teorije sustava na bilo kojoj konkretnoj razini odvija se u skladu s određenim parametrima i unaprijed definiranim vrijednostima te rješavanju konkretnih društvenih problema. Luhmann objašnjava taj proces na sljedeći način:

Ako se djelovanje tumači kao kauzalni događaj, odlučivanje se mora shvatiti kao reduciranje beskonačnih mogućnosti na jednu jedinu radnju, odnosno slijed radnji... Prvi sam za sebe međutim nedovoljan princip redukcije beskonačnosti oblikovanje je vrijednosti. Svedene na elementarni oblik doživljavanja vrijednosti iščekivanja su koje se međutim na određeni način interpretiraju, generaliziraju i apstrahiraju i tako mogu strukturirati horizont djelovanja za racionalna problemska rješenja. (Luhmann 1968: 28)

Vrijednosni sustavi dakle utječu na formiranje obzora djelovanja unutar kojega se traže određena problemska rješenja. U sferi književnosti možemo reći da se politički autori, ili

konkretnije, autori žanra političkoga romana,¹⁶ suočavaju s određenim problemima i pokušavaju ih riješiti u skladu s vlastitim vrijednosnim sustavom. Način na koji to čine i odabir najboljih postupaka ovisit će o brojnim faktorima, uključujući vrstu političkoga sustava u kojemu žive, osobnu političku filozofiju i predispoziciju prema korištenju određenih tehničkih i retoričkih postupaka. Usko je povezano s kreiranjem vrijednosnoga sustava i definiranje svrhe djelovanja: „granice se ne mogu povući i održavati stabilnima samo „stanovištima“ (npr. vrijednostima) nego samo stvaranjem sistema. Postavljanje svrha jedan je takav postupak ograničavanja”. (Luhmann 1968: 39) U slučaju političkog autora takva svrha u pravilu je promjena nekoga konkretnog društvenog stanja, rješavanje nekoga konkretnog problema, ispravljanje neke percipirane društvene nepravde ili, kao u ovome slučaju, zacrtavanje promjene cijeloga sustava. No to nije jedina svrha. Kao što Luhmann kasnije ističe, „opstanak sistema formula je za kompleksno stanje stvari koje mora udovoljiti mnoštvu vrijednosnih usmjerenja i stoga ne može biti vrijednosno neutralizirano jednom specifičnom svrhom” (Luhmann 1968: 51). Svrha, prema tome, može biti višestruka. Može se raditi o nekome trenutnom problemu koji poziva izravno političko rješenje, kao u slučaju Dos Passosa, ili o kritiziranju cjelokupnih tradicija i političkih sustava, kao u slučaju Mahfouza. No u oba slučaja, radi se o kompleksnom odnosu s trenutnim političkim sustavom, bilo da je on naslijeđen ili je nova pojava: „Traži se jedno novo mišljenje, promišljanje političkoga sistema kao sistema” (Luhmann 1968: 76). U srži takvoga sustava, posebno u slučaju Dos Passosove Amerike, ono je što Luhmann naziva „socioemocionalna osnova socijalnoga sistema” (Luhmann 1968: 119). Kao „prava osnova opstanka” sustava, taj aspekt održava svaku racionalnu strukturu sustava, a svako svrhovito djelovanje promatra kao „zahtjev okoline na sistem”. Time se otvara problematika odnosa između prisutnosti nacionalnog osjećaja i programatskih, racionalnih rješenja unutar samoga sustava. Upravo je to dinamika, kako ćemo vidjeti, na temelju koje ova dva politička autora ulaze u odnos s trenutnim sustavom i sugeriraju njegova poboljšanja, promjene i rješenja.¹⁷

¹⁶ Definicija političkoga romana kao žanra ovdje obuhvaća njegovu dvostruku misiju - istaknuti nedostatke trenutnoga političkog poretka i prepoznati kako ih najbolje nadići (Scheingold 2010). U sklopu te definicije moderni politički roman mora također sadržavati neki oblik „iteracije socijalno-demokratskog ustroja modernoga projekta” (Scheingold 2010: 12), bilo da se radi o problematici liberalnoga kapitalizma u kontekstu ekonomske jednakosti ili o problemu početne demokratizacije i moguće sekularizacije tradicionalnoga društva. Moderni politički roman također će obuhvaćati problematiziranje modernih ideologija, a u ovome slučaju, tu je obuhvaćena i jasna vizija društvenoga razvoja i svih prepreka koje autor prepoznaje u tome procesu.

¹⁷ Primjer je te socioekonomske osnove, kako će se vidjeti, Dos Passosovo pouzdanje u ideale republikanizma na kojima je država ustanovljena i retorike transcendentalizma i američke izuzetnosti (engl. American exceptionalism) s

U samome djelovanju sociopolitičkoga sustava dolaze do izražaja određene strategije.

1) „Načelno, sistem pojednostavnjuje svoj položaj spram okoline tako da objektivnu situaciju zamijeni subjektivnom, tj. da ne dozvoli da njegovo djelovanje neposredno određuje zbilja, nego da ga usmjerava prema svojoj predodžbi zbilje“ (Luhmann 1968: 149). Kapitalistički sustav s kojim se oba autora, svaki do svoje mjere i na svoj način bave, daje brojne primjere takvoga ponašanja. Glavna „predodžba zbilje“ kojom on sebe održava temelji se na kombinaciji darvinovske prirodne selekcije i ideje slobode tržišnoga natjecanja. Dakle, ne samo da sustav ne dopušta da ga određuje zbilja, već sam kreira novu zbilju i proizvodi nove uvjete života. Ta situacija u skladu je s principom prema kojemu su svi „sistemi povezani sa svojom okolinom selektivnim odnosima jer upućuju na manju kompleksnost, dakle nikada čitav svijet ne može postati relevantan za njih“. Glavni primjer takvoga selektiranog aspekta u kapitalističkom je sustavu tržište i njegova pravila. Sustav tako sam za sebe „izabire smisao koji u isti mah upućuje na svijet iz kojega je izabran i time utemeljuje svijet kao trajan“ (Luhmann 1968: 149).

Dakle, možemo zaključiti da sociopolitički sustav ne samo da zamjenjuje i nadomješta prethodni sustav, nego i onemogućuje predviđanje novoga sustava tako što sebe utemeljuje kao trajnu opciju. Najučinkovitija kritika takvoga sustava odvija se unutar njega samoga, tj. autori kritiziraju mehanizme koje poznaju i koji imaju neku jasno prepoznatljivu političku ili ekonomsku svrhu. Tako Dos Passos primjerice često kritizira kapitalistički sustav jer stvara nepravednu razdiobu u prirodnome poretku stvari.

2) „Funkcionalno-ekvivalentna strategija pretpostavlja to subjektiviranje i odnosi se na konsenzus u subjektivno stvorenim predodžbama. Okolina sistema daje se u određenoj mjeri pojednostaviti i imobilizirati tako da se institucionaliziraju određeni oblici obrade doživljaja“ (Luhmann 1968: 150). Taj „konsenzus u subjektivno stvorenim predodžbama“ realiziran je u prostoru političkoga romana, u ovome slučaju romana koji se bavi kapitalizmom i svim njegovim posljedicama, kao vrsta ideologije koju zagovaraju određeni akteri (u trilogiji *USA* to su u pravilu razni industrijski magnati, bankari i vlasnici), a na narativnoj razini manifestira se kao realizacija određenih tipova odnosa između likova. Konkretnije, radi se o nepovezanim skupinama likova koji ostvaruju konsenzus u određenoj društvenoj ili političkoj filozofiji i čije djelovanje zatim

jedne strane, a s druge, Mahfouzovo poistovjećivanje s nacionalističkom borbom za neovisnost utjelovljenoj u stranci Wafd i njezinu vođi Sa'adu Zaghlulu.

promatramo kao realizaciju ili posljedicu te filozofije. Politički sustav i sve njegove izvedenice, iz perspektive takvog autora, zadobivaju obilježja oktroirane, nametnute stvarnosti koja institucionalizira određene doživljaje. Stoga Dos Passosovi ironični osvrti na sustav moralnosti bogataša i njihove ideje o životu, radu i napretku koje ironično promatra u biografskim portretima. Mahfouz, s druge strane, razmatrat će aristokratske porodice modernog Egipta u istim terminima - superiorna moralnost, kozmopolitizam, vlastiti sustav pravila ponašanja i odnosa prema nacionalnim stvarnostima, tradiciji i religiji.

3) Sljedeći je aspekt „strategija diferenciranja okoline“. Kako Luhmann ističe, „Sistem čini ta razlikovanja pomoću svoje predodžbe okoline“ (Luhmann 1968: 150). To možda postaje najočitije kada usporedimo različite diferencijacije kapitalističkoga sustava s relativnim nepostojanjem granica u socijalizmu ili u samoj činjenici postojanja različitih tržišta.

4) Povezano s prethodnim aspektom je „ne samo diferenciranje okoline nego i unutrašnje diferenciranje sistema“. To znači da sustav stvara više podsustava, što svjedoči njegovoj „sposobnosti prilagođavanja“ (Luhmann 1968: 151). To je posebno korisno jer se na taj način štetni utjecaji okoline mogu „lokalizirati i zaustaviti u dijelovima sistema“. Sposobnost prilagođavanja i preživljavanja u frakturiranome svijetu podsustava zasigurno je jedna od dominantnih tema Dos Passosove trilogije. Promatramo skupine likova, definiranih prema razini obrazovanja, ekonomskome statusu, karijeri ili političkoj opredijeljenosti, koji kreiraju vlastite narativne linije, koriste svojstveni leksikon, pravila ponašanja i kretanja i djeluju kao funkcionalni podsustav. Primjeri toga su marketinško-poslovni i imigrantski podsustavi.

5) Posljednja strategija odnosi se na činjenicu da „svaki selekcijski postupak pretpostavlja konstantno čvrste aspekte relevantnosti koji mu služe kao struktura, npr. govorenje nekoga jezika“. Razvijene metode komunikacije, izbora i prenošenja informacija te izvornoga leksikona daju određeni karakter sustavu i čine ga relevantnim u okolini.

Treba naglasiti da su sve ove strategije međusobno izmjenjive i ispunjavaju istu funkciju. No s obzirom na to da svaka od njih ima neku osnovnu namjenu, pojedini sustav uvijek koristi neku kombinaciju tih osnovnih strategija.

Daljnje su moguće karakteristike sustava institucionaliziranje medija, definiranje svrhe sustava prema načinu na koji se novac koristi za rješavanje problema i utjecaj legitimne vlasti (Luhmann 1968). Jedan sustav može koristiti svrhu drugoga sustava ili racionalizirati vlastitu

svrhu „kao sredstvo samoodržanja“. Luhmann tako naglašava da je to zamjenjivanje svrha za sredstvo samo „institucionalno zamrznut oportunizam“. Definiran u terminima društvene mobilnosti, oportunizam postaje glavno sredstvo napredovanja i definiranja međuljudskih odnosa. Novac služi „ne samo kao baza pribavljanja sredstava razmjene, nego ujedno kao generalna osnova racionaliziranja njihovih odluka“. Na kraju, legitimna vlast „postoji kao generalizirani utjecaj da se druge navede na ponašanje koje nije unaprijed točno utvrđeno, ali se može odrediti, koje oni sami od sebe ne bi izabrali“. Autonomna vlast pruža razne mogućnosti manipulacije u sustavu u kojemu se novac koristi kao sredstvo za postizanje neke svrhe. No ponajprije ona određuje način na koji vlasnik može određivati situacije u odnosu na podčinjene. Takva dinamika odnosa bit će prisutna u oba djela koja razmatramo.

Ideje strukturiranosti i sustavnosti tradicionalno su vezane u teorijama sustava uz ideju homogenosti. Strukturalizam je u pravilu povezan „s idejama statičnosti, sinkroniciteta, homogenih struktura i nehistorijskim pristupom“ (Even-Zohar 1990: 11). No semiotički sustavi mogu se pojmiti i kao heterogene, otvorene strukture. Stoga, ovisno o tome koji sociološki model najbolje odgovara pojedinome djelu, definiraju se metodološki pristupi analize semiotičkih pojava. U prvome slučaju, Dos Passos pokušava prikazati dekadenciju modernoga društva pod utjecajem kapitalizma te raspadanje modernoga čovjeka pod utjecajem ideoloških manipulacija vlade i medija. Sociološke teorije koje pružaju okvir za tumačenje takvih semiotičkih pojava u njegovu djelu temelje se na proučavanju društvene kompleksnosti i naglašavaju jedan od dva aspekta - kaotično stanje¹⁸ ili potencijalnu umreženost (Beal 2011). Osim što mogućnost ovakvih različitih čitanja potvrđuje slojevitost izvornoga teksta, ona ujedno odražava razvoj i aplikaciju novih kritičkih metodologija. Prvi aspekt, koji ću ovdje uzeti kao prihvatljiviju premisu, evidentiran je autorovom disperzivnom metodom, tj. riječima Danu Wahyona,

The form expresses a chaos. It is a fractured world pictured in a novel fractured into four parts through four styles from four points of view. This division of the subject combines with the range and variety of the materials treated to give the impression that nothing can be done because the problem is too complex to take hold of. It can be watched in the frantic samples that Dos Passos gives. (Wahyono 2000)

¹⁸ (Lukacs 1971), (Wahyono 2000), (Gold 1933)

Kaotična stanja u sociologiji proučavaju se tako u sklopu dinamičkih sustava koji su vrlo osjetljivi na početne uvjete i u kojima najmanja promjena uzrokuje cijeli raspon mogućih posljedica, čak i unutar determiniranoga sustava. Stoga se otvoreni sustav definira kao onaj koji „gradi i ruši svoje materijalne komponente“, dok će se, s druge strane, zatvoreni sustav definirati kao izoliran, samodostatan i postojan. Drugim riječima, u otvorenome sustavu likovi su žrtve determiniranoga kaosa u sklopu strukturnih odrednica koje su u skladu s autorovom početnom motivacijom za prikazivanje određenoga društvenog stanja. Oni su, možemo reći, prinuđeni na kaotično ponašanje koncentriranim i usklađenim djelovanjem društvenih institucija. Zatvoreni se sustav pak najbolje objašnjava u terminima strukturnoga funkcionalizma, teorije prema kojoj dijelovi sustava djeluju usklađeno kako bi očuvali cjelokupnu strukturu odnosa i promovirali stabilnost. Djelovanje likova u takvim strukturnim odrednicama koncentrirano je i predvidljivo.

Iz prethodnoga vrlo je jednostavno vidjeti kako se vrsta sustava, otvorenoga ili zatvorenoga, temelji na onome što Luhmann naziva „selektivnom orijentacijom“. S jedne strane, otvoreni sustav neoliberalnoga kapitalizma selektira određenu „predodžbu zbilje“ (tipično određene „velike naracije“ poput slobode natjecanja, individualizma ili darvinovske selekcije) i time ne dopušta da ga „neposredno određuje zbilja“. S druge strane, zatvoreni, homogeni sustav bavi se „neuhvatljivom kompleksnošću svijeta“ vlastitim strategijama naracije. U pravilu su to strategije strukturne integracije, primjerice temeljene, kao u ovome slučaju, na ideji patrijarhalnog autoriteta. U njemu se najbolje vidi ono što Luhmann naziva „strategijom subjektiviranja“ - pronalaženje promijenjene verzije nekoga problema, kao i „predefiniranje iskonskoga problema“. Kao što smo u početku istaknuli, značajna karakteristika zatvorenoga sustava zaokupljenost je prošlošću, u sklopu koje postaje moguće definirati takve „iskonske probleme“. Osim toga, vrsta sustava sebe održava funkcionalnom strategijom tako što osigurava „konsenzus u subjektivno stvorenim predodžbama“. Primjeri su takvoga konsenzusa američki ekscelencionalizam i egipatsko jedinstveno povijesno nasljeđe. Drugim riječima, institucionaliziraju se „određeni oblici obrade doživljaja“ tako što se osiguravaju okviri za održavanje narativnih strategija kojima se zatim definira kulturni i nacionalni identitet. Posljednja je značajka da otvoreni i zatvoreni sustavi usvajaju pojedine strategije diferenciranja okoline. Pomoću određenih predodžbi oni definiraju granice kojima elementi sustava postižu autonomiju. U otvorenome sustavu tako je jasno

definirana granica između politike i religije, dok je u zatvorenome čvrsto utvrđena distinkcija između privatnoga i javnoga prostora.

Glavna metoda u sklopu analize odnosa unutar sustava i njegove konkretizacije u književnome je djelu funkcionalna metoda. Kako Luhmann ističe, „namjera za povišenjem kompleksnosti pokazuje se jednom u vezi funkcionalne metode s teorijom sistema“. Ona je stoga jedna poredbena metoda „koja razara vezivanje usporedbe s obzirom na predloženu sličnost i spoznaju traži upravo u tome da po mogućnosti heterogene stvari iskaže kao funkcionalno ekvivalentne time što sud o jednakosti premješta iz objekta u relacije, naime u funkciju“ (Luhmann 1968: 281). Funkcionalna metoda, prema Luhmannu, „nastoji transcendirati doživljajni horizont onoga koji djeluje i otvoriti više kompleksnosti nego što je on može shvatiti i zatim mu tu kompleksnost dati u obliku izrađenih i specifičnih stanovišta koja mu, ako ih može prihvatiti, stavljaju na izbor repertoar funkcionalno ekvivalentnih alternativa“ (Luhmann 1968: 282).

Ta metoda primijenit će se na dvije razine:

- 1) Narativnoj - funkcija narativnih postupaka u formuliranju političkoga i društvenoga komentara
- 2) Karakterološkoj - funkcija likova u prikazivanju društvenih i političkih stanja koje autor želi na neki način komentirati.

Funkcionalna metoda stoga pomaže postavljanju relevantnih pitanja o društvenim mehanizmima, socijalnim problemima i političkom identitetu tako što konkretizira teoriju sustava u specifičnome kulturnom i civilizacijskom okviru. Ona omogućuje daljnje analize jer usmjeruje empirijska istraživanja i definira konkretne probleme.

3. Trilogija *USA*

3.1. Dos Passos u tradiciji kritičkoga realizma

Kako bi potpuno shvatili Dos Passosovu poziciju društvenoga i političkoga komentatora u 1920-ima, bit će potrebno smjestiti ga u tradiciju kritičkoga realizma, koja prema Vernonu Parringtonu započinje 1890-ih. No s obzirom na to da Dos Passosovo djelo sadrži i elemente naturalizma koji ga smještaju uz bok Theodoru Dreiseru, Franku Norrisu i ostalim naturalističkim piscima, to je već dovoljan argument da ga se ne promatra isključivo kao modernističkoga pisca, izoliranoga od prethodnih američkih tradicija.¹⁹

Promatrajući razvoj američkoga realizma kao književnoga pokreta u drugoj polovici 19. stoljeća, uočavaju se jasne razlike od europskih, posebno francuskih i ruskih modela toga žanra. Dok je u Europi realizam izrastao pod utjecajem znanstveno-pozitivističke filozofije s definiranim usmjerenjem i nekoliko istaknutih predstavnika, u Americi se taj pokret razvio u atmosferi nemira, zbunjenosti i nemoći pred pojavom materijalizma utjelovljenoga u industrijskome kapitalizmu. Tamo su u samom ispisivanju žanra veću ulogu imali novinari, putopisci i razni društveni komentatori, a ne profesionalni književnici (kao ključni događaj za razvoj toga novog žanra često se navode željezničke pobune 1877. god. (Kazin 1995)). Druga ključna sastavnica njegova razvoja pojava je populističkoga pokreta koji se suprotstavio monopolskim pravilima kapitalističkoga sustava, koji se vodio na političkoj platformi koja je zagovarala prava zemljoradnika i obespravljenih. Bio je to realizam bez presedana, koji se u početku morao razvijati imitacijom europskih modela, bez svoje osobne intelektualne povijesti, bez ujedinjujuće teorije ili praktičnoga modela. Prvi glasnogovornik, William Dean Howells, zacrtao je put novome književnom pokretu, no brojni prvi sljedbenici toga stila nisu dijelili njegova tradicionalistička, romantička shvaćanja. Brojni autori tako počinju istraživati progresivne metode bavljenja društvenom tematikom. Početkom 1890-ih Theodore Dreiser počinje ispisivati prvu autentičnu formu američkoga realizma temeljenu na opažanjima života u

¹⁹ Upravo takva interpretacija njegova mjesta u povijesti književnosti razotkriva moguće političke motive zanemarivanja Dos Passosova djela. U pravilu ga se navodi i proučava kao sporednoga pisca uz druge, dominantne moderniste poput Joycea, Pounda i Elliota, te se umanjuje značaj njegova djela zbog izrazitoga bavljenja političkim i ekonomskim temama.

industrijskim gradovima i siromaštva američkih obitelji u urbanim sredinama. Otvara se tako područje sociološki usmjerenoga književnog stvaralaštva koje će imati konkretnu društvenu funkciju. Temeljne su osobine njegova djela snažan otpor prema razvoju kapitalizma, moralno shvaćanje novoga kompetitivnoga, komercijalnoga društva okrenutog stjecanju kao neprijatelja u borbi za preživljavanje i političko shvaćanje uloga društvenih aktera.

Ekonomski nemiri i snažne političke promjene na rubu novoga stoljeća navode tako autore poput Norrisa, Cranea i Londona na preispitivanje društvene uloge i položaja književnosti. Psihološki, estetski i romantički pristupi odbacuju se, na scenu stupaju sociološki, politički i ekonomski modeli.²⁰ Autori koji na njima temelje svoj rad dijele jedinstven prijezir prema svim degradacijama novoga društvenog poretka, snažnu moralnu svijest i shvaćaju književne metode kao sredstva za autentično prikazivanje društvenih okolnosti. Nadahnuti kritikom koja je izvorno proizašla iz političke sfere (progresivizmom koji je vladao od 1903. do 1912. i koji kasnije dobiva radikalna obilježja i pretvara se u napad na ideale američkog ustava, kao i uvjerenjem da politička demokracija zapravo ima ekonomske temelje) ti autori preispituju odnose društvenoga uređenja, politike, sloboda pojedinca i ekonomske situacije prosječnoga čovjeka. Potaknuti činjenicom da su stare ideologije, temeljene na romantičkom individualizmu, transcendentalizmu ili puritanizmu, zatočile pojedinca i izolirale ga od njegova društvenog okruženja, ti autori pripremili su put za stvaranje prvih formi realističke književnosti.

Jedan je od glavnih utjecaja na te forme sama pojava industrijalizma, koja prisiljava reinterpretaciju čovjeka - njegova socijalna dimenzija dolazi u prvi plan i promatra ga se u okvirima društvene sfere. Taj novi pristup povezan je s otkrićem ekonomskoga temelja društva, što se počinje očitovati u djelima američkih realista tijekom 1880-ih i 90-ih, vremenu kada su tradicije realizma i naturalizma dobile svoje najistaknutije predstavnike. U skladu s tim ekonomskim, političkim i socijalnim razvojem, početkom 1890-ih polako se razvija i sociološki roman, žanr koji književnost stavlja u službu društvene svijesti (Parrington 2013).

²⁰ O ovoj distinkciji detaljnije govori James T. Farrell u svojem eseju *Social Themes in American Realism*, u kojemu čini razliku između pisaca poput Henryja Jamesa, Stephena Cranea i Harolda Frederica s jedne strane i Dreisera i Norrisa s druge. Govoreći o Jamesu i Craneu, on naglašava sljedeće: „While these writers differ from one another, they all dealt with the theme of self-development, of awareness.” (Farrell 1946: 309) Dos Passosovi likovi, s druge strane, nemaju samosvijest, ne pratimo njihov psihološki razvoj niti znamo išta o njihovoj prošlosti. Promatramo likove čija je individualna volja slabija od svih društvenih sila s kojima su suočeni, što naravno dijeli s Dreiserovim metodama karakterizacije.

Utjecaj novih uvjeta na rad tih pisaca vidljiv je u nekoliko kategorija. Ekonomski determinizam, kao posljedica kompetitivnoga kapitalizma, dovodi do centralizacije u svim sferama javnoga života te marginalizacije pojedinca. Književnost odražava te promjene usvajajući kolektivizam kao glavni princip strukturne organizacije - pojavljuje se, primjerice, politički roman koji prikazuje sukob radničkoga pokreta i organiziranoga kapitala, zatim roman protesta protiv rata, ekonomski roman a kasnije i roman sustava - svi žanrovi začeti na problematičnom odnosu s trenutnim društvenim ili političkim uređenjem i zamišljeni kao poziv javnoj svijesti na djelovanje. Sukladno principima kolektivizma, grad postaje fokalno središte takvoga pristupa, središte u kojemu se kanaliziraju sve suprotstavljene tendencije novoga sustava. Teatralnost modernoga urbanog života u fikciji od 1884. do 1920-ih postaje književno opće mjesto. Nemiri i nasilje u gradovima tako su zastupljeni u većini romana napisanih nakon 1885. god. (Berthoff 1981). Istodobna pojava korporativnoga društva i njegovih pravila kompetitivnosti vrši snažan utjecaj na metode karakterizacije i odnose likova u književnim djelima. Realizam se tako razvija u dominantni žanr, u čijim se djelima prikazuje svakodnevni život novonastaloga srednjeg društvenog sloja. Analiziraju se odnosi likova u okvirima privatnoga kapitalizma te se pokušavaju istražiti manifestacije urbane psihologije. Prihvatanje toga novog realizma događa se postepeno, uglavnom zbog snažnoga otpora kritike 1940-ih i 1950-ih koja je odbijala novi žanr definirati kao književni pokret (izuzev marksista poput Granvillea Hicksa) te ga interpretirala mjerilima nove kritike ili prema mimetičkim standardima, prema kojima djela realizma nemaju narativno jedinstvo i ne mogu na odgovarajući način predstaviti suvremeno društvo. Taj se prigovor tradicionalno temeljio na uvjerenju da u Americi ne postoji kompleksna, klasno podijeljena društvena mreža, tj. da se radi o besklasnome društvu bez unutarnjih ideoloških sukoba (Kaplan 1992), a najpoznatiji pisac koji je zastupao takvu interpretaciju bio je Henry James.

No kritičari 1960-ih polako uviđaju prikladnost određenih književnih metoda na složene društvene promjene toga vremena. Iako u početnim studijama američkoga realizma stoga postoji svojevrstan otpor prema mogućnosti reprezentiranja suvremenoga američkog društva, utjecaj marksističkih kritičara, progresivnih časopisa poput *The New Masses*, pokreta Nove ljevice te primjera pojedinih kritičara poput Edmunda Wilsona, donose novo razumijevanje odnosa književnosti i društva toga vremena.

Mlađi romanopisci (Norris, Crane, London, a kasnije Sinclair Lewis, Dos Passos i Thomas Wolfe) odbacuju tradicionalno prikazivanje uređenoga, funkcionalnoga društva i počinju prikazivati društvo pogođeno ekonomskim nemirima, štrajkovima, sukobima etničkih manjina, dakle okreću se dramatizaciji gradskoga života i bitkama koje se vode u tome prostoru. Takav pristup redefinirao je ulogu pojedinca u književnome djelu. Suočen s antagonističkom okolinom, teškim ekonomskim uvjetima, potrebom za preživljavanjem, pojedinac se prilagođava kako najbolje zna i postaje multifunkcionalno biće sa sposobnošću snalaženja u sirovim uvjetima kapitalizma. Psihološka varijacija i kompleksnost u karakterizaciji u tome sustavu odražavaju vrste poslova koje takav pojedinac mora obavljati. Na korporativnoj razini u isto se vrijeme pojavljuje poslovni čovjek kao dominantni protagonist novoga realističkog romana, čovjek vješt u manipuliranju međuljudskim odnosima, situacijama i novcem. Proučava se motivacija toga novog prototipa, njegova etičnost, politički stavovi, a zatim i pravila društvene mobilnosti i političke ekonomije koja su ga stvorila. Upravo tako je Dreiser bio opčinjen modernim financijerom, kojega je proučavao kao samostalno djelotvornu društvenu silu i pokretača promjena, a manje kao osobu s prošlošću i emocijama.

Svojim manifestom *The Responsibilities of the novelist* Frank Norris možda je najuvjerljivije zacrtao put novoga pokreta. Norris je počeo od dijagnoze trenutnoga stanja američke književne scene:

(...) it is - so one believes - appropriate to consider a certain very large class of present day novelists of the United States who seldom are stirred by that spirit of inquiry that for a moment disturbed the Roman, who do not ask what is truth, who do not in fact care to be truthful at all, and who - and this is the serious side of the business - are bringing the name of American literature perilously near to disrepute (Norris 1903: 49).

Na temelju toga razvija koncepciju politički angažiranog autora koji sudjeluje u društvenim i ekonomskim procesima nacije, ima širok spektar interesa i u svojem djelu bavi motivima koji pokreću cijelu naciju:

The function of the novelist of this present day is to comment upon life as he sees it... Politics will help him, and Religious Controversies, Explorations, Science, the newest theory of Socialism, the latest development of Biology. He should find an interest in Continental diplomacy and should have opinions on the chances of a Russo-Japanese war over the Korean question. He should be able to tell why it is of such unusual importance for Queen Wilhelmina of

Holland to give birth to an heir, and should know who ought to be nominated for Governor of his native State at the next convention (Norris 1903:282).

Smjer koji mora uzeti sljedeći naraštaj tako je usklađen s razvojem političkoga života nacije, a književna djela moraju se baviti ključnim incidentima u tome životu (Norris 1903). No Norrisov manifest predviđa i konkretne pojave u budućoj književnoj produkciji i definira njezine odnose s političkim sustavom. Društvene tendencije moraju biti izražene analizom likova koji sačinjavaju to društvo te ih se mora kombinirati kako bi se izrazila neka konkretna svrha. Najbolji romanopisci stoga pokušavaju nešto dokazati, izvući zaključke iz cijeloga skupa elemenata, društvenih tendencija, religijskih ili političkih motiva kako bi detaljnije proučili čovjeka i sve njegove odnose. S obzirom na to da u ovoj disertaciji argumentiram i položaj Dos Passosove trilogije kao Velikog američkog romana, navest ću ovdje i one dijelove Norrisova manifesta u kojima precizira ključne karakteristike takvoga romana, a koje Dos Passosova trilogija najbolje ispunjava.

Raspravljajući tako o strukturi budućega velikog romana, Norris tvrdi sljedeće:

A Great American Novel... such a novel will be sectional. The United States is a Union, but not a unit, and the life in one part is very, very different from the life in another. It is as yet impossible to construct a novel which will represent all the various characteristics of the different sections. It is only possible to make a picture of a single locality (Norris 1903: 87).

Poznavajući kasniju književnu produkciju, uključujući modernističke romane, možemo zaključiti da je mali broj djela koja strogo zadovoljavaju ovu definiciju kao i navedene uvjete o politički angažiranoj književnosti. No možda se ključna karakteristika takvoga romana prema Norrisu odnosi na metodu definicije likova, u skladu s kojom autor američkoga romana ne smije ići preduboko u živote svojih likova jer bi time prestao biti isključivo američki autor, tj. „presta bi biti nacionalan i postao internacionalan“ (Norris 1903: 88). Kao što je vidljivo u reakcijama nekih ranih kritičara na trilogiju USA (Maine 2005), ova karakteristika kod Dos Passosa često je pogrešno tumačena kao strukturna mana ili nedostatak, no kako će se pokazati analizom sadržaja u ovome radu, dio je izvorne autorove koncepcije lika u kojoj su ograničenja psihologije u službi osmišljavanja kritike političkoga sustava.

Novi realizam tako se okreće sociologiji i prikazivanju dnevnih aktivnosti modernoga čovjeka, koristeći neke od metoda koje je Henry James još 1880-ih definirao za svu ozbiljnu fikciju (Berthoff 1981). Na primjer, pravila zasićenosti - početna poglavlja romana toga žanra uvode čitatelja duboko u organizam velikoga grada - a ozbiljan pristup iznošenja i proučavanja složenih situacija, institucionalnih i klasnih podjela stavljaju tu književnost na razinu socioloških studija. Ujedno je važno primijetiti da se taj realizam temeljio na dokumentima, objavljenjima korespondenciji i manifestima osoba koje nisu prvenstveno bili umjetnici, već novinari, reporteri i svjedoci političkih događanja. Korpus literature koji je tako nastao odlikuju brojne karakteristike od kojih književnost tradicionalno zazire: ideološka pristranost, neposrednost, politički aktivizam, polemika. Iako ga je teško definirati prema formalnim karakteristikama, jer ih u samom početku ima previše, ili prema tematskim obilježjima, jer se različiti pisci bave različitim miljeima i tematikom, najbolje je stoga promatrati djela ranog američkog realizma prema glavnim motivima izražavanja koji ih usmjeravaju.²¹ Jedino tako se, tvrdi Warner Berthoff, može stvoriti dosljedna kategorizacija pojedinih autora, pokreta i trendova. Prva serija realističkih dokumenata izrasla je iz potrebe progovaranja o teškim društvenim i ekonomskim uvjetima, o nerazmjeru tj. neravnomjernoj raspodjeli ili koncentraciji bogatstva s jedne strane, no isto tako motivirana je neučinkovitošću tradicionalnih književnih metoda za opisivanje trenutnoga društvenog stanja - konkretno, Howellsov realizam i tradicija na njemu nastala sadrže previše romantičkih elemenata i ne mogu se uhvatiti u koštac sa surovim stvarnostima 1920-ih i 30-ih.²²

Na takvim temeljima, u tridesetima socijalno osviještena književnost razvija dodatnu, ozbiljniju dimenziju - čin pisanja više nije nešto što je temeljeno na estetskoj percepciji svijeta ili romantiziranoj osobnoj ispovijesti, već je realizirano samo u okvirima konkretnih društvenih obveza. Pisac postaje duboko svjestan svoje društvene odgovornosti i potrebe da progovori o

²¹ Tako Berthoff ističe sljedeće: „what was not \"realistic\" in the heyday of Howells, Mark Twain, and Henry James? Documentary chronicles of city life and exotic legends of the remote and strange, horrific melodramas and placid genre sketches, works of social criticism and works of social analysis... What do they all have in common? Not form, certainly, and not theme either, in any ordinary sense: to attempt to define American \"realism\" by classifying the particular books written in its name according to form and theme is to sink into a mire of inconsequential distinctions and details. But if we look instead to the fundamental motives to expression which direct these works, we come sooner to solid ground.” (Berthoff 1981: 3)

²² „The irritation out of which literary realism developed in the United States was as much with prevailing conditions of social and economic life, with the latest forms of disorder and inequity (however they might masquerade as progress), as with the insipidness of other, feebler literary methods.” (Berthoff 1981: 4)

nepravdama koje vidi.²³ Rađa se naraštaj pisaca koji nastavljaju tradiciju realizma u godinama nakon gospodarske krize te se javlja književnost „mehaničkoga proročanstva”²⁴ i gađenja prema stanju društva. Tu se radi o piscima koji su doživjeli potlačenost i siromaštvo i odlučili o tome progovoriti, uzevši kao temelj detaljno dokumentirane kronike o poslovnome svijetu, kapitalističkoj korupciji i stanju siromašnih koje su ranije objavljivali Dreiser, Upton Sinclair i Frank Norris. Upravo na tim temeljima Dos Passos će dvadeset godina kasnije istraživati ekonomsko stanje srednjega sloja društva te usvojiti principe ekonomske podjele i dopustiti da utječu na strukturu djela i karakterizaciju likova - primjerice, u sekcijama koje sadrže biografije istaknutih osoba dat će istaknuto mjesto bogatašima i magnatima te cijelim djelom držati razliku bogataša/siromaha kao jednu od glavnih strukturnih odrednica. Sve njegove likove tako se može svrstati u skupine prema vrsti zaposlenja, prihodu ili kupovnoj moći. No u isto vrijeme pod utjecajem elemenata jeffersonskoga demokratskog idealizma u njegovu političkom promišljanju usporedno se razvija nezadovoljstvo američkim imperijalizmom i kapitalizmom, kao i uvjerenje da trenutačni sustav predstavlja sveobuhvatnu izdaju principa na kojima je zemlja ustanovljena. Pokušavao je tako prilagoditi nasljeđe demokratskih principa Thomasa Jeffersona s rastućim ekonomskim i političkim podjelama u modernome društvu te pomiriti potrebu za neograničenom slobodom s konkretizacijom političkih težnji moderne nacije (Fichtelberg 1988). Upravo u njegovu zrelom periodu stvaranja, posebice u samoj trilogiji, vidi se pokušaj pomirenja demokratske vizije „slobodnih moralnih agenata koji kontroliraju svoju sudbinu” (Bowron 1951: 270) i političkoga sustava koji onemogućuje njezino realiziranje. Kao posljedica toga Dos Passosov revizionizam dobiva znatno oštriju crtu, a kasnije i anarhističke tendencije, a njegov filozofski pogled na društvenu situaciju postaje daleko radikalniji od Howellsa i Jamesa.

Za Dos Passosa, ekonomska depresija 1930-ih poziva na militantnu socijalnu književnost, književnost koja će se odcijepiti od starih modela i postati aktivno sredstvo u borbi protiv društvene nepravde. Upravo zbog takvih stavova o ulozi književnosti Dos Passos u ranim 1930-ima postaje najpopularniji i najčitaniji pisac u ruskim književnim krugovima, u grupama

²³ „If the novel, then, is popular, it is popular with a reason, a vital, inherent reason; that is to say, it is essential. Essential...because it expresses modern life better than architecture, better than painting, better than poetry, better than music.” (Norris 1903: 6)

²⁴ „They were the writers in whom the literal significance of the crisis had aroused a literature of literal realism, mechanical prophecy, and disgust...After Dos Passos, perhaps the last naturalist in American prose who had a conscious conception of naturalism as a philosophy of life, naturalism was no longer a creed or even a method: it became a reflex.” (Kazin 1995: 371)

marksističkih kritičara koji ga redovno stavljaju iznad suvremenika poput Joycea i Hemingwaya upravo zbog aktivne socijalne politike koja usmjerava njegovo djelo. No ponajprije on detaljno promatra stanje društva u kojemu se nalazi i uzima u obzir probleme, stavove i razmišljanja glasa naroda koji mora imati ulogu u formiranju i definiranju nacionalne književnosti. Radi se stoga o književnosti koja u sebi sadrži odgovor na posljedice ekonomske krize, pružajući nadu i utjehu u teškim vremenima, no ujedno potiče radikalnu reevaluaciju sustava te zacrtava formaciju pravednijih i jednakopravnih političkih i ekonomskih okvira.

Radi se o književnosti koja se ujedno oblikovala u skladu s određenim estetskim i metodološkim smjernicama - književnost koju pišu novinari, dokumentaristi i istraživači, posljedica je trenutnoga vremena u kojemu narod preferira dobivati informacije o događajima izravno - dokumentaristički kroničar ili novinar, za razliku od profesionalnoga književnika, daje im tu povijest u okvirima koje sami razumiju (Kazin 1995). Književnost je to koja se odlikuje preciznošću, ekonomičnošću i analitičkom ozbiljnošću. Stoga većina književnosti napisane 1930-ih i ranih 40-ih retrospektivno izgleda kao književnost o povijesti, činjenicama, o javnim događajima ili stvarnim osobama te o preraspodjeli političke moći. Djela su to koja se bave stalnim ekonomskim i političkim promjenama, poljoprivrednim katastrofama, radničkim nemirima, posljedicama korumpiranih institucija na prosječnoga čovjeka, napisana često u duhu ironije koji odlikuje dokumentarne žanrove 1930-ih.

Američki naturalizam dogodio se prirodnije i razvio brže nego u drugim nacionalnim književnostima. Pod snažnim utjecajem novoga industrijskoga kapitalizma pisci se okreću prema mehaničkoj književnosti za mehanički svijet. Definicija naturalizma kao pesimističnoga realizma, kao reaktivne filozofije koja postavlja čovjeka u svijet mehaničkih, kompulzivnih zakonitosti filozofija je koja čovjeka ponajprije vidi kao žrtvu. Čovjek je prepušten zakonima okolnosti, on nije pokretač niti vlasnik svoje sudbine - za njega se može s pravom reći ono što je Wyndham Lewis rekao za Hemingwayeve likove: njemu se stvari događaju. Određene formalne značajke naturalizma tako odlikuju Dos Passosove romane i one su sljedeće:

1. Dos Passosova sposobnost prikazivanja vanjskih okolnosti života likova, kompleksnosti govora, društvenih običaja, političkih aktivnosti te prikazivanje stanja društva tim aspektima

dobro je dokumentirana (Gelfant 1961). Nepristranost njegove metode naizgled je sukobljena s političkom angažiranošću, no ona je zapravo pretpostavka za svu društvenu kritiku - tek kad se autor može distancirati od svojih likova i scena koje opisuje, tek ih tada može dublje uklopiti u osobnu političku filozofiju. Same metode realizma (ovdje nije potrebno inzistirati na distinkciji između realizma i naturalizma u Dos Passosovu djelu, jer ta distinkcija ne usmjerava njegov politički komentar) zasnivaju se na odnosu prema objektivnoj stvarnosti prema kojem ona nije definirana kao statična pozadina koju roman zapisuje ili uprizoruje, nego predstavlja prednji plan narativne strukture romana (Kaplan 1992). U isto vrijeme unutar same forme Dos Passosovih romana odvijaju se ideološki i metodološki sukobi s drugim žanrovima - popularnom fikcijom, površnim formama novinarstva, političkim manifestom i sl. Prikazuje se društvo s kompleksnim mrežama povezanosti, a te su veze gotovo nevidljive i uvijek kratkotrajne, što je jedna od glavnih karakteristika toga žanra.

2. Dos Passos prikazuje događaje, javne ili privatne, tako da se ne poziva na kompleksna objašnjenja psihologije likova ili njihova psihološkog razvoja nego ih objašnjava spletom vanjskih okolnosti koje formiraju unutarnja stanja. Zbog toga on ne poznaje tematska ograničenja. Pojave objašnjava onako kako ih vidi te se s njima istodobno sukobljava, posebno kada se radi o ideologijama, medijskoj manipulaciji i političkim opcijama. U pravilu ih promatra kao nešto prijeteće jer predstavljaju objektivnu stvarnost koju on pokušava razumjeti i kontrolirati.

3. Postavke determinizma u naturalističkoj prozi također odbacuju svaku romantičku koncepciju samosvjesnoga, samodostatnoga pojedinca koji oblikuje svijet u skladu s osobnim idealima. Likovi su neurotični, u stalnoj potrazi za zadovoljenjem, prepušteni silama koje ne razumiju i o kojima ne razmišljaju. Naturalizam se stoga često definira kao „pesimistični realizam”, te se naglašava njegova filozofija jasnoga i detaljnoga prikazivanja svih životnih aspekata. Autor je može implementirati na nekoliko načina, bilo strogim mehanizmom, kao Dreiser, ili pesimističkim fatalizmom, kao Hardy. Kod Dos Passosa radi se o sociološkoj naglašenosti tematike - proučavanju ekonomskih, društvenih i drugih okolnosti likova i prikazivanju kompleksnih odnosa ekonomije, politike i osobnoga života. Odnosi likova u Dos

Passosovu djelu determinirani su raznim okolnostima, ekonomskim statusom, političkim interesima i sl. Njegovi likovi često su bespomoćne žrtve takvih društvenih sila i okolnosti, što ga definitivno razdvaja od suvremenika poput Hemingwaya ili prethodnika poput Jamesa. No iako je Dos Passosov protagonist otuđen u mehaničkome svijetu takvih odnosa, s vremenom on postaje polazište i izvor političke promjene. Kao što ćemo vidjeti, Dos Passosovo je uvjerenje da institucije same ne mogu promijeniti društvo nabolje, jer su već same po sebi iskvarene, pa jedini mogući politički aktivizam koji može promijeniti društvo pada u ruke pojedinca.

4. Riječima Alfreda Kazina, „klasična tvrdoća naturalizma je instinktivna.”²⁵ Protagonist je naturalističkoga romana žrtva, a život je jedna produljena lekcija opresije i patnje. Ovo je neupitna karakteristika Dos Passosova socijalnog komentara. Dok su pisci ranih 1890-ih prikazivali likove kao žrtve novoga kapitalističkog sustava, Dos Passos tome dodaje i politički aspekt te proširuje tematiku na pitanja imigranata, političke korupcije, raspadajućega srednjeg društvenog sloja, pa čak i razmatra položaj žena u takvome sustavu. Njegovo djelo stoga je najbolje svrstati u žanr koji se naziva kritički realizam upravo zbog tog elementa institucionalne kritike, nešto što drugi naturalisti nisu prakticirali na taj način niti do te mjere.

Motivi i primjena naturalističkih postupaka mogu se svrstati u nekoliko kategorija:

a) Kritika postojećega političko-ekonomskog ustroja može biti uzrokovana fanatičnom željom za promjenom postojećega poretka, iako se time smanjuje kritička objektivnost. Dos Passosov osobni politički angažman, njegova simpatija prema komunizmu (iako nije nikada formalno pripadao komunističkoj stranci) te njegova kasnije objavljena korespondencija, novinarsko-istraživački rad i putopisi, opravdavaju zaključak da se radi o autoru kojega je mržnja prema lošim stranama kapitalizma dovela do gotovo fanatičnog, anarhističkog odbacivanja sustava. Tako ga se može svrstati u tradiciju prvih američkih naturalista koji su 1890-ih učinili prve korake u tome žanru, poput Franka Norrisa, Roberta Herricka i Jacka Londona. Često se naglašava njegova pozicija kao začetnika „novoga naturalizma”, a njegova trilogija dominantna je društvena kronika 1930-ih.

²⁵ "...for they all saw life as an experience in oppression; and the hard, loud vocabulary of naturalism, its energy and passion, its mechanical technique and methodical simplicity." (Kazin 1995: 372)

b) Naturalist intenzivno proučava i naglašava niske ili priproste motive ponašanja te zbog toga često stvara pojednostavljene, jednodimenzionalne pa čak i groteskne likove. Čest prigovor Dos Passosovim fikcionalnim likovima, tj. likovima u fikcionalnim sekcijama trilogije, upravo je taj da su nerazvijeni, da nemaju odgovarajuću motivaciju, da nalikuju robotima bez vlastite volje, uma ili osjećaja te da djeluju, odnosno reagiraju na situacije, gotovo mehanički. Radi se o aspektu koji je Dos Passos razvio i koji nije prisutan u klasičnoj definiciji naturalizma, ali isto tako radi se o unaprijed osmišljenoj koncepciji kojom želi prikazati prošireni psihološki učinak modernoga društva i medija (stalno obasipanje informacijama i propagandom) na likove. Dakle radi se o primjeni određene behaviorističke psihologije kako bi se prikazalo stanje modernoga čovjeka.

c) Naturalistički romani u pravilu sadrže element tragedije. No ne radi se o tradicionalnom, aristotelovskom poimanju tragedije, prema kojemu plemeniti junak pati jer je prekršio neki strogo zapisani zakon, nego o prosječnome čovjeku koji pati zbog primjene krivo osmišljenoga zakona, ili u ovome slučaju, političkoga i ekonomskoga sustava. Ne radi se dakle jednostavno o moralnoj ili poetskoj nepravdi, nego o političkoj kritici nepravednoga sustava u kojemu slobodna volja ne postoji. Promatramo stoga samo raspadanje subjekta pred silama na koje on sam ne utječe i koje u pravilu ne razumije, primjerice, promatramo dezintegraciju uslijed pritiska ekonomskih okolnosti ili nemoć izazvanu destruktivnom inercijom vladajućih institucija i sl. (Berthoff 1981). Autor može dodatno iskoristiti takav situacijski kontekst postavljanjem pojedinca u okolnosti u kojima se naglašava njegovo moralno i fizičko propadanje. Na primjer, likovi u romanima autora poput Dreisera i Dos Passosa u pravilu ne preispituju politički sustav u kojemu se nalaze, njihovo ponašanje prisiljeno je te promatramo njihove bespomoćne reakcije na trenutne situacije, u kojima se ne snalaze i koje ne kritiziraju.

Radi se dakle o piscima koji su predani jednome cilju - svjedočenju o osnovnim životnim uvjetima u vremenu naprednoga industrijskoga kapitalizma. Životi njihovih likova razlikuju se od likova u drugim žanrovima - izrazita mobilnost, uzrokovana ekonomskim, poslovnim ili političkim prilikama te nepredvidljivost i kratkotrajnost međusobnih odnosa. Metode su to koje su čvrsto ukorijenjene u književno-povijesnome kontekstu u kojemu su, u periodu nakon 1870-ih, pojave kao rast industrijske proizvodnje, razvoj željeznice, čelične industrije, masovna imigracija, pojava trustova i pad poljoprivredne proizvodnje izvršile veći utjecaj na umove i senzibilitete romanopisaca i novinara nego profesionalnih povjesničara (Berthoff 1981). Glavni motivi

književnosti nastale na takvim temeljima stoga su često neka varijacija korektivizma, revizionizma ili utopizma, tendencija koje, u okvirima kritičkoga realizma, programatski ostvaruju ili implementiraju autorovu političku filozofiju.

3.2. Politički prostor trilogije *USA*

Žanr političkoga romana u modernoj američkoj književnosti, pa i u modernizmu općenito, marginalan je i zanemaren, no ne s pravom. Uobičajena je percepcija, možda više izvan nego unutar akademskih krugova, da autori koji se upuštaju u političke analize u književnim djelima čine određene učestale pogreške - prigovara im se da ne znaju izuzeti osobne političke stavove iz samoga djela, izravno zagovaraju pojedine političke programe ili žrtvuju određene estetske vrijednosti. No prije toga, prethodno navedenoj definiciji političkoga romana (vidi str. 6) treba ovdje dodati i one aspekte koji su relevantni isključivo za moderni politički roman i zatim razmotriti kako su ti aspekti povezani sa žanrom kritičkoga realizma, u sklopu kojega se može smjestiti Dos Passosovo djelo. Prvi je od njih kritika moderniteta kojim se moderni politički roman bavi (Scheingold 2010). Pod modernitetom shvaća se otvoreni sustav u koji su obuhvaćene institucije moderne države, kapitalistički ekonomski poredak koji se temelji na privatnome vlasništvu, rast birokratskih sustava i sekularnih, materijalističkih i racionalističkih vrijednosti, kao i pojava industrijalizma. Na isti način, kritički realizam, kako ga je formulirao L. V. Parrington, bavi se preispitivanjem industrijalizma u njegovim ranim oblicima: „Parrington considered "critical realism" as the culmination of an American progressive tradition with roots in the eighteenth century; by portraying objective conditions, critical realism "questioned the excellence of the industrial system.“ (Kaplan 1992: 162). Drugi aspekt koji povezuje moderni politički roman i tradiciju kritičkoga realizma ideja je političkog otuđenja, često prisutna u modernoj fikciji. Romani koji se bave političkim otuđenjem prebacuju fokus s političkih aktera i institucija na javnost, na obične ljude čije je djelovanje potisnuo „autokratski režim, birokratske institucije ili profesionalci u javnome prostoru" koji „koloniziraju svijest“ (Scheingold 2010:2). Stuart Scheingold tako ukazuje na činjenicu da u tipičnome političkom romanu ljudi uglavnom nisu svjesni sila koje im oduzimaju samostalno djelovanje,²⁶ a moderni politički roman upravo će se baviti prikazivanjem okolnosti u kojima likovi prestaju biti autonomni politički subjekti i

²⁶ Taj se proces pojavljuje i u sklopu projekta modernizacije arapskoga društva, kako ćemo vidjeti kasnije: „The project of modernization (Westernization), including its aim of material and moral progress, is certainly a matter of history making. But it is a project whose innumerable agents are neither fully autonomous nor fully conscious of it.” (Asad 1993: 18)

postaju objekti manipulacije (ibid). U recenziji napisanoj 1941. god. Milton Rugoff upućuje upravo na takvo stanje likova u Dos Passosovoj trilogiji u odnosu na političku situaciju:

The greyest areas of U. S. A. were shot through with streamers of courage; it let sound through the ugly discord created by most of its characters a few lives like clarions. It may have recorded all the diseases of our age but it suggested at the same time that the very recognition of these was a step toward appreciating how they cried out for change. (Rugoff 1941: 467)

Osjećaj društvene alijenacije i nemoći pred političkim i ekonomskim silama koji je u tome djelu evidentan ima tako korijene u književnosti realizma i naturalizma pisanoj u posljednjoj četvrtini 19. st., u kojoj su dominantni motivi kritičkoga realizma „korektivizam i revizionizam“:

Like that of the historians and sociologists among them, their effort as spokesmen for the life of their times was fundamentally corrective and revisionist; their realism, as Parrington understood, was a critical realism... but at their best the writers of this generation were not to be distracted from their essential task, from bearing witness to fundamental conditions. Their common aim was to get down the full composite truth about the casual progression of American lives. (Berthoff 1981: 222)

Takvu alijenaciju istraživali su iz različitih perspektiva autori kao što su Dreiser u *Američkoj tragediji*, Upton Sinclair u *Džungli* i Jack London u *Željeznoj peti*. S ovim posljednjim djelom Dos Passosova trilogija dijeli najviše karakteristika, kao što će se pokazati, a jedna od njih je i zajednička politička filozofija autora.

Način na koji se u književnome djelu ostvaruje ili formulira politička kritika uvelike ovisi o mjeri do koje autor uspije definirati, upotrebom retoričkih ili književnih postupaka, autentičan politički prostor. Takav prostor kombinacija je više faktora: s jedne strane postojeći politički sustav, sa svojim retoričkim aparatom, predstavlja polazište za osmišljavanje autentičnoga političkog izraza u domeni fikcije. S druge strane, autorova osobna politička filozofija, koja može biti implementirana detaljnom ili makroskopskom viziju društvenoga poretka, ulazi u aktivan dijalog s postojećim ideološkim entitetima. Na taj se aspekt nadovezuje i autorova teorija umjetnosti - pisci poput Steinbecka i Dos Passosa dijele viziju funkcije umjetnosti koja pruža fokus na društvene, ekonomske, političke i etičke uvjete te povećava društvenu i političku

svijest.²⁷ Vizija je to koja se temelji na uvjerenju da ako trenutačni, demokratski odabrani politički sustav oblikuje i definira život njegovih građana i određuje prirodu njegovih institucija, tada on postaje vrhunski predmet književnog istraživanja. Prikazivanje tenzija između osobnog iskustva i službene politike ili ideologije te angažirano i konkretno političko djelovanje likova postaju više nego dostojna zamjena za romantička, introspektivna istraživanja psihologije likova.

Tako realizirana konkretnost političkoga komentara omogućuje ispisivanje općih ideoloških principa te pruža prostor u kojemu se mogu testirati opća načela ili teorije prikazivanjem njihovih posljedica u životima likova (Zuckert 1981). Dos Passosova uvjerenja o političkome angažmanu književnosti, o ulozi romana kao prostoru povijesnoga revizionizma (Pizer 2003) te ulozi političkoga diskursa jedinstvena²⁸ su. S jedne strane, nijedan drugi autor nije se tako sustavno i temeljito bavio političkim pitanjima, pitanjima institucionalnih i ideoloških podjela (Hicks 1950) i nijedan suvremeni autor nije pisao s uvjerenjem da je politika stvar osobne savjesti i da treba imati izraženo mjesto u američkome romanu. No s druge strane, nijedan autor nije stvorio tako originalna sredstva za implementiranje kritike političkih ili ideoloških sustava u književnome djelu kao što su *Newsreel*,²⁹ *Camera Eye* te biografski portreti s elementima ironije.³⁰ Iz perspektive povijesti književnosti, radi se o jedinstvenome spletu okolnosti kada se naraštaj američkih pisaca tijekom i nakon Prvoga svjetskog rata, razočaran unutarnjom i međunarodnom politikom američke vlade te gospodarskim stanjem u zemlji, počeo baviti društvenim i političkim

²⁷ Upravo to naglašava Mohamed Khoudi u svojoj studiji *The Idea of Post-War America in Selected Novels by John Steinbeck and John Dos Passos*. Za Dos Passosa može se ići još jedan korak dalje i zaključiti da je politički aspekt samo prvi stadij u sklopu opsežne kritike društva i dobivanja određene reakcije od čitatelja. Michael Wainwright u svojoj studiji *Figuring the Financier: Dos Passos and Pierpontifex Maximus* ukazuje na činjenicu da su montažni postupci, konkretnije, ritam montaže u biografiji *The House of Morgan* usmjereni prema cilju izvlačenja fiziološke reakcije kod čitatelja, postupak koji povezuje s pavlovskom behaviorističkom prirodom montaže koju je osmislio Eisenstein (Wainwright 2010). „The rhythms of *The House of Morgan* work toward a major aim of montage: a physiological reaction from the reader. This is the distinctly Pavlovian essence of Eisenstein's theory...to produce revulsion in the face of unbridled greed was one of Dos Passos's physiological goals. He dispensed with political dogma (primary stimulus) in favor of the purported breeziness of the vignette (secondary stimulus).”

²⁸ Komentirajući zanemarivanje intertekstualnoga pristupa u kritikama Dos Passosova djela, Russel Reisig ukazuje upravo na takvu koncepciju Dos Passosova teksta kao prostora u kojemu se pojavljuju različite vrste političkoga diskursa: „The intersections between Dos Passos' narrative and the contemporary discourses of economic theory, of sociology, of labor movements, of the emerging American advertising industry, of the war effort, and numerous other areas of Dos Passos' inquiry remain unexamined.” (Reising 1989: 276)

²⁹ Dos Passos maksimalno iskorištava ironični potencijal za kritiku takvih sustava posebno u novinskim isječcima: „MACHINEGUNS MOW DOWN MOBS IN KNOXVILLE America I love you”, *Newsreel XLIII*

³⁰ Posebno su predmet njegovih napada odluke predsjednika Wilsona: „I wish to take this occasion to say that the United States will never again seek one additional foot of territory by conquest; and he landed the marines at Vera Cruz.” (Dos Passos 1996: 567)

pitanjima, no bez usvajanja pojedine političke opcije ili filozofije, za razliku od njihovih ruskih suvremenika.³¹ Dos Passos ostaje dakle iznimka u naraštaju, politički opredijeljen i angažiran autor koji, pod utjecajem sovjetskih pisaca (Dos Passos 2003), no i španjolskih anarhističkih i revolucionarnih ideja,³² zauzima jasno definirana politička stajališta u vrijeme kada su ostali pisci bili suzdržani prema bilo kakvoj izravnoj političkoj opredijeljenosti ili su jednostavno za nju bili nezainteresirani.³³ Za njega, unutarnji konflikti koji su nastali u takvome kontekstu i određena tradicionalna ograničenja književnoga teksta pokazala su se produktivnima u najboljem smislu. Kronika kao istaknut dokumentaristički žanr prije svega označuje vjernost povijesnim i geografskim činjenicama (Butts 2011), a retoričke karakteristike izravne i objektivne komunikacije te svojevrsan optimistički determinizam kao filozofski nazor omogućili su Dos Passosu formiranje širokoga političkog prostora unutar književnoga djela pomoću kojega će prikazati sve degradacije postojećega sustava u životima likova.

U tako postavljenoj situaciji, sama raznovrsnost književnih metoda i postupaka odražava kompleksnu društvenu i političku klimu. Retorički i lingvistički postupci u književnome djelu izravna su reakcija na konkretne medijske ili političke najave,³⁴ propagandističke pamflete, izjave političara te službene stavove američke vlade koje autor razmatra. Ukupnost tih postupaka, odnosno objedinjenje političkoga diskursa, retoričkih metoda i kulturnih praksi navelo je povjesničare da govore o „kulturnoj politici” kao terminu koji ukazuje na činjenicu da ponašanje društvenih entiteta nije isključivo političko već i kulturno. Jedna od njezinih glavnih strategija leži u izostavljanju bitnih ekonomskih i socijalnih pitanja i stvaranju imaginarnog osjećaja sudjelovanja i kontrole raznim retoričkim postupcima (Trachtenberg 2007). Dos Passos stoga

³¹ Radi se poglavito o djelima napisanima pod okriljem komunističke stranke, dok je u Americi, nakon osnivanja marksistički orijentiranoga časopisa *The New Masses*, započela imitacija ruskih modela društveno angažirane književnosti: „this was the American equivalent of the call in Russia during the first Five Year Plan for "a type of author-fighter who can take part simultaneously" (Homburger 1979: 229, 237). Formira se 1934. god. i jedinstveni savez sovjetskih pisaca te se definira književna teorija pod nazivom socijalistički realizam, koju svi sovjetski pisci trebaju implementirati (Brown 1953).

³² Mnogi od tih utjecaja vidljivi su u njegovim putopisima, posebno *In All Countries* (1934), primjerice kombinirani utjecaj Thorsteina Veblena i Pia Barroja (Kazin 1995), a za detaljnije prikaze tih utjecaja pogledati Ruben 2007: 330, Rugoff 1941: 461-2, Dos Passos 2003: 44-6, za utjecaj ruskih političkih ideja putem ruskoga kazališta, Dos Passos 2003: 308, Abreu 2010: xxii, Maine 2005: 166.

³³ Ovdje poglavito mislim na Dos Passosove suvremenike kao što su Hemingway, Joyce i Stein, koji se često navode kao snažni utjecaji na njegovo djelo, ali koji se ne bave izravno politikom u svojem djelu, kao i na pojavu „ruralne književnosti” Sherwooda Andersona ili „provincijalne književnosti” utjelovljene u Thomasu Wolfeu.

³⁴ Primjer je peticija „HELP THE FOOD ADMINISTRATION BY REPORTING WAR PROFITEERS” koju Dos Passos ponavlja u novinskim isječcima XXV (510) i XXVIII (554). Dos Passos satirizira takve pozive upotrebom metode ponavljanja, čiji je cilj osujetiti izvornu poruku kao sredstvo propagande.

koristi konkretne retoričke strategije kako bi razotkrio sve oblike retoričke manipulacije. Jedan je od primjera metoda koje koristi ironična jukstapozicija popularnih stihova i naslova novinskih članaka, kojim naglašava apsurdnost, elitizam, licemjerje ili tromost političkih ili društvenih aktera.³⁵

Od jedne narativne cjeline do druge, Dos Passos dodatno koristi i tradicionalne kategorije radnje, karakterizacije i okruženja kako bi prikazao kretanje likova - njihovo neorganizirano i zbunjeno ponašanje pod utjecajem masovnih medija. Na taj način pokazuje političke posljedice sukoba društvenih struktura na makrorazini na kojoj se pobliže može vidjeti odnos institucija i pojedinaca *in toto*. Montažom, dodatno, a ne tradicionalnom naracijom ili polemikom on kombinira različite diskurzivne forme, pruža osobni komentar i stoga svako razmatranje njegova političkog uvjerenja mora početi od književnih formi koje upotrebljava (Zuckert 1981).

Brojni primjeri hiperbolične i ironične naracije u fikcionalnim dijelovima trilogije tako ukazuju na kompleksan odnos službene socijalne ili etničke politike i autorove ironične svijesti o banalnosti diskursa koji pokušava reificirati etničke stereotipe:

The Trents lived in a house on Pleasant avenue that was the finest street in Dallas that was the biggest and fastest growing town in Texas that was the biggest state in the Union and had the blackest soil and the whitest people and America was the greatest country in the world and Daughter was Dad's onlyest sweetest little girl. (Dos Passos 1996:576)

Problematizacija odnosa između ideologije, koja agresivno nudi općenita, programatska rješenja, i književne imaginacije, koja neiscrpnim jezičnim resursima stvara male zahvate u te opće programe i donosi otkrića o njima, ovdje je na prvome mjestu (Zuckert 1981). Implementaciju tih postupaka treba stoga promatrati u kontekstu socijalnoga realizma koji se javlja u konkretnome povijesnom periodu i koji zadobiva politički lijevo usmjerenje (Denning 1998). Proizvod je toga perioda specifična estetska ideologija te oblici kulturne proizvodnje -

³⁵ „But when asked about something to eat They will answer in accents so sweet
PRESIDENT HAS SLIGHT COLD AT SEA
Special Chef and Staff of Waiters and Kitchen Helpers Drafted from the Biltmore
Every Comfort Provided
Orchestra to Play During Meals and Navy Yard Band to Play for Deck Music
You will eat bye and bye
In that glorious land above the sky” (Newsreel XXX)

drame, filmovi, romani, recitativna poezija³⁶ koji dijele formalne i stilske značajke. U toj kulturnoj klimi formira se autentična sociološka kritika postojećih političkih i kulturnih praksi unutar specifičnih umjetničkih oblika.

Kulturne formacije u trilogiji izravna su preslika praksi i bogatoga kulturnog života prve četvrtine 20. stoljeća. Uvijek se pojavljuju na sjecištu prostora i estetske ideologije autora i stoga se opravdano može govoriti o politizaciji estetike³⁷ kojom se implementira autorova politička teorija. Ona u pravilu sadrži neku vrstu distinkcije između političke aktivnosti i političke svijesti, mentalnoga i fizičkoga rada te idealizma i materijalizma. Sam politički komentar ulazi i u žanrove trilogije koji se na prvi pogled čine najnepristupačnijima. Primjerice, u popularne stihove (na primjer, pjesma *Where do we go from here* koja se pojavljuje u *Newsreelu XXVI*, koja predstavlja naivan, ali istodobno ciničan komentar o smjeru države usred rata i rasta ratne industrije), a zatim i u autobiografske, impresionističke sekcije *Camera Eye*, u kojima se promatra postupni razvoj političke svijesti.³⁸ Zajedno ti žanrovi sačinjavaju dokumentaciju perioda te se bave područjima povijesti (svjetski rat), politike (borba za radnička prava) i ekonomije (rast monopola) i stvaraju izrazito dinamičan politički prostor unutar književnoga djela.

³⁶ „Some day I’m going to murder the bugler
Someday they’re going to find him dead
I’ll dislocate his reveille
And step upon it heavily

And spend the rest of my life in bed”, pjesma Irvinga Berlina, skladatelja poznatoga po jednostavnim, izravnim stihovima napisanih za prosječnoga čovjeka - Dos Passos ih vrlo uspješno uklapa u montaže radi ironičnog efekta.

³⁷ Primjeri socijalne ili političke estetike kod Dos Passosa javljaju se i u ranijim djelima, „In him I seemed to see the generations wax and wane, like the years, strung on the thread of labor, of unending sweat and strain of muscles against the earth.” (Dos Passos 2003: 24). „But it ain’t your fault and it ain’t my fault . . . it’s the fault of poverty, and poverty’s the fault of the system . . . Fenian, you listen to Tim O’Hara for a minute and Milly you listen too, cause a girl ought to know these things just as well as a man and for once in his life Tim O’Hara’s tellin’ the truth . . . It’s the fault of the system that don’t give a man the fruit of his labor . . . The only man that gets anything out of capitalism is a crook, an’ he gets to be a millionaire in short order . . . But an honest workin’ man like John or muself we can work a hundred years and not leave enough to bury us decent with.” (Dos Passos 1996: 21)

³⁸ Sekcije *Camera Eye* bilježe i osobni protest izdaje prvotnih principa na koje Dos Passos upućuje i u drugim žanrovima romana. „in the law’s office we stand against the wall the law is a big man with eyes angry in a big pumpkinface who sits and stares at us meddling foreigners through the door the deputies crane with their guns they stand guard at the mines they blockade the miners’ soupkitchens they’ve cut off the road up the valley the hiredmen with guns stand ready to shoot (they have made us foreigners in the land where we were born they are the conquering army that has filtered into the country unnoticed they have taken the hilltops by stealth they levy toll they stand at the minehead they stand at the polls they stand by when the bailiffs carry the furniture of the family evicted from the city tenement out on the sidewalk they are there when the bankers foreclose on a farm...” (Dos Passos 1996: 1209)

Jedna je od glavnih karakteristika toga prostora kompleksna semiotička mreža u kojoj je cilj različitih vrsti diskurza stvoriti sveobuhvatnu, detaljnu sliku nacionalnog identiteta. Kombiniranje tih diskursa, upotreba intertekstualnih metoda i revizija romantičkih koncepcija sama je bit modernističkoga projekta, no Dos Passos tome dodaje i ozbiljno promišljanje politike nacionalnoga prostora - ponovno premještanje američkog identiteta u prostoru cirkulacije ideja, pokreta, osoba kako bi se na autentičan način mogla izraziti politička kritika trenutnoga poretka. Discipliniranjem takvoga prostora te primjenom makroskopske vizije društvenoga sustava Dos Passos omogućuje koncentriranu upotrebu i strukturiranje političkoga diskursa koji ima usmjerenu sociološku funkciju - namjera mu je uvijek kritizirati postojeće diskurzivne prakse i na kraju ih obeshrabriti. On tako postaje arhitekt diskurzivnoga prostora³⁹ no ujedno i regulator kulturnoga miljea - uloga koja se sastoji ne toliko od postavljanja fiksnih lokacija i ograničenja,⁴⁰ nego od osiguravanja cirkulacije - osoba, ideja, političkih skupina (Foucault 2009). Društveni prostor na kojemu se takva cirkulacija odvija u pravilu je urban, moderan i politički aktivan.

Na temelju daljnje distinkcije nacionalnoga i internacionalnoga političkog prostora⁴¹ u trilogiji, može se na temelju njihove implementacije pobliže razmotriti odnos s pojedinim narativnim tehnikama i što to otkriva o političkim strukturama u samome djelu. Dos Passos tako postavlja okvire za definiranje političkoga prostora na makrorazini kako bi ostvario taj nadnacionalni projekt, na kojoj iznosi pregled ideoloških sustava. U tome se razlikuje od Naguiba Mahfouza, kako ćemo vidjeti, koji koristi unutarnje odnose i prostor u zemlji kao mjesto postavljanja i razrješenja ideoloških sukoba. U takva dva različita modela razlikuje se i uloga

³⁹ Komentatori koji su Dos Passosa nazvali nekom vrstom arhitekta političkoga prostora brojni su, primjerice Michael Gold ('The Education of John Dos Passos') Malcolm Cowley ('The End of a Trilogy'). Foucaultov opis vladara baca dodatno svjetlo na ulogu pisca kao organizatora disciplinarnoga prostora: „I tried to show you how the territorial sovereign became an architect of the disciplined space, but also, and almost at the same time, the regulator of a milieu, which involved not so much establishing limits and frontiers, or fixing locations, as, above all and essentially, making possible, guaranteeing, and ensuring circulations: the circulation of people, merchandise, and air, etcetera. To tell the truth, this structuring function of space and territory is not something new to the eighteenth century” (Foucault 2009: 29).

⁴⁰ „Realistic novels have trouble ending because they pose problems they cannot solve, problems that stem from their attempt to imagine and contain social change. In fact, the very premises that make the problems visible and available to representation make their resolution impossible in the narratives” (Kaplan 1992: 160). Premise kojima se postavlja problem, u ovome slučaju radi se o ideološkom sukobu i upotrebi nestandardnih diskursivnih praksi, čini rješavanje tih problema nemogućim. Dos Passosove narativne konstrukcije sigurno opravdavaju takve strategije - radnje bez završetka, razmirenja, narativne linije odjednom prekinute kao učinkovite metode društvenoga komentara.

⁴¹ Politički aktivizam tako često ima internacionalni doseg i intencije: ”a few years ago the anarchists of New Jersey, wearing the McKinley button and the red badge of anarchy on their coats and supplied with beer by the Republicans, plotted the death of one of the crowned heads of Europe and it is likely that the plan to assassinate the President was hatched at the same time or soon afterward” (Dos Passos 1996: 54).

pojedince - u jednome su slučaju sile društvenih okolnosti snažnije od volje pojedinca ili njegovih emotivnih impulsa, dok je u drugom osobni identitet razvijen i osviješten do te mjere da može postati samostalan izvor političkog aktivizma.

Najsuptilnija upotreba političkoga komentara odvija se u biografskim prikazima političkih ličnosti i montažnim dijelovima *Camera Eye* isječaka. Pogledajmo prvu vrstu na primjeru biografskoga prikaza Williama Haywooda, osnivača i vođe Industrijskih radnika svijeta i istaknutoga socijalističkog vođe.

*From then on he was an organizer, a speaker, an exhorter, the wants of all the miners were his wants;
he fought Coeur D'Alenes, Telluride, Cripple Creek, joined the Socialist Party, wrote and spoke
through Idaho, Utah, Nevada, Montana, Colorado to
miners striking for an eight hour day, better living, a share of the wealth they hacked out of the hills.
Now the wants of all the workers were his wants,
he was the spokesman of the West, of the cowboys and the lumberjacks and the harvesthands and the miners.
He was sick with diabetes, he had had a rough
life, prison had broken down his health. Russia was d workers' republic; he went to Russia and was in
Moscow a couple of years but he wasn't happy there, that world was too strange for him. He died there
and they burned his big broken hulk of a body and buried the ashes under the Kremlin wall. (Dos Passos 1996: 88)*

Politički prostor koji se stvara jedinstvena je realizacija ideja promoviranih na konkretnoj političkoj platformi koja zagovara prava radnika i s druge strane kulta ličnosti čiji je protagonist, sasvim ironično, osoba koja zagovara prava drugih. U isto vrijeme sam odabir pojedinca, vođe radikalnoga radničkog pokreta ili istaknutoga magnata, ukazuje na autorove političke namjere.

Isti se princip ponavlja u gotovo pravilnim razmacima u biografijama *Lover of Mankind* (str. 30) *The Boy Orator of the Platte* (str. 151), *Fighting Bob* (str. 315), *The Happy Warrior* (str.

480), *Meester Veelson* (str. 564), *Joe Hill* (str. 717). Primjenom takve konzistentne metode stvara se prepoznatljiv politički prostor unutar kojega se reificiraju politički, ekonomski i društveni odnosi.

S druge strane, odnos retoričkih postupaka i tematskih cjelina postaje najzaoštreniji u fragmentarnome političkom prostoru novinskih isječaka.⁴²

Hamilton Club Listens to Oratory by Ex-Congressman Posey of Indiana

NOISE GREETES NEW CENTURY

LABOR GREETES NEW CENTURY

CHURCHES GREET NEW CENTURY

Mr. McKinley is hard at work in his office when the new year begins.

NATION GREETES CENTURY'S DAWN

three big wolves were killed before the dinner,

A grand parade is proposed here in which President Roosevelt shall ride so that he can be seen by citizens. At the head will be a caged bear recently captured after killing a dozen dogs and injuring several men. The bear will be given an hour's start for the hills then the packs will be set on the trail and President Roosevelt and the guides will follow in pursuit three Columbia students start auto trip to Chicago on wager

GENERAL STRIKE NOW THREATENS (Dos Passos 1996: 12)

Pomoću nekoliko isječaka koji sadrže službenu, skraćenu verziju vijesti te komentar nekog aspekta suvremenoga života stvara se atmosfera političke urgentnosti, a brzo izmjenjivanje vijesti

⁴² Dos Passosova satirična upotreba novinskih naslova i isječaka vijesti može se smatrati ranim oblikom književne metode koja je kod francuskih situacionista 1950-ih nosila naziv *détournement*. Radi se o metodi koju je još 1910-ih i 1920-ih vrlo uspješno koristio Karl Kraus u svojim satiričnim osvrtima i kojom se stvara specifičan kulturni milje integriranjem trenutnih i prošlih umjetničkih produkcija, a čiji je cilj okretanje propagande kapitalističkog sustava i njegove medijske kulture protiv njih samih (Holt 2010: 252). Pogledati, primjerice, *No Compromise: Selected Writings of Karl Kraus* (1984).

kolažnim i brzopoteznim krupnim planovima u trenu mijenja ili modificira političku klimu. Zatim se u jukstapoziciji sa svakodnevnim, banalnim aktivnostima stvara dojam funkcionalnoga političkog prostora u koji se novi elementi lako asimiliraju. Jedna je od glavnih karakteristika toga političkog prostora da razotkriva posljedice, a skriva uzroke (Soja 1989). Stoga se tek u kombinaciji s drugim cjelinama, posebno fikcionalnim pričama u kojima se ukazuje i na uzroke djelovanja, demonstrira ispunjenost javnoga života ideologijom i politikom.

Six Thousand Workmen at Smolensk Parade With Placards Saying Death To Czar Assassin.

riots and streetblockades mark opening of teamster's strike (Dos Passos 1996: 54)

paralysis stops surgeon's knife by the stroke of a pen the last absolute monarchy of Europe passes into history miner of Death Valley and freak advertiser of Santa Fe Road may die sent to bridewell for stealing plaster angel (Dos Passos 1996: 58)

Dinamika toga političkog prostora često je stoga pojačana ispreplitanjem domaćih i međunarodnih događaja i naglašava međusobnu povezanost politike, prostorne definiranosti i uloge koju igra država. Koncentracija vijesti iz takva dva različita područja i proširenje političkoga prostora imaju disciplinirajući učinak, ali i omogućuju analizu internacionalizacije kapitala i povezanog ubrzanja mobilnosti kapitala i radne snage (Soja 1989). S druge strane, bilo kakav oblik političkoga prostora istodobno je teško definirati jer je obavijen debelim velom ideološke iluzije koju stvara medijska propaganda:

BANDITS AT HOME IN WILDS

Washington considers unfortunate illogical and unnatural

the selection of General Huerta as provisional president of Mexico in succession to the overthrown president

3 FLEE CITY FEAR WEB (Dos Passos 1996: 184)

Oh the infantree the infantree With the dirt behind their ears

ARMIES. CLASH AT VERDUN IN GLOBE'S GREATEST BATTLE

150,000 MEN AND WOMEN PARADE

but another question and a very important one is raised. The New York Stock Exchange is today the only free securities market in the world. If it maintains that position it is sure to become perhaps the world's greatest center for the marketing of

BRITISH FLEET SENT TO SEIZE GOLDEN HORN (Dos Passos 1996: 363)

Isti se uzorak ponavlja u *Newsreelu* XXI (419), XXIV (478), XXXIII (605), XXXIV (643), XXXV (648), XXXVI (651), XXXVIII (700), XLI (743), LXIV (1133) i LXVIII (1206).

Dinamika odnosa koju stvara reportaža nacionalnih i internacionalnih društvenih i političkih događaja stvara tako kooperativnu, paralelnu vrstu političkoga promišljanja, konkretnu dijalošku realizaciju neizgovorenih i često nerazmotrenih političkih odnosa, temeljenu na detaljnome razmatranju i odabiru onih diskurzivnih praksi s najvećom proklamativnom ili ideološkom funkcijom. To je ujedno i kontinuirani politički dijalog koji odgovara tendencijama realizma kao žanra.

Reproduciranje političkoga prostora u kratkim biografijama poznatih ličnosti rezultat je povijesnog istraživanja s primjesom ironične hagiografije. Dodavanjem elementa faktualne, povijesne opservacije, politički prostor dobiva novu dimenziju - u njega su inkorporirani sociopolitički, jezični i psihološki profili nekolicine istaknutih, reprezentativnih pojedinaca iz svakoga područja (Eugene V. Debs, Luther Burbank, Big Bill Haywood, W. J. Bryan, Minor C. Keith, Andrew Carnegie, Thomas A. Edison, Charles Steinmetz, Robert M. La Follette). Svaki je od tih pojedinaca, na jedan ili drugi način, dosljedno s prethodnim narativnim dijelovima, poražen od strane buržoazijskoga komercijalnog društva u kojemu su fiktionalni protagonisti utopljeni (Maine 2005: 84).

*They roared their lungs out (crown of thorns and cross of gold)
carried him round the hall on their shoulders,*

hugged him, loved him, named their children after him, nominated him for president,

boy orator of the Platte,

silver tongue of the plain people,

But McArthur and Forrest, two Scotchmen in the Rand, had invented the cyanide process for extracting gold from ore, South Africa flooded the gold market; there was no need for a prophet of silver. (Dos Passos 1996: 153)

Radi se ovdje o problematiziranju situacije u kojoj pojedinci dolaze u sukob sa sustavom koji je omogućio njihov rast. Oni utjelovljuju i konkretiziraju situaciju u kojoj, kada se prijeđe linija praktičnoga djelovanja i prelazi u područje ideologije, sustav postaje antagonist i perpetuira svoje postojanje diskurzivnom ili retoričkom manipulacijom. Primjer je takve manipulacije upotreba pojmova koji glorificaju pojedinca dok prikrivaju vanjsku ideologiju. Istodobno u trenucima krize, sukoba ili slučajevima kada se sustav okreće protiv pojedinca, na vidjelo izlaze ideje kao što su „povijesna istina” i „povijesna pravda”, dakle metafizički konstrukti koji su gotovo neprimjetni u biografijama.

Druga je karakteristika biografija njihova metoda ekspozicije - reprezentativni, kronološki organizirani isječci napisani na razini generalizacije koja ih izravno smješta unutar povijesnih, kulturnih i političkih razvoja ili sustava⁴³ i koja omogućuje širi pregled ekonomske i političke situacije. Kao što narativne cjeline svojim antipsihološkim, sociološkim izlaganjem prikazuju puni raspon eksploatacije i siromaštva, tako se agregiranjem političkih ličnosti i ciničnim razmatranjem njihove motivacije upozorava na utjecaj političke moći u modernome društvu. U skladu s takvim čitanjem novinski se isječci mogu promatrati kao iskaz manipulativne moći istih političkih moćnika.

Treća karakteristika, možda najzamjetnija i najčešće komentirana (Maine 2005), autentičnost je biografskih ličnosti. Ironija kojom politička lica, koja se razmatraju s distance, imaju veću individualnost, osobnost ili karizmatičnost od stvarnih osoba u tradicionalnim narativnim sekcijama, kod kojih se ljudske karakteristike svelo na minimum, nosi definitivnu političku poruku. Na temelju takve karakterologije mogu se donijeti određeni zaključci o odnosu pojedinca

⁴³ „Paxton Hibben was a small cantankerous boy, son of one of the best families (the Hibbens had a wholesale dry goods business in Indianapolis); in school the rich kids didn't like him because he went around with the poor kids and the poor kids didn't like him because his folks were rich, but he was the star pupil of Short Ridge High ran the paper, won all the debates.” (Dos Passos 1996: 511)

i društva, što i sama povijest komentara tih odjeljaka potvrđuje. Likovi koji nemaju izravne političke interese nemaju razvijenu svijest o svojoj ulozi u društvu, a naravno vrijedi i obrnuto. U slučaju političkih ličnosti, pojavljuje se neka vrsta ikonografske klasifikacije u kojoj određeni pojedinci bolje shvaćaju temeljne elemente sustava i pomoću toga saznanja mijenjaju karakter društva. Dos Passos dodatno primjenjuje i elemente Nietzscheove teorije prema kojoj je superiorni pojedinac u konačnici žrtva represije od strane društva kojem služi. Format za iscrtavanje jedne ili druge situacije književnim metodama stoga mora biti dovoljno rigidan kako bi unutar preciznih sklopova okolnosti naznačio pojedine probleme, ali istodobno dovoljno fleksibilan kako bi mogao uklopiti različitost sociološke problematike kojom se bavi. Biografski isječci tako zacrtavaju korake osobnoga, poslovnog ili političkog razvoja te pružaju cjelokupnu sliku svakoga pojedinca u njegovu neposrednom okruženju. Narativni profili, s druge strane, ne prikazuju osoban razvoj pojedinca niti su primjer kompleksnosti karakterizacije, nego pojednostavljenom, fokusiranom slikom određenoga poslovnog ili privatnog aspekta pružaju uvid u širu sociopolitičku situaciju. U sva tri slučaja dakle, u biografijama, novinskim isječcima i narativnim sekcijama, imamo primjere objektivnoga političkog prostora u kojemu je autor osigurao adekvatno mjesto za iznošenje suprotstavljajućih pogleda⁴⁴ o stanju moderne Amerike.

Realizacija političkoga prostora u narativnim sekcijama trilogije također se odvija u tijesnoj vezi sa strukturnom organizacijom teksta. U većoj mjeri nego ostale dijelove trilogije, s izuzetkom biografija, odlikuje ju relativna organiziranost i dosljednost u prezentaciji. Primjenjujući standardnu naraciju, Dos Passos prikazuje živote maloga broja reprezentativnih, nepovezanih likova iz svih slojeva društva i njihove reakcije na društvene, političke i ekonomske probleme i situacije. Drugim riječima, dramatizira njihovu sposobnost snalaženja i preživljavanja u političkim i ekonomskim uvjetima na koje ne utječu i koje ne razumiju. Formalna dosljednost, uniformna prezentacija i ekonomična upotreba eksperimentalnih tehnika omogućuju iznošenje svih disperzivnih narativnih niti i linija, isključivu, produljenu karakterizaciju i tematsku fokusiranost. U tim uvjetima, za razliku od političkoga prostora ostalih dijelova trilogije koji se temelji na nekoj vrsti javnoga manifesta, ovdje se radi o osobnome političkom prostoru, mjestu odigravanja konkretnih radnji na razini pojedinačnog iskustva. Specifična je karakteristika toga

⁴⁴ „In the biographies, in the newsreels, and even the narrative, I aimed at total objectivity by giving conflicting views—using the camera eye as a safety valve for my own subjective feelings. It made objectivity in the rest of the book much easier.” (Sanders 1968)

prostora determinizam - kretanje likova konkretna je, predvidiva posljedica trenutne ekonomske situacije koja se prikazuje unaprijed isplaniranim fikcionalnim predlošcima. Takva strukturna organizacija omogućuje detaljno promatranje pojedinačnih, osobnih odluka s njihovim konkretnim posljedicama, no isto tako povezivanje tih odluka sa širim političkim kontekstom koji ih omogućuje.

Upravo je taj princip organizacije omogućio Dos Passosu da formulira teoriju prema kojoj, usprkos povijesnome determinizmu, kojim se želi naglasiti neučinkovitost i uzaludnost aktivnosti pojedinca, privatne odluke izravno utječu na povijesna kretanja. To vrijedi bez obzira radi li se o utjecajnim pojedincima, čije je djelovanje popraćeno medijskim komentarom, ili nepoznatim osobama, koje svoj politički identitet podređuju kolektivnoj, organiziranoj cjelini. Životi tih likova, njihovo neprestano kretanje i nedostatak kontrole demonstriraju neukorijenjenost modernoga života. Njihova potraga za smislom ujedno je potraga za realizacijom pravednih uvjeta u kojima je moguće ostvariti autentičan život. Među njima su izumitelji, poslovne tajnice, mornari, esteti s Harvarda, politički agitatori, socijalni radnici, koji na jedan ili drugi način demonstriraju na konkretnoj razini nacionalnu izdaju prvotnih principa američkoga sustava. Njihovi su neuspjesi posebno naglašeni jer su oni jedini koji bi se mogli suprotstaviti političkim oligarsima koje autor posebno prezire (Knonagel 1995). Iako djeluju samostalno, oni ne vide cilj ni političku svrhu svojega djelovanja, čak i u okolnostima u kojima ne postoji nikakva vrsta izravne represije ili manipulacije, zato što je, između ostaloga, mogućnost političkoga dijaloga kao instrumentalne sile nerealizirana (Trombold 1995).

Ključan element za razumijevanje političke kritike koju autor pokušava realizirati u narativnim sekcijama pojam je „starih riječi” (engl. *old words*). Radi se o politiziranoj retoričkoj konstrukciji koju autor sustavno koristi kao polazište za kritiku ideoloških režima i konkretnoga djelovanja državnoga vrha. Upravo s takvim planom na umu, u predgovoru izdanja iz 1937. god. Dos Passos nudi revizionističku definiciju Sjedinjenih Američkih Država kao „govora naroda”. Pod tim ne misli na posebnu vrstu govora, radničkoga, poslovnoga ili političkoga, nego na američku tvorevinu koja je proizvod specifične realizacije ideoloških uvjerenja, tj. „The old American speech of the haters of oppression” (Vanderwerken 1977: 195). Svaki od četiri narativna dijela na neki se način bavi tom osnovnom temom formuliranja, održavanja ili izdaje starih riječi, a taj metodološki pristup zatim postaje okosnica cjelokupne društvene kritike u

trilogiji. U narativnim sekcijama, primjerice, autor promatra živote suvremenika kako bi utvrdio na koji se način u njihovim životima realiziraju ideali liberalne demokracije retorikom starih riječi. Možda je glavno pitanje koje se u sklopu te kritike postavlja je li trenutni eksploatacijski sustav nastao na temeljima političke ideologije osnivača nacije, a ako nije, kada je to postao.

Kako bi to utvrdio, autor mora detaljno prezentirati privatne živote, uvjerenja, nade i patnje reprezentativnog uzorka američkih građana, tj. onih ljudi koji sačinjavaju „pobijedenu naciju”.⁴⁵ Između ostaloga, učinit će to njihovom upotrebom jezika, načinom na koji se snalaze u situacijama koje je kreirala politika trenutne administracije i na koji reagiraju na prethodno smišljene ili improvizirane retoričke postupke moderne medijske propagande, američke vlade ili drugih likova. Uvjeti su to koji govore o dubokoj restrukturiranosti modernoga života, novim strategijama preraspoređivanja radi optimalne funkcionalnosti, uvjetima koji pojedinca dovode u brojne krizne situacije. Organizacija materijala koja je potrebna kako bi se politički ustroj u pozadini razotkrio mora se temeljiti na principima narativne jednoslojnosti i multivalentnosti koje će odražavati geografski neujednačen razvoj i politiziranost svakodnevnoga života (Soja 1989).

Politika svakodnevnoga života u trilogiji tako je u uskoj vezi s jezičnim formama. Najlakše prepoznatljiva i najčešće korištena vrsta jezičnih formi u narativnim sekcijama ona je koju koriste imigranti i radnici. Politička retorika radničkih klasa kreće se od priproste⁴⁶ do sofisticirane⁴⁷ te oblikuje specifičnu klimu političkoga prostora. U tome se prostoru uvijek iznova vodi borba za prava obespravljenih radnika i imigranata, a odnosi se definiraju u jednoj novoj multikulturalnoj

⁴⁵ Cjelokupnost tih postupaka može se razmatrati i iz perspektive kulturnoga marksizma, teorije da je kultura ključno sredstvo za kreiranje, održavanje i legitimaciju opresije, no isto tako se pojam industrije kulture može primijeniti na čitanje retoričkih tvorevina kojima Dos Passos pokušava demonstrirati stigmatiziranost kapitalizmom.

⁴⁶ „Oughter start right here in America...We got free institutions here already...All we have to do is get out from under the interests. „Uncle Tim says we're too well off in America...we don't know what oppression or poverty is. Him an' my other uncles was Fenians back in Ireland before they came to this country.

That's what they named me Fenian...Pop didn't like it, I guess...he didn't have much spunk, I guess.” (Dos Passos 1996: 61)

⁴⁷ „Big Bill talked about solidarity and sticking together in the face of the masterclass...Big Bill was saying the day had come to start building a new society in the shell of the old and for the workers to get ready to assume control of the industries they'd created out of their sweat and blood. When he said, "We stand for the one big union," there was a burst of cheering and clapping from all the wobblers in the hall. Fred Hoff nudged Mac as he clapped. "Let's raise the roof, Mac." The exploiting classes would be helpless against the solidarity of the whole working class. The militia and the yellowlegs were workingstiffs too. Once they realized the historic mission of solidarity the masterclass couldn't use them to shoot down their brothers anymore. The workers must realize that every small fight, for higher wages, for freespeech, for decent living conditions, was only significant as part of the big fight for the revolution and the cooperative commonwealth.” (Dos Passos 1996: 95)

situaciji⁴⁸ koja utječe na oblike političkoga djelovanja. Nezadovoljstvo radnika u pravilu prati model revolucionarnih aktivnosti uvezenih iz zemlje iz koje imigranti potječu, poglavito iz Meksika⁴⁹ i Rusije. Tipična situacija kojom Dos Passos problematizira političko-etničke odnose ona je u kojoj imigrant posjeduje neku vrstu privilegiranoga znanja o socijalističkome režimu svoje matične države i primjenjuje ga u novim okvirima usvojene države radi kritiziranja kapitalističkoga sustava ili političkoga režima:⁵⁰

(...) by the time night fell and were sitting in the stern with a seedylooking man in a derby hat who said he was an Est from the Baltic... "It is vat you vould expect of a kapitalistichesky society," said the Est. When he found that Charley had a red card and that Doc didn't believe in shooting anything but niggers he made a big speech about how revolution had broken out in Russia and the Czar was being forced to abdicate and that was the beginning of the regeneration of mankind from the East. He said the Ests would get their independence and that soon all Europe would be the free sozialistitchesky United States of Europe under the Red flag and Doc said, "What did I tell yez, Charley? The friggin' business'll go bellyup soon . . . What you want to do is come with me an' see the war while it lasts." (Dos Passos 1996: 349)

⁴⁸ „In Pittsburgh Ward Moorehouse got a job as a reporter on The Times Dispatch and spent six months writing up Italian weddings, local conventions of Elks, obscure deaths, murders and suicides among Lithuanians, Albanians, Croats, Poles, the difficulties over naturalization papers of Greek restaurant keepers, dinners of the Sons of Italy.” (Dos Passos 1996: 215)

⁴⁹ „Everybody talked Mexico. Madero had started his revolution. The fall of Diaz was expected any day. All over the peons were taking to the hills, driving the rich cientificos off their ranches. Anarchist propaganda was spread- ing among the town workers.” ((Dos Passos 1996: 110)

...Mac stammered a few words about how he wasn't an official representative of the I.W.W. but that all the same classconscious American workers were watching the Mexican revolution with big hopes, and ended up with the wobbly catchword about building the new society in the shell of the old. (Dos Passos 1996: 115)

They all talked over the situation and J. Ward Moorehouse said that speaking as an old newspaperman himself he thoroughly understood the situation of the press, probably not so different in Mexico City from that in Chicago or Pittsburgh and that all the newspaperman wanted was to give each fresh angle of the situation its proper significance in a spirit of fair play and friendly cooperation, but that he felt that the Mexican papers had been misinformed about the Aims of American business in Mexico just as the American press was misinformed about the aims of Mexican politics. (Dos Passos 1996: 276)

⁵⁰ Sama narativna organizacija materijala u kompleksnome je odnosu s političkim sustavima i njihovim ideologijama. S obzirom na to da satiru kao žanr odlikuje nelinearna, isprekidana i neprogresivna naracija, u kojemu dominiraju postupci kojima se izolira određeni vremenski period u kojemu se satiriziraju ponavljajući fenomeni (najbolji primjer sama je organizacija *Newsreela* i doslovna ponavljanja slogana, citata i isječaka popularnih stihova), tada postaje jasno da sam odabir književnoga podžanra potkopava ideologiju progresa tadašnjega političkog programa New Deal. (Masteller 1989: 34)

Na kraju, pojedini likovi, primjerice J. Ward Moorehouse, istodobno stvaraju osebujuan politički prostor oblikovan poznanstvima, osobnim i političkim utjecajem i usmjeren diplomatskom ili novinarskom misijom.⁵¹

J. Ward Moorehouse explained that he had come down in a purely unofficial capacity you understand to make contacts, to find out what the situation was and just what there was behind Carranza's stubborn opposition to American investors and that the big businessmen he was in touch with in the States desired only fair play and that he felt that if their point of view could be thoroughly understood through some information bureau or the friendly cooperation of Mexican newspapermen. (Dos Passos 1996: 276)

Moorehouse uspostavlja diplomatske odnose manipulativnim metodama koje moderni poslovno-marketingški sustav određuje, no čini to s dozom slobode i manipulativnosti koje omogućuju stvaranje i raskidanje novih veza u tren oka. Njegova lojalnost principima amerikanizma nije stoga vjernost starim riječima nego poslovnoj učinkovitosti i industrijskoj ekspanziji. U svemu mu pomaže osobna tajnica koja nepromišljeno usvaja sve principe retoričke manipulativnosti koje joj on prenese i čiji je glavni zadatak diseminiranje propagande:

There was the Onondaga Salt Products account and literature about bathsalts and chemicals and the employees' baseball team and cafeteria and old age pensions, and Marigold Copper and combating subversive tendencies among the miners who were mostly foreigners who had to be educated in the principles of Americanism... (Dos Passos 1996: 289)

Moorehouse tako izvršava funkciju glavnog antagonista u Dos Passosovoj političkoj etici - osobe koja svrhovito i sustavno, na najučinkovitiji i najštetniji mogući način, manipulira retoričkim alatima radi postizanja konkretnoga političkog cilja, uz neizravnu posljedicu iskrivljavanja „starih riječi” praotaca. Samouk, spretan i manipulativan, on redovno izjednačuje američke ideale s idealima industrijalizma i s konkretnim „poslovnim metodama”. To su samo neke od karakteristika koje ga čine vrstom izdajnika koje autor smatra najzaslužnijima za trenutno stanje u američkoj politici. Njegov govor ispunjen je trivijalnostima te figurativnim izrazima marketingških i diplomatskih pravila koje mu omogućavaju zastupanje različitih ili

⁵¹ Ovo je upravo vrsta političkoga prostora koju Mahfouz stvara u posljednjemu dijelu svoje trilogije, u kojemu društvo prolazi konačnim koracima modernizacije.

suprotstavljenih interesa. U kontekstu 20-ih, razdoblja koje se može bez velike pogreške opisati kao razdoblje zaludenosti novcem, likovi poput Moorehousea predstavljaju onu vrstu amoralnih manipulatora koji će Ameriku na kraju koštati njezine financijske i političke stabilnosti (Vanderwerken 1977).

3.3. Analiza ironičnoga društvenog komentara

Dok je većina kritičke produkcije o Dos Passosovu djelu 1930-ih uglavnom marksistički orijentirana, nekolicina kritičara počela je naglašavati veblenovsku usmjerenost njegove socijalne kritike. Osim ironičnoga stila, moralnoga tumačenja političkih fenomena, kombiniranja funkcionalnih analiza s karikaturom te naglašavanja posljedica političkih odluka na pojedinca, Veblen i Dos Passos dijele uvjerenje da proizvodnja ne smije biti usmjerena prema profitu te da se materijalno bogatstvo treba iskoristiti za ostvarivanje boljega i pravednijega društva. S Veblenom Dos Passos dijeli i „imaginativnu percepciju revolucionarne prirode modernoga demokratskog i tehnološkog društva” (Berthoff 1981: 195). Konkretnije, za razliku od marksističkog inzistiranja na klasnoj borbi, veblenovske distinkcije između institucija i tehnologije te između proizvodnje i potrošnje detaljnije i potpunije objašnjavaju političku i ekonomsku dinamiku Dos Passosova djela, njezin utjecaj na živote likova (Levin 1979) i potrebu za individualnim političkim djelovanjem.⁵² Sljedeći odlomak tako govori o relevantnosti Veblenova pristupa tumačenju američke povijesti:

*he established a new diagram of a society dominated by monopoly capital,
etched in irony
the sabotage of production by business,
the sabotage of life by blind need for money profits,
pointed out the alternatives: a warlike society strangled by the bureaucracies of the monopolies forced by the law of
diminishing returns to grind down more and more the common man for profits, or a new matteroffact commonsense
society dominated by the needs of the men and women who did the work and the incredibly vast possibilities for
peace and plenty offered by the progress of technology.* (Dos Passos 1996: 852)

Osim postavljanja održivoga makroekonomskog modela, Veblen je bliži Dos Passosu od Marxa sustavnom karakterologijom⁵³ i psihološkom analizom. Njegovo uvjerenje da „ekonomski

⁵² To je ujedno razlog zbog kojega Dos Passosova kritika nikad nije eksplicitno socijalistička, jer time bi samo „jedan kolektivitet bio zamijenjen drugim“ (Kazin 1995: 345), ali ne temelji se ni na nejasno izraženome poetskom protestu, kao u slučaju nekih njegovih suvremenika, nego na anarhističkim i materijalističkim elementima te potpuno formuliranoj političkoj filozofiji.

⁵³ Ona se odnosi ne samo na fiktivne likove nego i na povijesne ličnosti koje Dos Passos razmatra i koje čini protagonistima biografskih sekcija. Autentičnost i upotpunjenost Dos Passosovih profila povijesnih ličnosti ostvarena je, s lingvističke strane, pravomjernom upotrebom kolokvijalizama, koncentriranom dikcijom u stilu pojedinih

čovjek” nije čovjek u tradicionalnome smislu (Derek i dr. 2009: 621) postao je temelj Dos Passosovoj karakterizaciji likova poput J. Ward Morehousea i Richarda Ellsworth Savagea. Upravo u takvoj realizaciji likova i institucionalnih odnosa možemo vidjeti dvije temeljne zajedničke karakteristike ova dva autora - definicija pojedinca i zajednice koja se može iščitati iz prikaza njihovih odnosa u kontekstu kompetitivnoga kapitalističkog društva.

1) Veblenova definicija pojedinca, koja se temelji poglavito na ekonomskim faktorima (kupovnoj moći, produktivnosti, potrošnji) u kontekstu modernoga društva već pretpostavlja ciljeve zajednice kao predmet samoostvarenja i samostojnosti koje određuju njegove ključne karakteristike:

The collective interests of any modern community centre is industrial efficiency. The individual is serviceable for the ends of the community somewhat in proportion to his efficiency in the productive employments, vulgarly so called. This collective interest is best served by honesty, diligence, peacefulness, good-will, an absence of self-seeking, and an habitual recognition and apprehension of causal sequence, without admixture of animistic belief and without a sense of dependence on any preternatural intervention in the course of events. (Veblen 1912: 227)

U kontekstu kompetitivnoga, industrijski naprednoga društva ta se definicija proširuje i obuhvaća darvinističke karakteristike: „On the other hand, the immediate interest of the individual under the competitive régime is best served by shrewd trading and unscrupulous management... Under the régime of emulation the members of a modern industrial community are rivals, each of whom will best attain his individual and immediate advantage if, through an exceptional exemption from scruple, he is able serenely to overreach and injure his fellows when the chance offers.” (Veblen 1912: 229). Veblen nadalje problematizira tu darvinovsku definiciju pozivanjem na vrijednost i održivost zajednice, u sklopu koje prisustvo takvih karakteristika ne doprinosi uvijek najboljoj realizaciji interesa:

Modern competition is in large part a process of self-assertion on the basis of these traits of predatory human nature. In the sophisticated form in which they enter into the modern, peaceable emulation, the possession of these traits in some measure is almost a necessary of life to the civilised man. But while they are indispensable to the

imagista, dokumentiranom primjenom idiolekta te konkretnih situacija i karakternih opisa kojima stvara kompletan i autentičan povijesni profil, npr.: „Paxton Hibben was a small cantankerous boy, son of one of the best families (the Hibbens had a whole-sale dry goods business in Indianapolis); in school the rich kids didn't like him because he went around with the poor kids and the poor kids didn't like him because his folks were rich, but he was the star pupil of Short Ridge High, ran the paper, won all the debates.” (Dos Passos 1996: 511)

competitive individual, they are not directly serviceable to the community. So far as regards the serviceability of the individual for the purposes of the collective life, emulative efficiency is of use only indirectly if at all. Ferocity and cunning are of no use to the community except in its hostile dealings with other communities; and they are useful to the individual only because there is so large a proportion of the same traits actively present in the human environment to which he is exposed. Any individual who enters the competitive struggle without the due endowment of these traits is at a disadvantage, somewhat as a hornless steer would find himself at a disadvantage in a drove of horned cattle. (Veblen 1912: 263)

Taj kompetitivni aspekt realiziran je u Dos Passosa u biografskim ličnostima trilogije (u liku izumitelja, poslovnoga čovjeka ili industrijskoga magnata) u kojima se definira u kontekstu tehnološko-industrijskih i ekonomskih vrijednosti („Freedom from scruple, from sympathy, honesty and regard for life, may, within fairly wide limits, be said to further the success of the individual in the pecuniary culture. The highly successful men of all times have commonly been of this type...” (Veblen 1912: 223). Korekcija takve vizure kod Dos Passosa nije nužno pozitivna - realizirana je u fikcionalnim sekcijama trilogije u kojima kompetitivnost nadomještaju anarhični individualizam i politička nezrelost (Maine 2005), dodatno destabilizirajući opću sliku društva. Riječima Malcolma Cowleya, „The narratives have dealt, necessarily, with short-sighted people pursuing their personal aims—and therefore the author intersperses them with passages consisting of newspaper headlines and snatches from popular songs, his purpose being to suggest the general or collective atmosphere of a given period“ (Maine 2005: 140). Ovakve osnovne ideje o društvenoj dinamici kod Dos Passosa određuju odabir subjekta i forme - ideja da je život kolektivan, da pojedinci ne predstavljaju moralne opozicije i da njihovom sudbinom upravlja kretanje društva kao cjeline (Maine 2005). U političkim terminima, takav prikaz u skladu je sa socijalističkom vizijom društva kojom su se bavili brojni suvremeni autori: „The collective emotion is the new and inevitable hope of the world. In every land the young writers have been affected by the Communist movement which is building the new collective society, where men will be brothers, instead of bitter, futile, competitive individuals” (Maine 2005: 119). Vidimo tako prvu varijablu u dinamici odnosa u kojoj mjesto institucije, zajednice ili korporacije upotpunjuje autorovu koncepciju modernoga političkog društva.

2) Opis „moderne industrijske zajednice“ koju Veblen iznosi u svojem glavnome djelu *The Leisure Class* usko je vezan uz „novčanu kulturu“ u kojoj su najočitiji procesi selekcije koji razvijaju i čuvaju određene karakteristike i sposobnosti pojedinca. Te se karakteristike razlikuju od tipova i vrsta poznatih u prošlim sustavima, motiv koji će Dos Passos iskoristiti za prikaz specifičnosti modernoga karaktera:

Life in a modern industrial community, or in other words life under the pecuniary culture, acts by a process of selection to develop and conserve a certain range of aptitudes and propensities. The present tendency of this selective process is not simply a reversion to a given, immutable ethnic type. It tends rather to a modification of human nature differing in some respects from any of the types or variants transmitted out of the past. (Veblen 1912: 238)

Život u ekonomskoj zajednici dalje je definiran u skladu s darvinističkim određenjem „kvazipredatornoga karaktera“ modernoga društva u kojemu određene okupacije dominiraju i uređuju odnose.⁵⁴ Brojni se odnosi u takvome društvu temelje na arbitrarnoj naredbi i submisiji, koje Veblen povezuje s konceptom „predatorne prevare“ koja dominira u „novčanim zanimanjima“. Takva klima pogoduje razvoju institucija i korporacija koje krše principe prirodnoga prava i izvorne demokracije. Veblen tako modernu korporaciju tumači kao urotu vlasnika koja krši principe samopomoći:

So that in effect such a corporation is a method of collusion and concerted action for the joint conduct of transactions designed to benefit the allied and associated owners at the cost of any whom it may concern. In effect, therefore, the jointstock corporation is a conspiracy of owners; and as such it transgresses that principle of individual self-help that underlies the system of Natural Rights; in which democratic institutions as well as the powers and immunities of ownership are grounded. (Veblen 1923: 409)

⁵⁴ „The relations of the American middle-class man to the economic community, however, are usually pretty close and exacting ; although it may be remarked, by the way and in qualification, that their economic activity frequently also partakes in some degree of the patriarchal or quasi-predatory character. The occupations which are in good repute among this class, and which have most to do with shaping the class habits of thought, are the pecuniary occupations which have been spoken of in a similar connection in an earlier chapter. There is a good deal of the relation of arbitrary command and submission, and not a little of shrewd practice, remotely akin to predatory fraud.”(Veblen 1912: 325)

Ovo je upravo jedna od izvornih distinkcija koje strukturiraju Dos Passosov moralni svijet (Rugoff 1941). Motiv je to koji je izrazio još u svojim ranijim djelima, primjerice romanu *Three Soldiers*:

It seems to me, he said very softly, that human society has been always that, and perhaps will always be that: organizations growing and stifling individuals, and individuals revolting hopelessly against them, and at last forming new societies to crush the old societies and becoming slaves again in their turn. (Dos Passos 2004: 300)

No iako je u njegovu djelu vidljiv utjecaj različitih socioloških modela i pristupa, Dos Passos se ne bavi izgrađivanjem socioloških teza ili teorija te se uvijek zadržava u okvirima književnosti, prije svega zato što je njegova glavna preokupacija prikazivanje raspadanja modernoga čovjeka pod utjecajem političkih i ekonomskih sila na koje nema utjecaja.

Rat i njegove posljedice čest su okvir unutar kojega se prikazuju takva stanja:

*The world's no fun anymore,
only machinegunfire and arson starvation lice bedbugs cholera typhus
no lint for bandages no chloroform or ether thousands dead of gangrened wounds cordon sanitaire and everywhere
spies.* (Dos Passos 1996: 374)

Iako takva vrsta dramatizacije kod njega uvijek ima političku podlogu, u smislu da se uvijek razmatra mogući politički uzrok svakoga događaja: „...they taught us Land of the Free conscience Give me liberty or give me Well they give us death” (Dos Passos 1996: 446) ona se rijetko povezuje s anarhističnim tendencijama. Umjesto toga zadržava se na određenome ciničnom realizmu i socijalno osviještenome protestu. Suptilnost i ozbiljnost Dos Passosove kritike u krajnjoj su analizi razlog zbog kojega je često teško razlučiti između ironičnoga komentara i ozbiljne političke kritike koja se iza njega skriva. Ta je ironija uvećana činjenicom da za Dos Passosa uvijek postoji diskrepancija između konkretnoga događaja i medijskog opisa događaja,⁵⁵

⁵⁵ Zinn upućuje upravo na tu ulogu medija prilikom izvještavanja o bitkama u 1. svjetskom ratu: „One English writer recalled: “The most bloody defeat in the history of Britain...might occur...and our Press come out bland and copious and graphic with nothing to show that we had not had quite a good day - a victory really...” (Zinn 2005: 360)

koji uvijek sadrži dozu propagande, a posebno je ozbiljna kada se odnosi na opravdavanje ratne ideologije:

*If any man has a ghost
Bourne has a ghost,
a tiny twisted unscared ghost in a black cloak hopping along the grimy old brick and brownstone
streets still left in downtown New York, crying out in a shrill soundless giggle: War is the health of the state. (Dos
Passos 1996: 449)*

Ta diskrepancija informira njegov pristup tumačenju javnih događaja te odabir književnih i retoričkih metoda kojima se ističe prikrivena ideologija većine javnih izjava. Izravno bavljenje ratnom tematikom često je fokusirano na razbijanje iluzija, očaj i apatiju koji su popraćeni zaoštavanjem retorike.⁵⁶ Na konkretnoj razini, rat povećava proizvodnju, smanjuje nezaposlenost, revitalizira odnose uvoza i izvoza u određenim industrijama, ali istovremeno kompromitira gospodarski sustav obogaćujući banke, magnate čelične industrije, željeznice i ostale industrijaliste, podižući razne oblike eksploatacije na državnu razinu. Novinski zapis *NEWSREEL XXIII* tako govori o uobičajenim problemima u ratnome vremenu, evakuaciji, o ruljama koje pljačkaju gradove, progonu nemoćnih, prosvjedima obespravljenih zaposlenika, no ispresijecan je lakim tonom popularnih stihova pjesme *Don't Bite the Hand That's Feeding You*, koja ironizira sve slučajeve agresivne propagande,⁵⁷

*If you dont like your Uncle Sammy
If you dont like the red white and blue
...MOBS PLUNDER CITIES
NEWSPAPERMAN LEADS THROUGH BARRAGE. (Dos Passos 1996: 450)*

⁵⁶ „The war in Europe was bloody and dirty and dull, but the war in New York revealed such slimy depths of vileness and hypocrisy that no man who saw it can ever feel the same again; in the army training camps it was different, the boys believed in a world safe for Democracy; Hibben believed in the Fourteen Points, he believed in The War To End War.” (Dos Passos 1996: 514)

⁵⁷ Sustavnost diseminiranja ratne propagande potvrđuje slučaj Georgea Creela, novinara kojega je američka vlada učinila službenim propagandistom rata. U sklopu programske ratne propagande stvorena je platforma, koju je sponzorirala vlada, pod imenom Committee on Public Information pod kojom je održano 750 000 četverominutnih govora u pet tisuća gradova s ciljem uvjeravanja građana u moralnu i političku ispravnost te ekonomsku isplativost rata (Zinn 2005).

Ironični ton nastavka u kojem autor replicira standardni činjenični ton novinskih izvještaja pruža kritični osvrt na tu vrstu retoričke manipulacije:

(...) smiles of patriotic Essex County will be concentrated and recorded at Branch Brook Park, Newark, N. J., tomorrow Afternoon. (ibid)

Zapravo, cijeli *Newsreel XXIII* strukturiran je tako da novinski natpisi, koji tipično izvještavaju o nasumičnim političkim događajima, služe kao sredstvo za promoviranje prava anonimnoga čovjeka, davajući mu jednu ili drugu vrstu opravdanja za protest. Istodobno se razotkriva retorička manipulacija kojom se postiže određena politička svrha - insinuiranjem nezahvalnosti diskreditira se svaka pobuna i vrši svojevrsna prisilna politička aklimatizacija. Na kraju se tako neutralizira čak i opravdani protest i propagira konformizam.

Kompletna dinamika tih odnosa zasnovana je na Dos Passosovu pokušaju da prikaže okolnosti unutar kojih se bilo kakva društvena kritika može realizirati - posebno ona kritika koja je otežana manipulacijama sa svih strana. Manipulativnost političkih subjekata na kraju je povod stvaranju alternativnih političkih vizura kojima autor promatra cijelu scenu, a za Dos Passosa sigurno je anarhizam najdominantnija od njih. Takav pristup prepoznavanja diskurzivnih praksi rezultira na kraju semiotičkom mrežom koja usmjerava dispartne narativne cjeline u skladu s totalizirajućom političkom vizijom.

U konkretnome povijesno-političkom kontekstu jedino se primjenom makropolitikoga pristupa u prostoru romana mogu istodobno razmotriti sve makinacije administracije koja je promovirala New Deal, program koji Dos Passos smatra slabim pokušajem ispravljanja svih nepravdi Rooseveltove vanjske politike i čije mu promoviranje u medijima posebno smeta. Na toj makrorazini, Dos Passos promatra institucionalne odnose iz određene moralne perspektive kako bi razmotrio sva djelovanja koja se mogu svrstati pod pojam „power politics”.

He said that there wasn't a chinaman's chance that the U. S. would keep out of the war; the Germans were winning, the working class all over Europe was on the edge of revolt, the revolution in Russia was the beginning of the worldwide social revolution and the bankers knew it and Wilson knew it; the only question was whether the industrial workers in the east and the farmers and casual laborers in the middle west and west would stand for war.

The entire press was bought and muzzled. The Morgans had to fight or go bankrupt. "It's the greatest conspiracy in history." (Dos Passos 1996: 471)

Iz te perspektive on stoga razmatra političku odgovornost institucije, tvorevinu koju, zbog svojih anarhističkih uvjerenja, smatra samu po sebi iskvarenom. No kao i pisci koji su se bavili sličnim temama, Dos Passos se ne zaustavlja na promatranju političkih i ekonomskih makinacija raznih institucija, nego svojemu ironičnom tretmanu podvrgava i utjecajne pojedince i obitelji iz javnoga života. Promatrajući s distance njihov društveni uspon i utjecaj, njihovu prikrivenu i manipulativnu osobnost, koja je u medijima prikazana kao poslovna samozatajnost, on u jednome dahu kritično razmatra uvjete koji su omogućili društveni uspon pojedinog aktera,⁵⁸ ali istodobno sofisticiranim prijezirom⁵⁹ iznosi splet ekonomskih i političkih okolnosti i interesa potrebnih za realiziranje takvog uspona,

The Roosevelts had lived for seven righteous generations on Manhattan Island; they owned a big brick house on 20th Street, an estate up at Dobbs Ferry, lots in the city, a pew in the Dutch Reformed Church, interests, stocks and bonds, they felt Manhattan was theirs, they felt America was theirs.

...Young Theodore had ponies, was encouraged to walk in the woods, to go camping, was instructed in boxing and fencing (an American gentleman should know how to defend himself) taught Bible Class, did mission work (an American gentleman should do his best to uplift those not so fortunately situated), righteousness was his by birth;
(Dos Passos 1996: 480)

⁵⁸ Primjerice Williama Randolpha Hearsta u satirično naslovljenoj biografiji *Poor Little Rich Boy*.

⁵⁹ Prijezir je to odgojen na dugome razmatranju medijskih priča i anegdota koje nemaju nikakvu političku svrhu. Jedini učinak koji imaju distrakcija je srednjega i nižega staleža od relevantnih političkih događaja i omogućivanje političke manipulacije s vrha. Dos Passos stoga često koristi simplističke opise takvoga života kako bi postigao cijelu lepezu ironičnih efekata:

„Valentino spent his life in the colorless glare of klieg lights, in stucco villas obstructed with bricabrac oriental rugs tigerskins, in the bridalsuites of hotels, in silk bathrobes in private cars. He was always getting into limousines or getting out of limousines, or patting the necks of fine horses.” (Dos Passos 1996: 926) „In San Francisco in eighteen seventyeight Mrs. Isadora O’Gorman Duncan, a highspirited lady with a taste for the piano, set about divorcing her husband, the prominent Mr. Duncan, whose behavior we are led to believe had been grossly indelicate ; the whole thing made her so nervous that she declared to her children that she couldn’t keep anything on her stomach but a little champagne and oysters;”(Dos Passos 1996: 896)

U istoj biografiji on kasnije razvija ironični kontraargument jednakom uvjerljivošću: „The talk of social justice petered out; T.R. was a windbag like the rest of them, the Bull Moose was stuffed with the same sawdust as the G.O.P.” Razočaranost vidljiva u Dos Passosovoj ironiji graniči s nezainteresiranošću za političke ideologije u koje je vjerovao u ranim godinama, kojih se kasnije odrekao na putu do anarhizma. Radi se u takvim portretima posebno o dihotomiji između političke ličnosti kao proizvoda objektivne mitologizacije s jedne strane i kao manipulativnoga subjekta s druge, no u širem kontekstu, radi se o opreci između individualizma i komunalizma te političkim posljedicama takve dihotomije. Ta se dihotomija temelji na činjenici da je Dos Passos od najranijih dana nastojao pomiriti ili pronaći ravnotežu između sloboda i potreba zajednice i moralne i političke odgovornosti pojedinca, cijelo vrijeme sumnjajući u mogućnost takve ravnoteže u Americi modernoga doba (Fichtelberg 1988). Jedan je od razloga koji su pridonijeli razvijanju takvih uvjerenja njegova vjera u pojam apsolutne ili primitivne slobode (Kalich 1950) te konzekventna ideja da sva moć kvari. Lijek stoga treba pronaći u nekoj vrsti restrikcije apsolutne moći i formiranju političkih okvira unutar kojih se može realizirati ideal kooperativnoga društva.

Početna faza definiranja tih okvira prepoznavanje je i kritika postojećega političkog režima, pojma koji Dos Passos učinkovito koristi i koji je ključan za razumijevanje političke i ekonomske situacije kojima se njegovi romani bave. Pojam režima objašnjava, između ostaloga, vezu između političke ideologije i trenutne ekonomske situacije, metoda proizvodnje i postojanja društvenih staleža te određuje koji slojevi ili skupine najviše profitiraju u određenome trenutku. Kada je upotrijebljen u književnome djelu, može odrediti karakterizaciju likova, njihove međusobne političke, poslovne i ekonomske odnose te ih definirati ne samo kao odraz nekoga vremena nego kao proizvod određene političke zajednice (Zuckert 1981). Klasični politički roman tom strategijom postavlja pitanja o temelju, utjecaju i posljedicama političkih režima, njihovim mehanizmima samopotvrđivanja i društvenoj i kulturnoj dominaciji.

Ekonomski ustroj koji je posljedica implementiranja određene režimske politike, primjerice, često je kod Dos Passosa opisan u uzročno-posljedičnim terminima, a ne kao slučajan proizvod sustava:

The rich were getting richer, the poor were getting poorer, small farmers were being squeezed out, workingmen were working twelve hours a day for a bare living profits were for the rich, the law was for the rich, the cops were for the rich (Dos Passos 1996: 511)

te povezuje kritiku socioekonomskih mehanizama koji omogućuju polarizaciju odnosa u kapitalizmu i stvaraju lošu unutarnju politiku. Tematski jedno od najzanimljivijih područja istraživanja za Dos Passosa stoga su klasne razlike kao proizvod tih mehanizama i njihov utjecaj na odnose pojedinaca i skupina. Često stoga ismijava takve pretenzije kako bi ukazao na distrakciju i distorziju percepcije koju uzrokuju:

Just as soon as his wife discovers that every Ford is like every other Ford and that nearly everyone has one, she is likely to influence him to step into the next social group, of which the Dodge is the most conspicuous example...

The next step comes when daughter comes back from college and the family moves into a new home. Father wants economy. Mother craves opportunity for her children, daughter desires social prestige and son wants travel, speed, get-up-and-go. (Dos Passos 1996: 782)

U proznoj ironiji biografskih opisa Dos Passos nalazi savršen modus za formuliranje specifične političke ideologije koja je definirala političku klimu njegova vremena. Posebno to čini razmatranjem socioekonomskih uvjeta i situacija u životima likova kod kojih se mogu neposredno vidjeti posljedice te ideologije. Političku se ideologiju u tim dijelovima stoga može promatrati kao podtekst koji definira i usmjerava narativnu realizaciju te utječe na narativne forme i metode karakterizacije. Dos Passosovo dodatno ironično sagledavanje trenutne političke situacije ili pojedinih političkih događaja kompleksnim odnosima na osobnoj razini odstupa od tradicije klasičnoga političkog romana. Kao kod Dreisera, radi se o tematizaciji životnih uvjeta (Farrell 1946) i dramatizaciji napora za preživljavanjem, no Dos Passos još proširuje scenu političkoga diskurza⁶⁰ te ironizira osobne i političke propuste.

⁶⁰ Čini to izgradnjom doktrinarne ujedinjenosti na internacionalnoj razini, i tako sustavno naglašava povezanost sa stranim ideologijama, otvara narativne mogućnosti te daje argumentativno opravdanje uskim nacionalnim događajima. Posebno se to odnosi na događanja u Rusiji i Španjolskoj koja pozorno prati i čije se političke tenzije prelijevaju na američko tlo putem marksizma:

After all the revolutionary labor movement's just beginning in this country. The tide's

Dok se Dreiser zadubljuje u svoje likove i pokazuje kako raznim oblicima ambicije oblikuju svoju sudbinu, Dos Passosovi likovi, koje promatra s distance, u pravilu su nesvjesne žrtve društvene i političke manipulacije. To se realiziralo dramatizacijom okolnosti u kojima kontradikcije kapitalističkoga sustava, kojima se i Dreiser bavio, dovode likove na sam rub postojanja i podrivaju sustav u kojima su nastale. Svaki razvoj događaja na vanjskoj sceni dodatno se kod Dos Passosa promatra kroz nastajuću ili već formiranu (ovisno o položaju u narativnoj strukturi romana) prizmu osobne političke filozofije i snažnoga nepovjerenja prema propagandi državnih institucija i njihovim retoričkim manipulacijama. Jedini mogući formalni odgovori na takvu situaciju stoga su ironija, satira i sve njihove žanrovske izvedenice.

Dinamičnim ispreplitanjem idealističke političke retorike u medijima koja promovira kult ličnosti i ideološke kritike stvara se ujedno dijalektički odnos kojim Dos Passos realizira širu društvenu kritiku. Razvoj te kritike gotovo je uvijek reaktivan - sastoji se od pojedinačnih odgovora na konkretne situacije i događaje, konkretne političke slogane i medijske proglase te na propuste i neuspjehe određene administracije, na temelju kojih se dodatno stvara konkretni politički profil. Jedna je od osobina toga profila naučeni skepticizam prema standardnoj priči o američkome snu, prema velikoj narativnoj konstrukciji kojom se legitimiziraju sve vrste političkih praksi i kojom se potvrđuju političke ideologije. Za Dos Passosa ta je narativna konstrukcija vrlo nesigurna, uzimajući u obzir socioekonomsku situaciju koju sljedeći naraštaji nasljeđuju i trenutno društveno i ekonomsko stanje.

Ako je službena retorika vladajućih struktura stoga usmjerena prema stvaranju iluzornoga zajedništva ili promoviranju lažnih prikaza financijskog uspjeha, ako promovira ideje o nacionalnoj izuzetnosti ili društvenoj integraciji bez obzira na multi-etničku prirodu nacionalnog

going to turn, you watch. It's begun with Lenin and Trotzky's victories in Russia." There was something moving to Mary in the way he pronounced those three words: Lenin, Trotzky, Russia. (Dos Passos 1996: 1142)

„Don was in a tremendous state of excitement about the success of the Bolsheviks in Russia, ate enormously, drank all the wine in the house, and was full of mysterious references to underground forces he was in touch with. He said all the armies were mutinous and that what had happened at Caporetto would happen on the whole front, the German soldiers were ready for revolt too and that would be the beginning of the world revolution...."Eveline, we're on the edge of gigantic events. . . .

The working classes of the world won't stand for this nonsense any longer . . . damn it, the war will have been almost worth while if we get a new socialist civilization out of it." He leaned across the table and kissed her right under the thin nose of Yvonne who was bringing in pancakes with burning brandy on them. He wagged his finger at Yvonne and almost got a smile out of her by the way he said, "Après la guerre finie." (Dos Passos 1996: 550)

identiteta, a posebno u vrijeme kada iznevjerava većinu nacionalnih interesa, zadatak političkog autora tada je razotkriti sve trivijalne retoričke trikove i postupke kojima se takve iluzije perpetuiraju. Uzmimo kao primjer *Newsreel XXVI*:

FINISHED STEEL MOVES RATHER MORE FREELY

Where do we go from here boys

Where do we go from here?

WILD DUCKS FLY OVER PARIS FERTILIZER INDUSTRY STIMULATED BY WAR

Anywhere from Harlem

To a Jersey City pier

the winning of the war is just as much dependent upon the industrial workers as it is upon the soldiers. Our wonderful record of launching one hundred ships on independence day shows what can be done when we put our shoulders to the wheel under the spur of patriotism (Dos Passos 1996:516)

Ovdje je prikazana samo jedna metoda kritike ratne propagande koju plasira ideološki nastrojen novinski aparat⁶¹ i koja je realizirana kolažnom jukstapozicijom nespojivih elemenata kako bi se proizveo ironičan učinak. Poseban predmet Dos Passosove satire tako je manipulativna propaganda koja ima cilj povećavanja ratnoga napora. Utjecaj takve retorike ne vidi se samo na narativnoj razini, gdje Dos Passos zacrtava osobni put svojih likova u skladu s propagandističkim sugestijama kojima su izloženi, već i na razini interesne ili demografske skupine kao političkoga subjekta. Na toj razini moguće je dublje istražiti konfliktne situacije i njihov politički značaj na konkretnim primjerima. Primjerice ako je posljedica propagande uočljiv porast ksenofobije, ta će se ksenofobija neutralizirati isticanjem incidentnih situacija u kojima su imigranti žrtve, ili ilustrativnim primjerima u narativnim sekcijama (Dos Passos 1996: 518) koji se bave temom univerzalne patnje:

The guns sounded quiet and distant. Dick felt suddenly chilly and lonely. "It's a hell of a note when you have to be ashamed of belonging to your own race. But I swear I am, I swear I'm ashamed of being a man... it will take some

⁶¹ „Governed by sales, not truth, the press is portrayed as the worst possible source for accurate information and perceptive interpretation of events.” (Vanderwerken 1977: 198)

huge wave of hope like a revolution to make me feel any self respect ever again... God, we're a lousy cruel vicious dumb type of tailless ape."

„Well, if you want to earn your selfrespect, Steve, and the respect of us other apes, why don't you go down, now that they're not shelling, and buy us a bottle of champagne water?" said Ripley. (Dos Passos 1996: 520)

Osim iznošenja posljedica političkih odluka, u takvim je primjerima vidljivo stanje degradacije moralnih vrijednosti likova, naglašeno njihovom bespomoćnošću pred institucionalnim i političkim silama. Radi se o naturalističkom elementu koji daje određenu psihološku dubinu likovima te objašnjava pesimizam cijeloga djela. Dos Passos ovdje se razlikuje od ostalih suvremenika u tradiciji društvenoga realizma poput Johna O'Harre u tome što prepoznaje i definira socioekonomske i političke uzroke koji na jedan ili drugi način utječu na život likova. Uzimajući u obzir marksističko objašnjenje klasnih distinkcija, on istodobno koristi i veblenovski pristup kako bi istaknuo razlike društvenih klasa u ekonomskim terminima. Manipulacija novcem i političkom moći koju kapitalizam omogućuje tako je determinirajući faktor u organizaciji društvenih odnosa, a kontrola kojom politički vrh oblikuje razvoj događaja vrlo je čest motiv u fiktivnim sekcijama trilogije:

"You must understand how it is," he wrote the Thurlows, answering an enthusiastic screed of Hilda's about the "war to end war," "I don't believe in Christianity any more and can't argue from that standpoint, but you do, or at least Edwin does, and he ought to realize that in urging young men to go into this cockeyed lunatic asylum of war he's doing everything he can to undermine all the principles and ideals he most believes in. As the young fellow we had that talk with in Genoa that night said, it's not on the level, it's a dirty goldbrick game put over by governments and politicians for their own selfish interests, it's crooked from A to Z. If it wasn't for the censorship I could tell you things that would make you vomit. (Dos Passos 1996: 529)

Konkretnost i politička relevantnost naturalističke metode zadovoljava nekoliko strukturnih zahtjeva romana kojima autor postiže političku instrukciju. Kao prvo, ona izbjegava sve nedostatke teoretskih generalizacija (Zuckert 1981). Kao drugo, za razliku od dokumentarnih, faktualnih ili novinarskih formi izvještavanja, omogućuje uranjanje u konkretnu i autentičnu interakciju s pravim ljudskim bićima koja su aktivni komunikatori, a ne samo objekti o kojima se izvještava. Kao treće, odmak od same priče omogućuje formuliranje političkih ideja autora, a

determinizam svakoj političkoj instrukciji daje veću uvjerljivost nego što je to moguće u slučaju dokumentarnih žanrova. Prikazivanje ideoloških stavova likova, koji su uvijek već gotovi i formirani, stoga je lakše realizirati, a raspon tipologije u kojemu to Dos Passos čini širok je i proteže se od raznih vrsta iracionalnih, šovinističkih⁶² do racionalno-argumentativnih tipova.⁶³ Primjenom takve metode on može mnogo uvjerljivije prikazati i kolektivni politički sentiment,⁶⁴ temeljen na izravnom i neposrednom iskustvu, a ne na njegovoj romantiziranoj verziji,

„The captain strode up and down, bawling him out, yelling that any man who was still a pacifist after the President's declaration of war was a moron or what was worse a degenerate and that they didn't want people like that in the A.E.F. and that he was going to see to it that Dick would be sent back to the States and that he would not be allowed to come back in any capacity whatsoever. "The A.E.F. is no place for a slacker...

By gum, he must write some verse: what people needed was stirring poems to nerve them for revolt against their cannibal governments. (Dos Passos 1996: 537ff.)

Odnosi pojedinca i nacije na taj se način problematiziraju ili demistificiraju, ovisno o konkretnoj političkoj namjeri, a konfliktni odnosi zahvaćaju sve slojeve društva i na kraju se odražavaju na cjelokupnu strukturu institucionalnih odnosa:

*...rebuild the ruined words worn slimy in the mouths
of lawyers districtattorneys collegepresidents judges without the old words the immigrants haters of oppression
brought to Plymouth how can you know who are your betrayers America
or that this fishpeddler you have in Charlestown Jail is one of your founders Massachusetts? (Dos Passos 1996:
1136)*

⁶² „Then he told them he'd found out who the bella ragazza was really sleeping with . . . with the ordinanza. That he said disgusted him; it showed that women were all pigs. Then he said to sit down on his cot while he played them the march of the medical colonels. They declared it was fine. "A futurist must be strong and disgusted with nothing," he said, still trilling on the mandolin, "that's why I admire the Germans and American millionaires." They all laughed." (Dos Passos 1996: 532)

⁶³ „Dick said he felt he ought to explain his position, and that if the Red Cross felt he hadn't done his duty they ought to give him a courtmartial, he said he felt there were many men in his position who had pacifist views but now that the country was at war were willing to do any kind of work they could to help, but that didn't mean he believed in the war, he felt he ought to be allowed to explain his position." (Dos Passos 1996: 535)

⁶⁴ "Old man," he said, "in a time like this we can't give in to our personal feelings can we . . . ? I think it's perfectly criminal to allow yourself the luxury of private opinions, perfectly criminal. It's war time and we've all got to do our duty, it's people like you that are encouraging the Germans to keep up the fight, people like you and the Russians." (Dos Passos 1996: 537)

Dos Passos tako pokazuje da iznevjerenje ideala⁶⁵ formiranih u začecima političkoga razvoja ima kasnije izravne posljedice, kao u slučaju Sacca i Vanzettija ili štrajka rudara okruga Harlan. Možemo zaključiti da ne pokušava samo povezati konkretne političke situacije s njihovim povijesnim uzrocima, nego „reafirmirati pravu Ameriku” (Vanderwerken 1977: 196) ponovnim promišljanjem temeljnih političkih ideja u njihovome povijesnom kontekstu.

Dijagnoza koja se takvim postupcima postavlja temelji se na prikazu kompleksnog odnosa pojedinca i nacije u kojemu ključno mjesto ima diskurz američke izuzetnosti (American exceptionalism), koji ima korijene u tradiciji puritanizma (Litke 2013) i koji je kasnije povezan s najdominantnijim filozofskim pokretom američkoga predindustrijskog razdoblja - transcendentalizmom (Mayo-Santana 2014). Utjecaj i značaj transcendentalizma u analizi američke kulture i društva ne može se precijeniti, kao ni njegov utjecaj na Dos Passosovu političku kritiku.⁶⁶ Razmotrit ću ovdje nekoliko glavnih ideja filozofije transcendentalizma i način na koji su povezane s kasnijim kulturnim i književnim pokretima te samim Dos Passosovim djelom.

1) Jedno je od osnovnih obilježja transcendentalizma kontemplacija cjeline (Hankins 1956), temeljena na konačnome poglavlju u Emersonovu eseju *Nature*, u kojem on tvrdi sljedeće: „Empirical science is apt to cloud the sight, and by the very knowledge of functions and processes to bereave the student of the manly contemplation of the whole” (Emerson 1934: 43). Kontemplacija cjeline tako je definirana kao osnovni epistemološki princip koji vrijednostima empirijske znanosti i racionalizma suprotstavlja romantički element intuicije i individualne spoznaje (Hankins 28). Ona osigurava objektivno sagledavanje svih aspekata te ujedno daje poseban dignitet, u skladu s religijskom komponentom transcendentalizma. Upravo taj element inkluzivnosti ostaje dominantan motiv kod jednog autora koji je za Dos Passosa predstavljao najveći utjecaj na koncepciju društvene kritike, Walta Whitmana: „Dos Passos is profoundly influenced by Walt Whitman... the positive hope of U.S.A. comes from Walt Whitman... Like

⁶⁵ Ovo rušenje i ponovno pronalaženje političkih ideala dobar je primjer kako otvoreni sustav „gradi i ruši svoje materijalne komponente“, kao što je već navedeno u uvodnome poglavlju.

⁶⁶ Za utjecaj Emersona i Williama Jamesa na Dos Passosovo rano djelo pogledati Michael Clark, *Dos Passos's Early Fiction, 1912-1938*. Selinsgrove: Susquehanna UP, 1987., a za utjecaj Walta Whitmana pogledati Levin, Harry. *Revisiting Dos Passos' "U. S. A."* The Massachusetts Review, sv. 20, br. 3, 1979.

the poet, the novelist has tried to include all America in his work. He takes all America as his subject matter as he tries to capture through the sounds of the many voices which characterize its people and institutions the meaning of *U.S.A.* By using what did exist, he could infuse his work with power, as had Walt Whitman, the man Dos Passos considered America's only great poet“ (Wahyono 2000: 1). Dos Passos tako proširuje formu romana i njegova „geografska ograničenja“ u skladu s principom da književnost društveno heterogene nacije treba imati široke, fleksibilne granice teme i narativne metode.⁶⁷

2) Transcendentalistički pokret temeljio se na najizvornijem i najspecifičnijem obliku individualizma do tada (Hankins 1956). Definiran u Emersonovu eseju *Self-Reliance*⁶⁸ i utjelovljen u liku Henryja Davida Thoreaua, takav se individualizam našao u suprotnosti s institucionalnom religijom 19. stoljeća kao i s rastućim američkim kapitalizmom i industrijom (Hankins 1956). Gradeći na ideji političke slobode koja je bila okosnica Američke revolucije, transcendentalisti dodaju individualističko i duhovno značenje ideji otpora te redefiniraju odnose pojedinca i zajednice. U individualizmu transcendentalne filozofije možemo tako pronaći elemente antikonformizma (Copleston 1994) koji postaje okosnica kasnijih pokreta društvene reforme, a u njihovim komunalnim eksperimentima, primjerice zajednici Brook Farm (Hankins 1956), nalazimo integriranje individualističkih ideja u funkcionalnom okviru koji se protivi bilo kakvom anarhizmu, kao i praktičan primjer proživljavanja političkih ideja reforme. Možemo zaključiti da ako su Dos Passosova djela „apeli za reformu“ (Davis 1962: 5) i ako sadrže elemente individualizma, tj. ako se bave sudbinom pojedinačnih, običnih ljudi (Maine 2005), na temelju takvih aspekata njegova djela moguće ih je smjestiti u tradiciju američkoga političkog protesta koji ima korijene u transcendentalističkoj filozofiji.

3) U svojoj knjizi *American Literary Naturalism: A Divided Stream*, Charles Child Walcott iznosi tezu da je naturalizam izdanak transcendentalizma (Walcott 1956). Transcendentalizam utvrđuje jedinstvo duha i prirode i objedinjuje znanstveno istraživanje i intuitivnu spoznaju kao jednako vrijedne metode spoznavanja stvarnosti. Ta se glavna struja transcendentalizma krajem 19.

⁶⁷ Komentar o geografskim ograničenjima pojavljuje se u sklopu rasprave o realizmu: „The realists have merely debased American literature by fixing it within geographical limitations.“ (Spencer 1941: 1127)

⁶⁸ Emersonova definicija individualizma obuhvaća i antiinstitucionalne elemente koji su tako značajan dio Dos Passosova političkog promišljanja. „I am ashamed to think how easily we capitulate to badges and names, to large societies and dead institutions.“ (Emerson 1934: 92)

stoljeća dijeli na dva toka - idealizam, progresivizam i društveni radikalizam s jedne strane i mehanicistički determinizam s druge. Naturalizam, prvo kao biološki i filozofski princip, a zatim i kao kulturološki fenomen, teče u oba toka jer se istovremeno prkosi prirodi i udovoljava joj (ibid). Na taj način Walcutt može stvoriti podlogu za rješavanje određenih problema žanrovske kategorizacije, ali i nekih središnjih problema misli 20. stoljeća.⁶⁹ Samo Dos Passosovo djelo on tako tumači kao kulminaciju naturalističkih težnji i krajnju točku razvoja naturalističkih formi: „John Dos Passos is a tremendously significant figure in the development of naturalism, particularly as an end-point in the evolution of naturalistic forms.“ (Walcutt 1956: 280). Neke od tih naturalističkih formi koje Walcutt izdvaja kod Dos Passosa i koje „formaliziraju prikazani kaos“ (Walcutt 1956: 285) su biografije, novinski isječci i subjektivna promišljanja autora. S obzirom na već spomenuti element sveobuhvatnosti naslijeđen od transcendentalizma, Walcutt Dos Passosa opisuje kao pisca koji promatra Ameriku kroz „leću poetske tradicije“ čiji su najbolji zastupnici Walt Whitman, Carl Sandburg i Hart Crane (Walcutt 1956: 287). Na temelju prethodnih razmišljanja možemo zaključiti da disparatne političke, filozofske, kulturne i književne pojave druge polovice 19. stoljeća nisu tako odvojene kao što se to čini na prvi pogled.

Ključnu ulogu u oblikovanju medijskoga prostora i prenošenja političkih poruka, propagande i proglasa, kao i prikazivanja institucionalnih odnosa, imaju novine.⁷⁰ Novinarstvo kao struka i novine kao politička platforma igraju jednu od glavnih strukturnih uloga u cijeloj trilogiji. Najbolje formulirani oblici društvenoga komentara dolaze upravo u obliku kratkih, pažljivo pozicioniranih novinskih isječaka, koji sažimaju neku ideološku poziciju ili pružaju ciničan komentar događaja o kojima inače izvještavaju na neutralan i objektivan način. Dos Passos dodatno pojačava ironični efekt interpolacijom takvih isječaka u strukturu popularnih pjesama, te postiže razne učinke, u rasponu od patosa, ciničnoga komentara do gnjevnoga protesta:

⁶⁹ ibid.

⁷⁰ Novine su ovdje dobar primjer metodološkog alata čija se primjena potpuno razlikuje u otvorenim i zatvorenim sustavima. Dok u zatvorenome sustavu Mahfouzove trilogije novine ne igraju gotovo nikakvu ulogu u političkome životu nacije, u otvorenome sustavu moderne demokracije one su glavni izvor informacija u prenapučenome medijskom prostoru. Kako je već spomenuto, otvoreni sustavi bave se postajanjem, različitostu, bukom i patologijom te ih odlikuje slobodan prijenos informacija. Dos Passosovi novinski izvještaji stoga akumuliraju informacije u integriranu cjelinu u kojoj je moguće dublje analizirati njihovu ulogu u političkome životu.

Just like a little baby
Climbing its mother's knee
MACHINEGUNS MOW DOWN MOBS IN KNOXVILLE
America I love you (Dos Passos 1996: 755)

Izvan književnoga konteksta, ti isječci svjedoče i o promijenjenoj novinarskoj profesiji. Tijekom velike ekonomske depresije novinarska struka prestaje biti sredstvo za prikupljanje informacija i preuzima na sebe ulogu komentatora i političkog aktera. Dos Passos dodatno iskorištava ulogu žutoga tiska koji je razvijen pod pokroviteljstvom W. R. Hearsta i unosi populističke i *folk* elemente. Degradirano stanje struke tijekom rata prikazano je tako i u ostalim sekcijama trilogije:

When they'd settle in the evening at a good quiet table in a cafe where they couldn't be overheard (all the waiters were spies he said), he'd drink a lot of cognac and soda and pour out his feelings, how his work disgusted him, how a correspondent couldn't get to see anything anymore, how he had three or four censorship on his neck all the time and had to send out prepared stuff that was all a pack of dirty lies every word of it, how a man lost his self respect doing things like that year after year, how a newspaperman had been little better than a skunk before the war, but that now there wasn't anything low enough you could call him. (Dos Passos 1996: 544)

Dos Passosov cinizam i razočaranost djelovanjem novina tijekom rata temeljeni su na osobnom iskustvu u istraživačkome novinarstvu, bavljenju pravima radnika, sudjelovanja u štrajkovima i radničkim pobunama. Njegova predanost i fokusiranost na pojedine slučajeve rezultirala je uhićenjima, a osjetljivost na utjecaj i najmanje političke odluke na čovjeka s ulice postat će dominantna moralna konstanta tijekom ratnih godina. Njegov ironijski tretman⁷¹ različitih pojava modernoga života i cinizam imaju stoga temelj u osobnom iskustvu, pa želim ovdje istaknuti nekoliko ključnih biografskih činjenica i okolnosti koje su utjecale na formiranje metodologije i tona Dos Passosova političkoga komentara.

⁷¹ U odnosu na Dos Passosove romane ironiju možemo definirati kao razliku između onoga što komunikacija ili izraz likova govori o njihovim podsvjesnim motivima ili nepreispitanim vrijednostima i onoga što čitatelj, na temelju tekstualnih dokaza ili vanjskoga kriterija prosudbe, percipira kao neadekvatnost tih motiva ili vrijednosti (Pizer 2003).

Prema autoritativnoj biografiji *Dos Passos: A Life* Virginie Spencer Carr, Dos Passosov ciničan odnos prema kapitalizmu ima rane korijene u problematičnom odnosu s ocem te razrješavanju kompleksnih okolnosti oko ostavštine: „Everything connected with the settling of his father's estate was distasteful. „I hate money more than ever... The executors of my father's estate tried to interest me in various propositions. But what use was an income to a man who expected to get killed within the year? Even if I did survive, the Revolution would sweep away stocks and bonds, landed interests, property rights...” (Carr 2004: 118). Dos Passosov otac, ugledan korporacijski odvjetnik, predstavnik je one vrste Amerike koju sin odbacuje, razočaran društvenom sljepoćom i neosjetljivošću visokih slojeva društva i fasciniran aktivnošću i naporom u „stvarnome“ svijetu industrijalističke Amerike (Pizer 2003: 14). Problematika Dos Passosovih odnosa s ocem predmet je nekoliko biografskih studija. U svojem eseju „John Dos Passos - Liberty and the Father image“ Martin Kallich tako iznosi tezu da Dos Passosov strah ili prijezir prema ocu kasnije rezultira nepovjerenjem prema svim vrstama autoriteta koji narušavaju prava pojedinca, a u samim djelima evidentiran je potpunim potiskivanjem slike oca (Kallich 1950). Autobiografski dijelovi trilogije stoga su neovisna, subjektivna razmatranja vanjskoga svijeta svijesti neopterećene teretom obiteljskih veza i patrijarhalnim autoritetom.

Ratno iskustvo ostavlja nekoliko jedinstvenih obilježja na njegov život i djelo. Dos Passos je sudjelovao u ratu u tri faze: kao član dobrovoljne ambulantne jedinice Norton-Harjes u Verdunu tijekom kolovoza 1917. god.; kao član ambulantne jedinice američkoga crvenog križa u Italiji na sjevernoj fronti od studenoga 1917. do lipnja 1918; i kao vojnik u američkoj vojsci od kolovoza 1918. do srpnja 1919. (Pizer 2003). Promatranje borbe izbliza, a posebno mehaniziranoga pokolja u Verdunu, ostavlja dubok trag na njegov senzibilitet (Clark 1987). Michael Clark tako argumentira pojavu psihološke i tematske disjunkcije kod Dos Passosa prije i poslije odlaska u rat, evidentirano u njegovu prvom objavljenom romanu *One man's initiation*, u kojemu se, primjerice, glavni lik ne može prisjetiti incidenata iz prethodnoga životnog razdoblja jer se radi o „drugoj inkarnaciji“ (Clark 1987: 63). Osim toga, promatranje ratnih žrtava ojačava njegov pacifizam: „In the autumn of 1916, John Dos Passos passed through Bordeaux on his way to Spain. He was shocked by the number of crippled and maimed ex-soldiers he saw... After setting his affairs in order, Dos Passos sailed for France in late June, sensing "a strange break with everything past" and describing himself as „a fiercer pacifist-at-any-price than ever.“ (Hansen

1996: 158). Istodobno, ratno iskustvo ulazi u samu teksturu Dos Passosovih djela, posebno u metodu naracije i strukturu romana. Clark tako iznosi tezu da Dos Passosovi romani djeluju kao Bildungsromani u tome što kasniji traumatični događaji bacaju svjetlo na ranije scene i daju im posebno značenje (Clark 1987), no ne objašnjava dovoljno kako se taj proces manifestira u političkim okvirima. Sama ratna inicijacija mijenja psihički profil i perspektivu na političke događaje, a u trilogiji najznačajniji primjer toga je smrt Sacca i Vanzettija u romanu *Big Money*, koja prisiljava reinterpretaciju svih dotadašnjih događaja. Komentirajući značaj tog incidenta, David Vanderwerken tako identificira „povijesnu analogiju” kojom se formira paradigma za ispravno čitanje romana: „the Camera Eye speaker warns that to murder Sacco and Vanzetti is to murder America and to hand America over to the "strangers." Furthermore, Camera Eye (49), through its method of drawing historical analogy, is a paradigm that shows us how to read U.S.A. Just as the Camera Eye speaker measures the incident against the "old words," so should the reader measure the events and incidents and behavior of the narratives against the "old words" framework of the Camera Eye.“ (Vanderwerken 1977: 213) Dakle, sam događaj, a i autorski komentar koji na njega upućuje, pokazuju nam „kako čitati roman *USA*“ kao političku poruku kojom se pokušava spriječiti prepuštanje Amerike u ruke stranaca.

Iz Dos Passosove korespondencije tijekom rata postaje evidentna distinkcija između „čistoga iskustva rata“ i „klime mišljenja, glasila i laži“ koje „zavaravaju ostatak svijeta“ (Clark 1987: 69):

The joy of being on the front is that one is away from the hubbub of tongues, from the miasma of lies that is suffocating the world like the waves of poison gas the French & Germans in this sector reciprocally honor each other with. Then too, the excitement of it is splendid - for us to whom it is new; it'll soon wear off, however, into the uttermost routine. (Dos Passos 2003: 680)

Ovakva razmišljanja povezana su s već spomenutim momentom inicijacije, koji sadrži, osim psiholoških promjena i promjena perspektive, ideološke promjene kojima se formira novo mišljenje o ratnoj politici američke vlade. Dos Passos kao vojnik nalazi se tako u privilegiranome hermeneutičkom položaju u kojemu može doći do uvida u dinamiku političkih, ideoloških i financijskih aspekata rata, a glavna metoda kojom će razotkriti manipulacije, krive predodžbe ili nerazmjer između očekivanoga i ispunjenoga bit će upravo ironija. Možemo zaključiti da

negativni aspekti navedenih iskustava imaju presudan utjecaj na Dos Passosov senzibilitet i na formiranje njegove ironijske metode.

Dos Passosov prikaz moći masovnih medija u novinskim isječcima trilogije u svezi je s njegovim novinarskim iskustvom i izvještavanjem o turbulentnim događajima 1920-ih i 30-ih.⁷² Usprkos činjenici da je sama trilogija gotovo univerzalno prihvaćena kao vrhunsko književno djelo, pojedini rani kritičari nazivaju ga novinarom koji je „zalutao u književnost“ (Smith 1958: 333). Takvi se prigovori uglavnom zasnivaju na uskoj koncepciji ovih srodnih domena ili njihovoj oštroj razdvojenosti, koja nikako nije u skladu s modernim razvojem, a ne uzima ni u obzir Dos Passosova promišljanja o ulozi pisca u različitim modusima kulturne produkcije.⁷³ Mason Wade u svojoj studiji *Novelist of America: John Dos Passos* pravilno kontekstualizira Dos Passosove političke interese u njegovoj cjelokupnoj estetici:

He is a natural reporter in the best sense of the word, tremendously interested in what is going on around him and relishing all manner of sensation, and in addition he has the intellectual equipment necessary to order his impressions. He is aware of the great forces of social change at work in the four decades he has known at first hand, and is sympathetic to the attempts to build a better life... He does not warp the facts as he sees them to conform to a party line or an ideological doctrine. He is a reporter, not an editorializer, so he shows and does not preach except by parable. What he shows is a picture of a rising tide of discontent with a system that does not permit men to satisfy their needs. (Wade 1938: 350-1, 364)

Dos Passosova opažanja o odnosu mašinerije modernih medija i politike vidljiva su u njegovu izvještavanju s republikanske konvencije 1932. god., prilikom kojega njegovu pažnju s političara odvlače tehničari koji rade sa svjetlima i koji upravljaju „cijelim kaosom“: „we do not appreciate yet how enormously the whole technique and machinery of politics has been changed by the mechanics of communication. The architecture of stadiums, klieg lights, radio and the imminent danger of fairly perfected television are as important a factor in future political life as

⁷² Robert Gorham Davis upućuje na vezu između Dos Passosovih novinarskih istraživanja i prisjećanja tijekom rata: „The journalist's reminiscences of the war and its aftermath are copied almost verbatim from the author's own previously published reportage. This is only one indication of Dos Passos' refusal to distance himself artistically from his material.“ (Davis 1962: 38)

⁷³ David Seed u svojoj knjizi *Cinematic Fictions* istražuje upravo takve vrste kulturnih međudodosa i intertekstualnosti u modernoj književnoj produkciji: „This account anticipated Dos Passos' view in 1935 of the writer as embattled within the different modes of cultural production: newspaper, advertising offices, moving picture studios, political propaganda agencies, produce the collective type of writing where individual work is indistinguishable in the industrial effort.“ (Seed 2009: 141)

committees, votes, resolutions, theories, vested interests.” (Pizer 2003: 121) Opis je to koji ukazuje na spregu političke vlasti i masovnih medija u jednom od najranijih oblika, u razdoblju prije profesionalizacije i institucionalizacije medija, u kojemu su oni služili promoviranju džingoizma, agresivnih nacionalnih ratnih interesa, između ostaloga, jer nije postojala politička polarizacija koja onemogućuje takve prakse. U takvim se ranim procesima može iščitati dinamika modernih odnosa američkih političkih institucija, kao i početak autonomnosti i utjecaja novina u modernome političkom sustavu.

Utjecaj žurnalističkoga modusa na Dos Passosovu estetiku, posebno kada je u pitanju fragmentiranost prikaza, ima temelj u pragmatičkoj metafizici Williama Jamesa.⁷⁴ Novinarski žanr savršeno se uklapa u njegovo problematiziranje modernih političkih događanja, u kojemu novinske kuće, agencije za odnose s javnošću i marketinške agencije moderiraju odnose između radnika i vlasnika kako bi „prodali kapitalizam američkome narodu“ (Goldman 1970: 476). Kompleksnost toga prikaza uvelike ovisi o autorovu društvenom angažmanu novinarskim radom,⁷⁵ koliko i o delikatnom balansiranju problema politike i estetike u samome djelu.

U sljedećem isječku, primjerice, Dos Passos kontrastira predsjedničku ratnu retoriku s izravnim posljedicama takve politike te osuđuje beskrupuloznost potaknutu nepromišljenim podređivanjem osobnih sudbina nacionalnim interesima:

⁷⁴ Michael Clark posebno istražuje utjecaj Jamesove filozofije na Dos Passosa u svojoj knjizi *Dos Passos's Early Fiction, 1912-1938*, u kojoj razmatra motiv narativne fragmentiranosti modernoga života i potrebe za strukturnom unifikacijom: „For the purpose of this study, one might apply these comments on aesthetic unity to Dos Passos's fictional world as well, for James's response to the rationalists is emphatic and to the point: “The world is full of partial stories that run parallel to one another, beginning and ending at odd times. They mutually interlace and interfere at points, but we cannot unify them completely in our minds.” Here is the world according to James, and it is very close to the world that Dos Passos sees in U.S.A.: numerous partial stories running parallel to one another, at times interlacing and interfering.” (Clark 1987: 124)

⁷⁵ Samo kao primjer Dos Passosova sudjelovanja u različitim organizacijama 1920-ih i 30-ih bilo bi dobro pogledati izvještaj FBI-ja o njegovim aktivnostima u tome razdoblju, u kojem, između ostaloga, piše sljedeće: „the Bureau listed its filed references to Dos Passos in an internal memorandum, taking eleven pages to note his relationships since the 1920s with such organizations as the International Union of Revolutionary Writers, the American Civil Liberties Union, the American Committee for the Protection of the Foreign Born, the American Committee for Relief of Russian Children, American Friends of Spanish Democracy, the American League Against War and Fascism, the Citizens National Committee for Sacco and Vanzetti, the Committee on Amnesty, the Federation of Revolutionary Writers and the Friends of the Soviet Union” (White 1987: 98), a za razmjer i požrtvornost Dos Passosova političkog angažmana pogledati Milton Rugoff „Dos Passos Novelist of Our Time”, posebno u odnosu na slučaj Sacca i Vanzettija: „That Dos Passos is not content with merely passive resentment against such injustice is borne out by his activity in the Sacco-Vanzetti case, when he picketed in Boston, wrote a 127-page booklet on the case, and was jailed, and in the Kentucky coal strikes, when he was wounded during a flying visit to Harlan County.” (Rugoff 1941: 463).

„We've been at war with the devil and it was worth all the suffering it entailed,“ said William Howard Taft at a victory celebration here last night. (Dos Passos 1996: 562)

Često tako upotrebljava motiv kontrasta kako bi istaknuo razliku između autentične političke retorike i politizirane vrste idealizma koju najviše prezire. Posebno je kritičan prema svim oblicima idealističkoga diskurza, koji promatra kao sredstvo američke vlade za ostvarivanje političkih ciljeva ili prikrivanje socijalnih problema. Njegov odnos s tom vrstom diskurza posebno je problematičan jer on vjeruje u autentičnu formu demokratskog idealizma: „what leverage might pry the owners loose from power and bring back (I too Walt Whitman) our storybook democracy,” pa stoga njegovi likovi uvijek traže ostvarenje ideala koji su njime izraženi usred svih osobnih lutanja. U nekim slučajevima oni su čak svjesni žrtve koju podnose za razotkrivanje okrutnosti sustava,

Ben could see the reporters busily taking down what he said; he was glad to be a living example of the injustice and brutality of the capitalist system. (Dos Passos 1996: 727)

Posljedice takve situacije najbolje se odražavaju unutar definiranih okvira socijalizma koji naglašavaju jednakost i osnovna ljudska prava.⁷⁶ Nadalje, Dos Passos često interpolira citate iz Komunističkoga manifesta na ključnim mjestima kako bi naglasio doktrinarnu ili političku potkrijepljenost situacija u kojima se likovi nalaze, ali i kao ironičan osvrt na ono što smatra tragičnim determinizmom kapitalističkoga sustava:

...he becomes an appendage of the machine and it is only the most simple, most monotonous, most easily required knack that is required of him... (Dos Passos 1996: 728)

Takvi dijelovi svjedoče dihotomiji u samoj definiciji lika. S jedne strane on je politički subjekt sa svim pravima koje mu osigurava ustav, s druge strane on je vijak u fordovskoj mašineriji koji nije svjestan većine političkih događaja i koji nezainteresirano promatra svaku političku situaciju

⁷⁶ „Tell us, doctors of philosophy, what are the needs of a man. At least a man needs to be notjailed notafraid nothungry notcold not without love, not a worker for a power he has never seen that cares nothing for the uses and needs of a man or a woman or a child.

...Building a building is building the lives of the workers and dwellers in the building.” (Dos Passos 1996: 1132)

kao nešto strano i udaljeno. Takvu se definiciju lika često kritizira zbog dvodimenzionalnosti i karikaturnosti, no ona je nužna za demonstriranje svih posljedica političke manipulacije, a sama dihotomija ujedno pomaže autoru maksimalno iskoristiti ironični potencijal svake situacije.

Likovi koji besciljno lutaju odražavaju Sartreovu opservaciju da u kapitalističkome sustavu ljudi nemaju živote, samo sudbine (Sartre 1955), što naravno objašnjava i njihovu dvodimenzionalnost. Psihološke osobine likova tako odražavaju mehanizaciju međusobnih odnosa u suvremenome društvu pod utjecajem fordovskih i taylorških principa proizvodnje. Sve te metode mogu se svrstati pod modernistički pojam „politike forme” kojom se ukazuje i na međuovisnost političkoga i kulturnoga diskurza.

The properly citified citizen has become a broker, dealing chiefly in human frailties or the ideas and inventions of others, a puller of levers, a presser of buttons of vicarious power, his by way of machine craft . . . and over beside him and beneath him, even in his heart as he sleeps, is the taximeter of rent, in some form to goad this anxious consumer's unceasing struggle for or against more or less merciful or merciless money increment. (Dos Passos 1996: 1130)

Iako se stvaranjem takvoga profila apelira na simpatije čitatelja, čak i pod najboljim uvjetima Dos Passosovi su likovi prikazani baš kao u prethodnome primjeru, ne puno bolji od slijepih, mehaniziranih ruku većeg industrijskog aparata. Upravo zato Dos Passos stvara svoj oblik „generičkoga junaka”, lika koji je dovoljno aktivan da bi bio uvjerljiv politički subjekt, ali opet je u jednakoj mjeri neosoban, nezainteresiran, politički pasivan i nestabilan da bi mogao predstavljati autentičnu realizaciju psihologije lika.

Široko postavljena i realizirana kritika ratne politike predsjednika Wilsona omogućuje Dos Passosu sukobljavanje sa svim propagandističkim proglasima i njihovo ironiziranje, posebno kada dolazi iz pera njezinih pobornika,

War brought the eight hour day, women's votes, prohibition, compulsory arbitration, high wages, high rates of interest, cost plus contracts and the luxury of being a Gold Star Mother. (Dos Passos 1996: 568)

Kao jedan od glavnih antagonista, ako ga se tako može nazvati, Wilson upravlja golemim medijskim aparatom te uvodi Ameriku u najveći rat u njezinoj povijesti. Iako se uvijek prezentira u medijima kao nositelj „starih riječi”, njegovi politički manevri, nedosljednosti i manipulacije za Dos Passosa govore drugu priču:

I wish to take this occasion to say that the United States will never again seek one additional foot of territory by conquest; and he landed the marines at Vera Cruz. (Dos Passos 1996: 567)

Ne samo da sve njegove javne tvrdnje odlikuje licemjernost, ne samo da nije dosljedan u javnim izjavama, nego uz pomoć javnih medija on preobražava Ameriku u militarističku državu u kojoj „stare riječi” poput pravde, slobode i demokracije imaju potpuno obrnutu ideološku namjenu:

In Pueblo, Colorado, he was a grey man hardly able to stand, one side of his face twitching:

Now that the mists of this great question have cleared away, I believe that men will see the Truth, eye for eye and face to face. There is one thing the American People always rise to and extend their hand to, that is, the truth of justice and of liberty and of 'peace. We have accepted that truth and we are going to be led by it, and it is going to lead us, and through us the world, out into pastures of quietness and peace such as the world never dreamed of before. (Dos Passos 1996: 571)

Isti oni ideali prosvjetljenoga republikanizma u koje je Dos Passos u mladosti vjerovao, u ustima ratnoga predsjednika dobivaju potpuno drugo značenje. Kako se te izjave umnožavaju, tako se razvija ciničan stav pripovjedača te izražava oštra osuda svih tih postupaka retoričke manipulativnosti. Tako primjerice i u sljedećemu primjeru američkoga nacionalističkog diskurza, čije klišeje autor satirizira:

Thou shalt not the multiplication table long division, Now is the time for all good men knocks but once at a young man's door, It's a great life if Ish gebibbel, The first five years'll be the Safety First, Suppose a hun tried to rape your my country right or wrong, Catch 'em young, What he dont know wont treat 'em rough, Tell 'em nothin, He got what was coming to him he got his, This is a white man's country, Kick the bucket, Gone west, If you dont like it you can croaked him. (Dos Passos 1996: 759)

Isti tretman takve retorike i drugih vrsta nacionalističke propagande odražava Dos Passosov stav o međunarodnoj politici Woodrowa Wilsona,

...large financial resources, improved appliances and abundant raw materials of America should assist French genius in restoring and increasing industrial power of France, joining hands in the charming scenery, wonderful roads, excellent hotels, and good cookery makes site of Lyons fair crossed by the 45th parallel. (Dos Passos 1996: 652)

Naravno, kritika ratne politike nije samo doktrinarna. Na osobnoj razini susrećemo se s konkretnim utjelovljenjem političkih ideja, primjerice postavljanja revolucionarnoga djelovanja u romantizirani kontekst. Osim konkretiziranja tih ideja, postiže se i redefiniranje standardnih političkih tenzija i estetiziranje sterilnih odnosa u kojima sudjeluju društvene institucije. U fikcionalnim dijelovima trilogije susrećemo se s brojnim likovima i situacijama koji tjeraju na promišljanje službene politike i posljedica ratovanja na psihi nacije i pojedinca:

They rode all day together talking as the train joggled slowly across an endless grey frozen plain. "It's not a peace," said Fred Summers, "it's a cockeyed massacre! Christ, you ought to see the pogroms." Dick laughed and laughed. (Dos Passos 1996: 679)

Bilo da je izražena patosom,⁷⁷ sentimentalnim protestom,⁷⁸ cinizmom⁷⁹ ili ironijom, osuda svih vrsti manipulacije izražen je motiv u fikcionalnim dijelovima trilogije, a svijest o svemu što se u zemlji događa nakon rata gotovo je tragična,

The war was all right but it's the peace that really gets you... (Dos Passos 1996: 669)

⁷⁷ „Where his chest ought to have been they pinned the Congressional Medal, the D.S.C., the Medaille Militaire, the Belgian Croix de Guerre, the Italian gold medal, the Vitutea Militara sent by Queen Marie of Rumania, the Czechoslovak war cross, the Virtuti Militari of the Poles, a wreath sent by Hamilton Fish, Jr., of New York, and a little wampum presented by a deputation of Arizona redskins in warpaint and feathers. All the Washingtonians brought flowers. Woodrow Wilson brought a bouquet of poppies.” (Dos Passos 1996: 760)

⁷⁸ „I love my country indeed I do But this war is making me blue I like fightin fightings my name But fightin is the least about this fightin game” (Dos Passos 1996: 605) ili upotrebom klišeiziranih sentimentalnosti, „America's Sweetheart sobbing bitterly in a small black straw with a black band and a black bow behind, in black georgette over black with a white lace collar and white lace cuffs followed the coffin that was covered by a blanket of pink roses” (Dos Passos 1996: 929)

⁷⁹ „You're the most damnably attractive woman I ever met, Eveline...but like all women what you worship is power, when money's the main thing it's money, when it's fame it's fame, when it's art, you're a goddamned art-lover... I guess I'm the same, only I kid myself more.” (Dos Passos 1996: 613)

Drugi dio trilogije, *1919*, dodatno produbljuje političku svijest likova koji su na jedan ili drugi način vezani uz rat. Subjekt *Camera Eye* sekcija sazrijeva i postaje kritičan prema američkome sudjelovanju u europskim ratovima. U drugome se dijelu produbljuje vakuum u kojem ta privatna svijest percipira događaje na javnoj sceni. Unutarnjim monologom prenose se vanjski događaji, no istodobno s ironične distance komentiraju politički relevantne situacije:

(...) a speech urging action in the crowded hall after hand-clapping the pats and smiles of others on the platform the scrape of chairs the expectant hush the few coughs during the first stuttering attempt to talk straight tough going the snatch for a slogan they are listening and then the easy climb slogan by slogan to applause (if somebody in your head didn't say liar to you and on Union Square (Dos Passos 1996: 892)

Bombardiran mnoštvom impresija, razočaran službenom retorikom američke vlade, nakon povratka kući on se suočava s novom Amerikom opsjednutom novcem. Ostali likovi također prolaze periode prilagodbe. Joe Williams, prvi put uveden u drugome dijelu, možda najneovisniji od svih Dos Passosovih likova, suočen je s atmosferom sumnje i histerije u kojoj ga se optužuje za špijunstvo. Njegovo konstantno lutanje i izbjegavanje nadolazećih katastrofa ne dopuštaju da se njegov politički protest izrazi ili fokusira u pravome smjeru te ga na kraju čine samo još jednom žrtvom sustava.⁸⁰ Takvi likovi stoga najbolje prikazuju psihološke posljedice javnih politika na pojedinca i demonstriraju jednu od glavnih tema koju Dos Passos dijeli s filozofijom egzistencijalizma, temu alijenacije. Iako je ta tema najprisutnija u fiktivnim portretima, ona je naznačena i u brojnim novinskim isječcima:

*NO DROP IN PRICES TO FOLLOW PEACE SAY BUSINESS MEN
KILLS SELF AT DESK IN OFFICE (Newsreel XXXVI)*

*WHOLE WORLD IS SHORT OF PLATINUM
Il serait Criminel de Negliger Les Interets Francais dans les Balkans
KILLS SELF IN CELL*

⁸⁰ Možda je dobro ponovno naglasiti da otvorene sustave odlikuje istraživanje patologije (Joe Williams je ovdje jedan od likova koji su decentrirani na psihološkoj i političkoj razini) za razliku od zatvorenih sustava, u kojima su pojedinci i odnosi normalizirani, kao i cirkulacije političkih entiteta, koja sprječava normalizaciju i stabilizaciju likova u ovome djelu.

the quotation of United Cigar Stores made this month of \$167 per share...(Newsreel XXXIV)

Drunken Troops in Skirts Dance as Houses Burn

GIRL SUICIDE WAS FRIEND OF OLIVE THOMAS

Kills Self Despite Wife Who Goes Mad

SEEKS FACTS OF HUNT FOR CASH IN THE EAST (Newsreel XLIX)

Dok se u isječcima ta alijenacija doima kao izoliran, nedovoljno razvijen fenomen, u ostalim dijelovima ona je povezana s osobnim biografskim portretima⁸¹ ili širim socijalnim problemima,⁸² siromaštvom, korupcijom, rasizmom, pa postaje narativna strategija za kritiku socijalne politike Wilsonove administracije. U biografskim dijelovima dodatno se ta alijenacija produbljuje na svim razinama društva:

'It's a horrid life for any man to live not being able to look any workman in the face

without seeing hostility thereby and a feeling that every man around you is your virtual enemy'.

That was the beginning of the Taylor System of Scientific Management. He was impatient of explanations, he didn't care whose hide he took off in enforcing the laws he believed inherent in the industrial process. (Dos Passos 1996:

785)

Dos Passos tako proširuje scenu političkoga diskurza, prikazujući pojedini fenomen iz više perspektiva, u skladu s dijaloškom prirodom nacionalne političke scene. Kada usporedimo tu vrstu makroskopske vizije političkih događanja s onom koju je primijenio Mahfouz, koja promatra političke situacije kroz prizmu institucije obitelji, vidjet ćemo zašto se retorički postupci i narativne strategije toliko razlikuju.

⁸¹ „The boy had few playmates; he was too rich to get along with the others in the roughand tumble democracy of the boys growing up in San Francisco in those days. He was too timid and too arrogant; he wasn't liked. His mother could always rent playmates with ice-cream, imported candies, expensive toys, ponies, fireworks always ready to set off. The ones he could buy he despised, he hankered always after the others.“ (Dos Passos 1996: 1162)

⁸² „Men who have been deprived of the opportunity to earn a living, who see their children crying for food, who face an indefinite shutdown of industries and a possible cessation of railway traffic with all the disorganization of national life therein implied, can hardly be expected to view the situation calmly and with equanimity. (Dos Passos 1996: 701). He charged two dollars. Walking home the old man kept striking his forehead with the flat of his hand and saying he was a failure, thirty years he had worked in America and now he was a sick old man all used up and couldn't provide for his children.“ (Dos Passos 1996: 720)

Novinski natpisi samo su jedan primjer žanra kojim Dos Passos pomiče granice kada je u pitanju bavljenje ozbiljnim socijalnim pitanjima u području realistične fikcije. Tradicija te fikcije kontinuirano se razvija na prijelazu stoljeća i tijekom sljedeća tri desetljeća postaje sve intenzivnija. Posebno se to odnosi na njegove inovacije u žanru romana, čija se veza s realizmom sve više razvija. Veza je to koja se temelji na određenoj percepciji realističkoga romana prema kojoj je stupanj realizma u izravnoj vezi s količinom ozbiljnih tema kojima se bavi (Kaplan 1986). Razlika između Dos Passosova realizma i onog u djelima Johna O'Harre ili Theodora Dreisera ujedno je ta da je tragičnost njegovih likova izgubljena u panoramskom prikazu kojim se fokus prebacuje na šira politička kretanja. Dos Passosovi likovi žrtve su nečega puno goreg od „običnih” društvenih zala - oni su žrtve indiferentne cirkulacije kojom socioekonomski sustav upravlja kapitalom. Zato što su njihovi odnosi kratkotrajni i gotovo beznačajni, emotivne veze plitke ili nepostojeće, oni najbolje demonstriraju „tragičnost sustava” koji ih stvara.⁸³ Neke karakteristike toga sustava posebno su predmet autorovih ironičnih napada, primjerice sva retorika političara koja je slijepa na socijalne probleme, smatra ih minornima ili je na jedan ili drugi način razvedena od stvarnosti:

WE HAVE HUNDREDS OF POSITIONS OPEN

*we are anxious to fill vacancies, we offer good salaries,
commissions, bonuses, prizes, business opportunities, training,
advancement, educational opportunities, hospital service...restroom and lunchroom where excellent lunch is served
at less than cost (Dos Passos 1996: 855)*

While we slave for the bosses

Our children scream an' cry

But when we draw our money

Our grocery bills to 'pay

PRESIDENT SEES PROSPERITY NEAR

Not a cent to spend for clothing

Not a cent to lay away (Dos Passos 1996: 1207)

⁸³ Drugim riječima, strukturne odrednice otvorenoga sustava stvaraju fragmentirani politički identitet i ograničene, zatvorene likove koji ne mogu povezati osobno iskustvo s političkim principima nacije.

Kao cjelina, novinski natpisi čuvaju dinamičnu strukturu cijeloga djela. Lakim, ironičnim tretmanom ozbiljnih tema, humorističnim, *ad hoc* opažanjima o nebitnim događajima, oni dodaju dozu lake ironije u opterećenu narativnu strukturu. Tako primjerice prijelazom između završetka biografije Franka Lloyd Wrighta i *Newsreela LXIV* uspostavlja se tempo brzoga, neutralnoga izvještavanja koji graniči s parodijom novinarskoga stila,

*Frank Lloyd Wright,
patriarch of the new building,
not without honor except in his own country.*

NEWSREEL LXIV

WEIRD FISH DRAWN FROM SARGASSO SEA (Dos Passos 1996: 1132)

Drugi razlog zbog kojega koristi tu vrstu ekspozicije sugeriranje je nebitnosti svega o čemu natpisi izvještavaju. Čini to, između ostaloga, nezainteresiranim izvještavanjem i kombiniranjem politički bitnih i potpuno nebitnih događaja,

I.W.W. IN PLOT TO KILL WILSON

Find 10,000 Bags of Decayed Onions

FALL ON STAIRS KILLS WEALTHY CITIZEN

(Newsreel XXXIV)

Osim jukstapozicioniranja potpuno različitih elemenata, jedan od lingvističkih postupaka koje najčešće koristi za pojačavanje ironičnog efekta upotreba je *portmanteaux* izraza, primjerice,

His expensivelymassaged actor's body fought peritonitis for six days. (Dos Passos 1996: 928)

U okvirima retoričke metodologije koju je primijenio, razne vrste neologizama koje Dos Passos koristi odražavaju inovacije formalnih postupaka koje je unio u sklopu modernističkoga projekta.

Takvi se retorički postupci koriste u okviru otvorenoga sustava u kojem adekvatno tretiraju različitost političkih, kulturnih i diskurzivnih postupaka i događaja.

Osim ironijom, politički protest izražen je i putem patosa na razini osobnog iskustva. Dos Passos smatra da su same institucije, zbog koncentracije moći i novca, već toliko korumpirane da ih je gotovo nemoguće promijeniti. Manipulativnost njihovih predstavnika obeshrabruje bilo kakvo preispitivanje na institucionalnoj razini, pa supstantivna promjena političke klime počinje na razini pojedinca.⁸⁴ Zbog toga često koristi dreiserovski pristup kombiniranja romantičkih elemenata s narativnom tehnikom koja naglašava konkretnost osobnog iskustva i situacijski kontekst,

There were bedbugs in the bed, but they told each other that they were as happy as they could be under the capitalist system, that some day they'd have a free society where workers wouldn't have to huddle in filthy lodgings full of bedbugs or row with land-ladies and lovers could have babies if they wanted to. (Dos Passos 1996: 726)

Prednost takvoga narativnog postupka nad logičkom ili racionalnom argumentacijom očit je. Osim zaobilaženja polemike, prikazuje odnos likova i političkoga sustava neposredno i problematizira ga u svoj konkretnosti.

Ključni događaj trilogije, smrtna kazna Sacca i Vanzettija, slučaj je koji je najzornije ukazao na ideološku nastrojenost američkoga zakonskog sustava i trenutne politike prema useljenicima. Za mnoge je on postao glavni primjer uzurpacije autoriteta u političkom i pravnom okviru i iznevjerivanja demokratskih ideala na kojima je država nastala. Za samoga Dos Passosa, on predstavlja kulminaciju političkoga sazrijevanja koje je započelo posjetom Rusiji 1928. god., nakon kojega je prihvatio temeljno tumačenje društvenog ustroja kao klasne borbe. Dos Passosovi odnosi s Rusijom i ruskim književnim krugovima predmet su mnogih istraživanja. Posjet koji je obavio 1928. god. posvetio je proučavanju ruskoga kazališta,⁸⁵ a svoja iskustva

⁸⁴ „Many years ago I should have set out to right wrong - for no one but a man, an individual alone, can right a wrong; organization merely substitutes one wrong for another” (Dos Passos 2003: 36)

⁸⁵ U intervjuu za *The Paris Review* Dos Passos objašnjava svoje interese tijekom toga posjeta: „And, then, probably the period when I was in Leningrad and Moscow in 1928 was the time when I was very much on the fence because I tried to avoid politics entirely on that visit. I'd been working with the New Playwrights—Gold, Lawson—in New York, and I was very much interested in the theater. The Russian theater was still quite good, and so there was a great deal to see. I didn't know at that time that its development was just about coming to its end... I spent about six months there in 1928. Even then it was a much more open period than any they had since except possibly the early part of the Khrushchev regime. People were still being introduced as Trotskyites, although Trotsky was in exile. Stalin hadn't really attained power the way he did after the purges. Most of the Russians I knew then were connected

objavljuje u časopisu *New Masses* (Hicks 1950). Njegove impresije o Rusiji ispunjene su nadom i optimizmom, ali istodobno ne daje nikakav konačan sud o razvojjima nakon Ruske revolucije. Riječima Milтона Rugoffa,

He reveals admiration for the visionary intensity of Soviet youth and a deep sense of the implications of the possible success of such an experiment, but also a great distrust of the spiritual effect of a relentless OGPU and of anything that even smacks of dictatorship. And that was in 1926. (Rugoff, 1941: 462)

Uskoro nakon toga Dos Passos objavljuje drugo izdanje romana *Manhattan Transfer*, kada i počinje rasti interes za njegovo djelo kod sovjetskih kritičara i pisaca te ubrzo postaje najvažniji suvremeni autor sa Zapada (Brown 1953). Posljedice njegovih posjeta Rusiji najviše su vidljive u Dos Passosovu promišljanju odnosa pojedinca i sustava (uključujući odnose politike i religije, koje su u otvorenome sustavu strogo odvojene) u industrijskom, kapitalističkom društvu. Motiv je to koji postaje okosnica njegova cijelog opusa.⁸⁶ Ta iskustva, kao i njegovo prethodno čitanje Marxa, rezultiraju u progresivnom, protuinstitucionalnom tumačenju modernih događaja, posebno osude i izvršenja kazne Saccu i Vanzettiju te ukazuju na činjenicu da je on najviše od suvremenih pisaca bio svjestan djelovanja političkih ideologija u modernom američkom društvu te mogao objasniti ključna događanja tijekom i nakon ekonomske depresije. Taj slučaj stoga postavlja tematski okvir za interpretaciju svih događaja u trilogiji te postaje okosnica za razumijevanje političkih odnosa u cijelome djelu. Samo suđenje i izvršenje kazne zadobivaju mitske proporcije, a komentari likova potaknuti tim događajem ispunjeni su cinizmom i razočaranošću američkim idealima.

„But, Jerry, how can you stand it? If the State of Massachusetts can kill those two innocent men in the face of the protest of the whole world it'll mean that there never will be any justice in America ever again.” “When was there any to begin with?” he said with a mirthless giggle, leaning over to fill up her glass... “Everything you say makes it

with the theater, and a few of them would shake their fists when they passed his picture. This was in '28. They already hated him. They knew more about him than I did. All those people disappeared in the purges.”

⁸⁶ U istom intervjuu Dos Passos objašnjava strukturnu opoziciju pojedinca i sustava u svojem djelu kao i svoje viđenje razvoja komunističkoga sustava u odnosu na procese institucionalizacije i birokratizacije: „INTERVIEWER: In almost all of your work, then, there has been some opposition between individuals and systems? DOS PASSOS: Always, yes. We've gone through a period when the industrial society has been very rapidly solidified. The communist way is just one way of solidifying. What it seems to me they have done is to take the capitalist system and kind of freeze it, including a great many of its less agreeable characteristics, freeze it and turn it over completely to bureaucratic control.” (Sanders 1969)

more remarkable that they weren't executed years ago." "But the working people, the common people, they won't allow it." "It's the common people who get most fun out of the torture and execution of great men." (Dos Passos 1996: 1147)

Događaj je to koji dovodi do eskaliranja konflikata u svim slojevima društva te do konačne polarizacije: „they have clubbed us off the streets they are stronger they are rich they hire and fire politicians...all right we are two nations.”(*Camera Eye* 50) No njihova žrtva isto je tako slučajan proizvod spleta okolnosti koliko i nužna stepenica političkoga sustava koji je u ranim fazama razvoja:

If it had not been for these things, I might have lived out my life talking at streetcorners to scorning men. I might have died unknown, unmarked, a failure. This is our career and our triumph. Never in our full life can we hope to do such work for tolerance, for justice, for man's understanding of man as how we do by an accident (Dos Passos 1996: 1158)

Posljednja scena trilogije prikazuje kulminaciju besciljnih lutanja likova koje smo promatrali u cijelome djelu. Mladi čovjek, bez budućnosti, žrtva političkoga i ekonomskoga sustava i ideologija koje su upozoravale na njegovu situaciju, ali nikad je nisu promijenile, on bespomoćno stoji pored ceste i promatra automobile u prolazu, svjestan svoje dislociranosti i gotovo opsjednut njome. Romantični motiv koji je Dos Passos već upotrijebio u romanu *Manhattan Transfer* u ovome djelu postaje scena gologa realizma koja nosi osuđujuću poruku. Ona je krajnja osuda ekonomskoga i političkoga sustava u kojemu je sudbina marginaliziranoga pojedinca uvijek i ponovno neizbježna.

The young man waits on the side of the road; the plane has gone; thumb moves in a small arc when a car tears hissing past. Eyes seek the driver's eyes. A hundred miles down the road. Head swims, belly tightens, wants crawl over his skin like ants:

went to school, books said opportunity, ads promised speed, own your home, shine bigger than your neighbor, the radiocrooner whispered girls, ghosts of platinum girls coaxed from the screen, millions in winnings were chalked up on the boards in the offices, pay- checks were for hands willing to work, the cleared desk of an executive with three telephones on it;

waits with swimming head, needs knot the belly, idle hands numb, beside the speeding traffic.

A hundred miles down the road. (Dos Passos 1996: 1240)

Uistinu pravi protagonist Dos Passosovih romana, lualica je generički lik koji svojom pojavom dramatizira potragu za identitetom i mjestom u neprijateljskome sustavu.⁸⁷ No on nije utjelovljen samo u jednoj osobi. Dijelovi njegove osobnosti vidljivi su u drugim likovima, koji, neovisno o svojem društvenom položaju, političkoj opredijeljenosti ili bogatstvu, jednako predstavljaju žrtve sustava koji ih je stvorio. Stoga je konačna tragedija svih Dos Passosovih likova i ujedno najteža osuda sustava ta da nitko od njih ne uspijeva stvoriti smislen, autentičan i dostojan život u modernoj Americi.

⁸⁷ Identitet je u otvorenome sustavu odvojen od ostalih pojava unutar opće cirkulacije entiteta, a Dos Passosov *vag* (engl. *vagrant*, lualica) dobar je primjer takvog otuđenja identiteta modernoga života.

4. Kairska trilogija

4.1. Mahfouzovo djelo u okvirima kolonijalne i postkolonijalne arapske književnosti u Egiptu

Smjestivši radnju svoje trilogije u vrijeme najznačajnijih društvenih promjena u modernoj egipatskoj povijesti, Mahfouz, po uzoru na pisce povijesnih romana poput Waltera Scotta, odabire ulogu povijesnoga kroničara ili dokumentarista čiji je zadatak prikazati razvoj jednoga društva povijesnim i klasnim borbama tijekom formativnoga povijesnog razdoblja. Vrijeme između dva svjetska rata u Egiptu obilježeno je unutarnjim i vanjskim sukobima, nedefiniranim međunarodnim položajem, neuspješnim sporazumima s britanskom stranom te neformiranom unutarnjom politikom. Pokazalo se da problemi u kojima se zemlja našla kasnih 1940-ih imaju dublje uzroke koje treba tražiti u samim počecima nacionalističke borbe početkom stoljeća i koji su povezani s izlaskom iz jarma kolonijalizma. Politički događaji u arapskome svijetu 1950-ih izvršavaju presudni utjecaj na cijeli naraštaj pisaca. Počevši od 1948. i borbe za osnivanje Izraela, niz revolucija, u Iraku, Sudanu i Alžiru, a zatim i povlačenje Francuza i Britanaca iz Sueskoga kanala, definiraju političku klimu i utječu na promjenu uloge pisca u društvu. Tako većina pisaca toga perioda stvara djela s promišljenim političkim značenjem. Osnivanjem časopisa *al-Adab* 1953. god. utvrđuje se i dalje promovira politička orijentacija arapskoga pisca. Upravo je u tome desetljeću roman u Egiptu postao glavno sredstvo društvene kritike, model unutar kojega se definiraju i detaljno prikazuju razne društvene pojave i koji utječe na formiranje novih književnih žanrova.

Proglasivši rat protiv Otomanskoga Carstva, Velika Britanija 1914. ustanovljuje protektorat nad Egiptom, smjenjuje princa i postavlja na njegovo mjesto vrhovnoga sultana koji upravlja zemljom, postavljajući tako temelj političke okupacije koja traje sve do revolucije 1952. godine. To je period tijekom kojeg unutarnji nemiri završavaju nizom manjih revolucija, počevši od 1919. pa sve do glavne revolucije oslobođenja, u razdoblju tijekom kojeg dolazi do jačanja nacionalističke svijesti i kristaliziranja osobne povijesne svrhe. Posebno mjesto ovdje zauzima nacionalistička stranka Wafd, koja 1919. zahtijeva neovisnost Egipta na Pariškoj mirovnoj konferenciji. Jedan je od sudionika te konferencije i Saad Zaghlul, njezin utemeljitelj, koji kasnije

postaje premijer i nosilac nacionalne borbe za oslobođenje, a kao rezultat tih događaja, zajedno s ostalim članovima organizacije, biva prognan na Maltu. Zbog toga, događaji u njegovu životu imaju definirajuću ulogu u organizaciji Mahfouzove trilogije te poprimaju mitološke razmjere u životima likova.

Utjecaj zapadnjačkih književnih modela na arapsku književnost u Egiptu počinje ubrzo nakon britanske okupacije 1882. god.⁸⁸ No čak i prije toga, europska kultura i znanost dovedeni su u Egipat nakon Napoleonove okupacije 1798. god. Stvara se tako u tome periodu proces međukulturnog istraživanja, poglavito u području proučavanja vojnih sustava, taktika i naoružanja, kada egipatska vlada šalje razne izaslanike u Italiju i Francusku. Jedan od prvih učenjaka koji su poslani u Europu i čiji je zadatak bio istražiti zapadne sustave i baviti se pitanjima egipatske prilagodbe Zapadnim modelima, bio je Rifā‘ah Rāfi‘ al-Ṭaḥṭāwī. Kao jedan od prvih religijskih učitelja poslan je u Pariz 1826. god., a nakon povratka postaje vođa nove škole jezika u Kairu. Ubrzo nakon toga postaje vođa prevoditeljskoga zavoda u Egiptu, u kojemu je prevodio i nadzirao prijevode knjiga iz područja povijesti, geografije i vojne znanosti. Ukupno više od 2 000 stranih djela prevedeno je na arapski pod njegovim nadzorom. Al-Ṭaḥṭāwījev značaj leži u činjenici da je bio prvi od klasičnih egipatskih učenjaka koji su svjesno prihvaćali modernizaciju i promišljali je kao stratešku realizaciju osnovnih egipatskih ciljeva samoostvarenja. Stoga je prihvatio materijalni i znanstveni progres temeljen na europskim modelima kao sredstvo za ostvarenje usklađenoga i funkcionalnoga društva. No njegova relevantnost za razvoj modernog egipatskog romana leži poglavito u njegovu prevodilačkom radu. Objavljivanjem prijevoda autora kao što su Alexandre Dumas i La Fontaine, pripremio je egipatske čitatelje na stil i formu europskih modela, ali samim odabirom autora formirao je

⁸⁸ Treba napomenuti da je utjecaj ovdje zapravo slučaj unilateralne interferencije, osobito onako kako ju je definirao Itamar Even-Zohar u svojem djelu o polisustavu, *Polysystem Studies*: „Interference can be defined as a relation(ship) between literatures, whereby a certain literature A (a source literature) may become a source of direct or indirect loans for another literature B (a target literature)“ (Even-Zohar 1990: 54). Pozivajući se na rad Jurija Tynjanova, Even-Zohar ističe da interferencija može funkcionirati i za dio sektora sustava. U ovome slučaju, radi se o unilateralnoj ovisnosti u razvoju romana kao žanra. Gledano u okvirima kolonijalizma, radi se o spletu izvankulturnih uvjeta koji su utjecali na formiranje određenih tradicija: „A current case in this category is a literature made "unavoidable" by a colonial power, which imposes its language and texts on a subjugated community. The fact that English and French dominated many literatures under their political influence is simply due to this influence.“ (Even-Zohar 1990: 68) Nije uobičajeno da se arapska književnost nominira u skladu s državnim i teritorijalnim principom, odnosno da se govori o egipatskoj književnosti, tuniskoj književnosti i sl. Kada se i želi uzeti u obzir navedeni princip i tada se govori o arapskoj književnosti u Egiptu, arapskoj književnosti u Tunisu i sl. Na mjestima gdje se u ovome radu spominje „egipatska književnost“ ili slična konstrukcija, treba imati u vidu rečeno.

smisao za povijesnu melodramu (Allen 1982). Takva perspektiva i senzibilitet posebno će se kasnije očitovati u Mahfouzovim povijesnim novelama i romanima te povijesnim alegorijama, poput *Khufu's Wisdom* (1939), *Rhadopis of Nubia* (1943), *Thebes at War* (1944), *Children of Gebelawi* (1959) i *Harafish* (1977). Ova rana djela uglavnom se bave alegorijskom kontekstualizacijom faraonskog Egipta, tj. prijenosom relevantnih poruka o modernoj naciji dramatizacijom povijesne kronike. Objavljivane u početku u serijalnom obliku u raznim časopisima, one svjedoče o stanju ranog egipatskog romana, kao i metodama izdavaštva koje su preuzete iz europskoga konteksta.

No ti rani Mahfouzovi povijesni romani nisu izolirani od tradicije. Oni imaju književni presedan u djelu Jurjija Zaydana (1861-1914). Kao libanonski emigrant u Egiptu, Zaydan 1892. god. osniva *al-Hilal*, najstariji časopis za kulturu u arapskome svijetu. U njemu se bavi temama zapadne literature, povijesti i znanosti te časopis s vremenom postaje jedna od najvažnijih egipatskih kulturnih institucija. Zaydan, kao i Mahfouz, objavljuje u serijskom obliku niz povijesnih romana prema uzoru Waltera Scotta. U tim romanima Zaydan koristi uvijek gotovo identičnu formu. Odabire povijesnu temu, upoznaje se s relevantnom literaturom i daje posebnu pažnju proučavanju povijesnih detalja, scene i atmosfere kako bi najbolje razumio povijesni kontekst i uklopio ih u autentičnu povijesnu kroniku. Slično kao i kod Mahfouza, ta se forma uvijek temelji na samim povijesnim činjenicama, kojima kasnije dodaje romantizirane motive i prema potrebi popunjava samu fabulu izmišljenim likovima pomoću kojih oživljava tu povijest. Sami naslovi njegovih povijesnih kronika svjedoče o melodramatičnosti kojom nastoji oživjeti i dramatizirati prastare povijesne događaje:

1891: *al-Mamluk al-Sariid* (engl. The Fleeing Mamluk)

1892: *Asir al-Mutamahdi* (engl. The Captive of the Mahdi Pretender)

1893: *Istibdad al-Mamalik* (engl. Despotism of the Mamluks)

1903: *Fath al-Andalus* (engl. Conquest of Andalusia)

1907: *al-Amin wa al-Ma'mun* (engl. The Caliph's Heirs — Brothers at War: the Fall of Baghdad)

1911: *al-Inqilab al-'Uthmani* (engl. The Ottoman Revolution).

No za razliku od Mahfouza, Zaydana je odlikovala i svesrdna preciznost i vjernost povijesnim činjenicama, do te mjere da je u same romane uklapao dokumentirane izvore, fusnote i poglavlja o kulturnoj, povijesnoj ili zemljopisnoj pozadini ili kontekstu. Možda upravo zbog takve pedantne predanosti detaljima njegove romane karakterizirale su određene strukturne slabosti koje je Mahfouz kasnije vješto izbjegao. Primjerice, stvarao je ljubavne priče sa sretnim završetkom kako bi držao interes čitatelja i uvodio razne usiljene podudarnosti kako bi osigurao uspješan rasplet radnje. Osim toga, njegovi likovi često su bili jednodimenzionalne tvorevine, bez dublje razrade motivacije, društvenoga položaja, osobne pozadine ili povezanosti s institucijama ili društvom. Doista, Mahfouzova pažljiva, postupna karakterizacija duuguje svoju metodu Zaydanovim prvim, naivnim pokušajima opisivanja osobina i karakteristika likova u početnim rečenicama svojih romana. Usporedimo li tako razrađene, kompleksne likove jednog autora, koji su uvijek povezani s povijesnim i kulturnim kontekstom i jednodimenzionalne, gotovo karikaturne likove drugog autora, dobivamo uvid u povijesni razvitak određenih književnih kategorija u ranoj arapskoj književnosti Egipta sa središtem u Kairu. Iako se ti romani ne mogu usporediti s kasnijim ostvarenjima u žanru (egipatska inteligencija toga vremena promatra ih s određenim prijezirom), te bez obzira na činjenicu da njihovo čitanje nosi socijalnu stigmatu, oni već predstavljaju napredak nad početnim imitacijama europskih modela ili njihovim prijevodima i prilagodbama.

Dok Mahfouzove povijesne romane možemo usporediti s djelima Jurjija Zaydana i staviti ih u istu tradiciju, njegova djela koja se bave suvremenim društvenim i kolonijalnim odnosima također imaju svoj presedan. Tijekom toga perioda egipatsko društvo i politički događaji pružaju dovoljno sadržaja za društveni komentar pisaca kao što su Muhammad al-Muwaylihi (1858-1902) i Mustafa Lutfi al-Manfaluti (1876-1924). Dok su njihova djela na jedan ili drugi način doprinijela razvoju modernog arapskog romana, bilo da su definirala autentičan povijesni kontekst, formu, stil ili tematiku, pravi napredak u žanru i sam začetak modernoga romana može se pripisati tek djelu Muhammada Husayna Haykala, o čijemu ćemo djelu *Zaynab* nešto reći i kasnije. Postupno se tako razvija interes za žanr romana u Egiptu, koji je samo naraštaj prije bio predmetom izrugivanja i kritike, posebno u krugovima književnih kritičara 1930-ih. Povijesni događaji modernog Egipta, izlazak iz kolonijalnoga ropstva, uspostava neovisnosti i definiranje

puta mlade nacije zahtijevali su odgovor u književnoj formi koja će ujedno pomoći u definiranju novonastaloga, odnosno obnovljenoga, nacionalnog identiteta. Tako 1933. god. Tawfiq al-Hakim objavljuje svoj roman *Awdat al-ruh*, djelo socijalnoga realizma koje postavlja određene moderne događaje u okvir usko povezane obitelji, postupak koji je dvadeset godina kasnije usavršen u *Kairskoj trilogiji*. Oba djela povezuju osobne sudbine likova s egipatskom revolucijom 1919. god.

Egipatska tradicija romana tako zauzima središnje i jedinstveno mjesto u arapskim književnostima, poglavito zbog povijesnih, geografskih i kulturnih odrednica, što potvrđuje položaj njezinih glavnih predstavnika, Taha Husayna, al-Aqqada i al-Hakima. Oni su postali temeljni dio tradicije širega arapskoga književnog prostora, koja je započinjala i nazadovala u isprekidanim trendovima putem prijevoda, imitacija ili nekog oblika arabizacije nearapskih formi, da bi u godinama nakon Drugoga svjetskog rata doživjela sazrijevanje i poprimila definitivni oblik i predstavnike koji će imati značaj na svjetskoj pozornici. Ta tradicija, kada je osvijestila svoju izvornu povijesno-kulturnu pozadinu i stekla iskustvo korištenja određenih književnih formi, osigurala je daljnji rast književnih žanrova. Možda ironično, ali jedan od najboljih i najpoticajnijih motiva te novonastajuće književnosti upravo je kolonijalna okupacija i sve komplikacije i problemi koje je uzrokovala u egipatskome društvu.⁸⁹

Upravo takvim aspektima okupacije bavio se Mahfouz u svojem slavljenom romanu *Zuqāq al-Midaqq*, objavljenom 1947. god., punih deset godina prije *Kairske trilogije*. Tema radnje postavljena je u period 1940-ih, tijekom Drugoga svjetskog rata, kada je britanska vojska bila stacionirana u Kairu (Mahfouz 2011: 11), predviđajući tako ranije događaje okupacije koji su predmet kasnijega djela. Tematski ono predviđa glavne crte kasnijih romana, a posebno u sljedećim aspektima:

Egipatski nacionalizam - dok Mahfouzova politička orijentacija protiče u sva njegova djela, mjera do koje je to točno za glavne socijalne romane posebno je očita. Jedan od glavnih likova,

⁸⁹ Posebno je ta problematika razvijena u prvome dijelu trilogije, koji se posebno bavi kolonijalnim razdobljem. Tako Mahfouz prikazuje likove koji sudjeluju u demonstracijama protiv britanskih okupatora, dok istovremeno s njima suosjećaju (Hopwood 2002) ili koji samu činjenicu okupacije tumače kao pozitivan status quo koji ne treba mijenjati (Mahfouz 2001: 348).

Hamida, tako je zamišljena kao simbol Egipta.⁹⁰ Ona je uvijek nezadovoljna zbog neke vrste nametnutih ograničenja iz kojih, kao i nacija pod jarmom britanske okupacije, uvijek pokušava pobjeći.⁹¹ Njezin je životni put obilježen jednom ili drugom vrstom nemoći pred jakim socijalnim silama.⁹² Političke lekcije koje Mahfouz time prenosi treba svrstati u postkolonijalni kontekst i žanrovski ih svrstati u kategoriju političkih alegorija, koje se onda mogu samostalno analizirati u djelima koja pokazuju iste karakteristike. Jedno je to od prvih djela u kojima Mahfouz istražuje političke promjene, posebno one vezane uz stranku Wafd u njezinu izvornom obliku 1919. godine.⁹³

Religija - prisutnost islama, religijskih praksi i uvjerenja određuju radnju i kretanje likova. Neki likovi, primjerice šaik Darwish i Radwan Hussainy, izravni su glasnogovornici islama⁹⁴ u stilu Abd al-Munima u posljednjemu dijelu *Kairske trilogije*. No *Midaq Alley* sustavnije je djelo u tome pogledu - svaki lik prisiljen je odvagati etičke odluke u okviru tradicionalnoga islamskog svjetonazora i njegovih kodificiranih pravila.⁹⁵ Vjerojatno jedino djelo koje ga nadmašuje u pogledu religijske tematike je *Awlad Haretna*.

Brak - kao i u samoj trilogiji, brak je središnja organizacijska jedinica, fokalno mjesto narativnih linija i mikrokozam širih društvenih događanja.⁹⁶ Uvijek je temeljen na nekoj vrsti dogovora ili transakcije.⁹⁷ Status i sudbina ženskih likova u oba djela posebno su određeni brakom i svim pogodnostima koja on donosi. Glavni ženski likovi cijelim su djelom upleteni u neprekidnu potragu za romantičnim i bračnim vezama, što podsjeća na stanje ženskih likova poput Zaynab i Zubayde u kasnijemu djelu (Mahfouz 2001: 858-9). No kao i u trilogiji, Mahfouz koristi bračnu zajednicu i kao okvir za priče koje opominju. Nesretni brakovi Kirshe i Radwana Hussainyja

⁹⁰ Pogledati *Midaq Alley*, str. 33, 240. U Kairskoj trilogiji prisutna je ista simbolika glavnoga lika. Autoritativni patrijarh predstavlja organiziranost i stabilnost života pod okupacijom, a njegova smrt, kao ishod modernoga rata, simbolizira napuštanje staroga poretka i rađanje moderne nacije (Abu-Haidar 1996).

⁹¹ Mahfouz 2011: 24-25, 148-49, 240-41, 246.

⁹² Mahfouz 2011: 36-37.

⁹³ Mahfouz 2011: 61.

⁹⁴ Mahfouz 2011: 12-13, 84.

⁹⁵ Mahfouz 2011: 20, 64, 65, 110.

⁹⁶ Mahfouz 2011: 19-20, 64-65, 246-47.

⁹⁷ Mahfouz 2011: 23, 109-10, 132-33. U samoj trilogiji brak se uvijek temelji na tradicionalno uređenim odnosima, a brak Kamalovih roditelja poseban je primjer problematiziranja rigidnih, tradicionalnih formi: „Rarely was there a marriage based on love between husband and wife; Kamal's parents exemplify this type of traditional relationship. The husband is the master and his actions are indisputable regardless of their nature.” (El-Shamy 1976: 57).

primjer su motiva koji je upotrijebio u slučaju Yasinovih bračnih problema u kasnijim sekcijama trilogije (Mahfouz 2001: 923). Upotrebom svih tih metoda Mahfouz formulira opsežnu kritiku bračne institucije koja pokriva cijelu problematiku odnosa unutar nje i posljedice koje njezino uređenje ima na društvo (Moussa-Mahmoud 1981). Zbog toga, kao i u slučaju kritike religije, nikad se ne radi o jednostavnom odbacivanju pojedinih tradicija ili institucija ili jednostranom prikazivanju njihovih loših strana, nego se cijela pojava kontekstualizira u šire društvene okvire u kojima se zacrtava neka vrsta njezina razvoja ili poboljšanja.

Društveni uspon - ambicija većine likova u romanu *Midaq Alley* neka je vrsta boljega života, posebno ostvarenoga napredovanjem u društvenome staležu.⁹⁸ Dok u *Kairskoj trilogiji* ne možemo promatrati sva ograničenja koja proizlaze iz pripadanja nižemu društvenom sloju (izuzev jednoga lika, prodavača Bayumija (Mahfouz 2001: 986), iako se u tom slučaju ne radi o dovoljno razvijenome liku), u romanu *Midaq Alley* postoji nekoliko likova kojima je primarni cilj osigurati status, bogatstvo i prestiž koje takav uspon nosi.⁹⁹ Mnogi likovi tako su definirani prema jednoj ili drugoj vrsti ambicije, a najviše su vezani uz veće društveno priznanje, status,¹⁰⁰ materijalno bogatstvo¹⁰¹ ili položaj autoriteta.¹⁰² No kao i u kasnijemu djelu, postoje likovi koji nisu pod utjecajem takvih ambicija i koji su relativno zadovoljni svojim statusom - Radwan Hussainy, šaik Darwish, Kamal, Amina. Mahfouz time šalje kompleksnu moralnu pouku - ne kritizira sam društveni uspon, već prikazuje tragične ishode do kojih može doći ako krajnji cilj ambicije premašuje realna očekivanja i remeti obiteljske ili društvene odnose (Mahfouz 2001: 895).

Rodne uloge i identitet - kao zbroj svih karakteristika, vrsta ponašanja, obaveza i pravila koja se na njih odnose, rodne uloge tijesno su povezane s pojmom identiteta u tradicionalnom arapskom društvu te definiraju funkciju i simboličko određenje lika.¹⁰³ Posebno se mogu povezati s kolonijalnom i postkolonijalnom problematikom te razvojem egipatskoga društva. Primjerice, tradicionalne uloge temeljene na rodnoj distinkciji vidljive su već u prvim dijelovima trilogije kada je Egipat još uvijek pod britanskom okupacijom (Mahfouz 2001: 39). Jasno definirane

⁹⁸ Mahfouz 2011: 131.

⁹⁹ Mahfouz 2011: 130-31.

¹⁰⁰ Mahfouz 2011: 96-97.

¹⁰¹ Mahfouz 2011: 38

¹⁰² Mahfouz 2011: 83, Mahfouz 2001: 889-90.

¹⁰³ Mahfouz 2011: 13, 14.

funkcije svakoga lika, a posebno vrlo usko ograničen djelokrug ženskih likova (Mahfouz 2001: 37), proizvod je unaprijed definiranih ograničenja unutar islamsko-orijentalne tradicije u kojoj je uloga žene jasno definirana. Karakterizacija majke u Abd al-Jawadovoj obitelji tako najviše govori o izolaciji lika u kontekstu patrijarhalnoga, islamskoga svjetonazora u kojemu se prihvaćaju određena ograničenja kao prirodna. No s izlaskom Egipta iz okupacije post-kolonijalni aspekt muško-ženskih odnosa postaje dominantan. Kako Egipat reafirmira svoj identitet, istodobno se identitet žene razvija i upotpunjuje u skladu s modernim, humanističkim načelima. *Midaq Alley* tako obuhvaća razliku između tradicionalnoga i modernoga svijeta, ali dominantno obuhvaća postkolonijalni aspekt (Deeb 1983), dok se trilogija nalazi na samome razmeđu između dvaju svjetova. Ženski likovi u prethodnome djelu polako ostvaruju veća prava - one rade u tvornicama,¹⁰⁴ aktivne su u društvu, a u kasnijim dijelovima trilogije dobivaju značajnije mjesto u obrazovnome sustavu i birokraciji (Mahfouz 2001: 1250). Osim toga element kojim Mahfouz uvijek afirmira ženski identitet moć je koju im daje nad muškim likovima u oba djela. Tako Husnyia vlada svojim mužem,¹⁰⁵ Zubayda i Zaynab vješto manipuliraju glavnim likom trilogije, a Amina i Khadija postaju primjeri novog oblika matrijarhalnog autoriteta, koje svojim organizacijskim sposobnostima, upravljanjem kućanstvom i obiteljskim odnosima svjedoče o novome mjestu žene u postkolonijalnom kontekstu (Mahfouz 2001: 568-9). Može ih se svrstati u dvije općenite skupine. Hamida, Zaynab, Zubayda, Aisha i Naima osiguravaju svoj socijalni status ljepotom, dok su Khadija, um-Hanafi, Amina i Saniya Afify realizirani, samodostatni likovi koji svojim talentima i sposobnostima daju supstantivniju potporu promjeni rodni stereotipova. No potrebno je naglasiti da je prijelaz između ta dva svijeta postepen i da Mahfouz vješto prikazuje razvoj likova koji su primarno definirani prema rodnim ulogama. U cijelome procesu zapravo je sadržana kompleksna moralna i politička poruka. Izlazak iz okova rezultira tragedijom jedne ili druge vrste¹⁰⁶ i tu je ponovno prisutan element njegove kritike svih okoštalih oblika islamske tradicije i tradicionalnoga svjetonazora (Mahfouz 2001: 196). Kako se Egipat oslobađa britanske okupacije tako se ženski likovi oslobađaju okova nametnutih tisućljetnom tradicijom,¹⁰⁷ a kompleksnost ženske uloge u tradicionalnome kontekstu posebno postaje očita

¹⁰⁴ Mahfouz 2011: 24.

¹⁰⁵ Mahfouz 2011: 15.

¹⁰⁶ Mahfouz 2011: 273.

¹⁰⁷ Mahfouz 2011: 49, 133.

ako se na nju primijeni distinkcija između privatnoga i javnoga prostora, jer upravo na tim postavkama Mahfouz demonstrira kompleksnost odnosa između funkcije lika i javne politike (Mahfouz 2001: 347-8). U privatnome prostoru žene imaju mjeru vlasti te prava organiziranja, donošenja odluka i utjecaja nad drugim likovima koja jednostavno nije vidljiva u javnome prostoru. Mahfouz potvrđuje ukorijenjenost takvoga sustava tako što glavne karakteristike ženskih likova ne pripisuje osobnim predispozicijama ili naravi, već ih povezuje sa strukturnim određenjem i dinamikom muško-ženskih odnosa u kojima svaki ženski lik ispunjava neku kompleksnu društvenu funkciju i ima mogućnost to dokazati (Mahfouz 2001: 433). U tome postaje očita snaga romana kao žanra. On omogućuje ulazak u sferu privatnoga prostora i istraživanje dinamike odnosa koja jednostavno nije dostupna drugim žanrovima ili sociološkim studijama. Činjenica da su rodne uloge izokrenute prelaskom iz jedne u drugu sferu govori mnogo o odnosu identiteta i vrijednosnih sustava u kolonijalnemu i postkolonijalnome arapskom društvu.¹⁰⁸

Strukturna kohezivnost - dok se većina odnosa u romanu *Midaq Alley* temelji na sklapanjima veza i prijateljstvima, a ne, kao u slučaju trilogije, na čvrstoj definiciji obitelji ugrađenoj u strukturu romana, samom razgranatošću i proširenošću tih veza¹⁰⁹ uspostavljena je društvena kohezija koju Mahfouz nije realizirao u povijesnim kronikama ili kraćim djelima. Zajednički element oba djela povezivanje je različitih narativnih linija i likova ugovaranjem bračnih veza, no *Midaq Alley* ne posjeduje onu vrstu grupne kohezije prema kojoj uklanjanje maloga broja aktera ukida funkcionalnost cijele grupe.¹¹⁰ S obzirom na to da u arapskome društvu u cjelini vrijede određena pravila strukturne endogamije (Mahfouz 2001: 868), Mahfouz već u ranim sekcijama trilogije naglašava i one vrste odnosa koji ne prate takva pravila, koji su daleko kompleksniji i koji će biti prisutni do kraja samoga djela.

Emotivna motivacija - način na koji su odnosi likova u ovim djelima definirani raznim oblicima emotivne povezanosti govori mnogo o kompleksnosti odnosa koji se odvijaju ispod vizura javne, službene politike. U romanu *Midaq Alley* dominantna je karakteristika ženskih likova ljubomora.

¹⁰⁸ Mahfouz 2011: 20-21.

¹⁰⁹ Mahfouz 2011: 13.

¹¹⁰ Mahfouz 2011: 274.

Hamida je ljubomorna na djevojke koje rade u tvornici,¹¹¹ gđa Kirsha stvara incidentne situacije na javnim mjestima zbog ljubomore prema mužu,¹¹² slično određenim događajima u koje je upleten Ahmad Abd al-Jawad i njegove ljubavnice (Mahfouz 2001: 635). Ljtnja, ljubomora, prijezir i zavist u oba djela narušavaju standarde očekivanoga, primjerenoga ponašanja i uvode element nepredvidivosti u muško-ženske odnose te narušavaju privatni život likova.¹¹³ Svojom univerzalnom pojavom oni destabiliziraju odnose i problematiziraju kodificiranje svih aspekata privatnoga života (Mahfouz 2001: 818), čak i unutar detaljno razrađenoga religijskog, moralnog sustava.

Povijesni kontekst - s obzirom na to da je radnja oba djela smještena između dvije egipatske revolucije, 1919. i 1952., čiji je cilj sloboda od britanske okupacije, događaji u tim djelima bacaju svjetlo i na novija događanja, posebno na okolnosti egipatske revolucije 2011. god. Iako nijedno djelo nije eksplicitno političke prirode, ideje poput slobode i ropstva¹¹⁴ ili teme međunarodnih odnosa¹¹⁵ i formacije identiteta¹¹⁶ služe kao pozadina ili simboli u oba djela i utječu na razvoj radnje u određenome smjeru. Uzme li se u obzir činjenica da je Mahfouz cijelu karijeru posvetio svojoj zemlji, povezuje se cijeli njegov opus s naporima nacije prema osamostaljenju, a povijesne teme koje je istraživao i dalje su relevantne. Stoga ako njegove romane promatramo u širem kontekstu, moguće je prepoznati određene trajne tendencije u egipatskome društvu te identificirati i kontekstualizirati njihova ponavljanja u obliku konkretnih političkih događaja. Dok su ranije revolucije pokrenute zbog slobode i neovisnosti, razlog su kasnije revolucije konkretne društvene i ekonomske nepravde te nepravedno nametnut vojni režim pod vodstvom Hosnija Mubaraka. Glavni razlozi prosvjeda bili su politička korupcija,¹¹⁷ sloboda govora, nasljedstvo vlasti, visoka nezaposlenost i razne nepravde¹¹⁸ koje uzrokuje militarizirana vlast,¹¹⁹ poput provođenja hitnih zakona kojima se proširuju policijske ovlasti, obustavljaju ustavna prava,

¹¹¹ Mahfouz 2011: 24-25.

¹¹² Mahfouz 2011: 93.

¹¹³ Mahfouz 2011: 94.

¹¹⁴ Mahfouz 2001: 46; Mahfouz 2011: 242.

¹¹⁵ Mahfouz 2001: 1025; Mahfouz 2011: 239, 273.

¹¹⁶ Mahfouz 2001: 590; Mahfouz 2011: 12-13.

¹¹⁷ Mahfouz 2001: 1228; Mahfouz 2011: 139.

¹¹⁸ Mahfouz 2001: 1135-6.

¹¹⁹ Mahfouz 2011: 158.

ozakonjuje cenzura¹²⁰ i ukida *habeas corpus*.¹²¹ No situacija se nije razriješila Mubarakovim odlaskom. Vlast privremeno dobiva vojna hunta koja ukida ustav na šest mjeseci. Nakon nekoliko neuspjelih kandidata, prosvjedi se nastavljaju i u lipnju 2012. na vlast stupaju Muslimanska braća pod vodstvom Mohammeda Morsija, kao petoga predsjednika Egipta. No ubrzo nakon toga, 30. lipnja 2013., novi val prosvjeda traži njegovu ostavku. Potvrđuje se tako Mahfouzov uvid o prevrtljivosti političkih procesa¹²² te o preduvjetima koji su potrebni da se promijene nepravedna politička i ekonomska stanja.¹²³ Njegovo zacrtavanje utjecaja Muslimanske braće u egipatskome društvu i njihove islamističke ideologije u posljednjim poglavljima kairske trilogije predviđa probleme u vezi s usklađivanjem zastarjelih ideologija i procesa društvene modernizacije.¹²⁴

Narativni postupci u *Kairskoj trilogiji* kulminacija su razvoja modernog arapskog romana kao žanra, koji se u Egiptu formalno pojavio tek 1913. god. s romanom *Zaynab*, koji je objavio Muhammad Hussein Haykal. U tome djelu, koje se sada smatra prvim arapskim romanom koji ne spada u žanr povijesnih kronika, Haykal postavlja radnju u seoski kontekst u kojem istražuje položaj žena u modernom egipatskom društvu, značaj tradicionalnih romantičnih i bračnih odnosa te odnose između radnika na plantažama pamuka i vlasnika. Motivi njegova djela imaju socijalnu kompleksnost koju raniji pokušaji nisu imali. U pogledu forme, *Zaynab* dijeli s Mahfouzovom trilogijom i filozofiju jezične upotrebe - prvi je roman koji koristi egipatski vernakular, a ne formalni, standardni, književni arapski. Na temelju takvoga presedana Mahfouz će kasnije formirati treći jezični registar koji kombinira elemente oba i najbolje reprezentira težnje srednjega društvenog sloja. Isto tako, unatoč brojnim tehničkim nesavršenostima, poput preopširnih opisa, sentimentalnosti u karakterizaciji i radnji, taj roman stavlja likove u suvremeni kontekst i suočava ih s trenutnim problemima egipatskoga društva. Raniji pokušaji u žanru bile su u pravilu imitacije europskih autora, idealističke alegorije koje su pokazivale snažan utjecaj romantizma, napisane nesofisticiranim jezikom, osnovnim književnim tehnikama i bez svijesti o društvenoj dimenziji. Ubrzo su se pojavile neoklasične tendencije pripovijedanja koje su

¹²⁰ Mahfouz 2001: 1290.

¹²¹ Mahfouz 2001: 1303.

¹²² Mahfouz 2001: 1014, 1061.

¹²³ Mahfouz 2001: 1071.

¹²⁴ Mahfouz 2001: 1112, 1277, 1300.

usmjerene prema žanru poznatom pod nazivom *maqāmah*, u kojima se po prvi put pojavljuje kritički stav prema suvremenome društvu. To su djela poput *Ḥadīth Īsā ibn Hishām* Muhammad al-Muwaylihīa, koje se bavi britanskom okupacijom Egipta na prijelazu stoljeća i *Al-Sāq alā al-sāq fī mā huwa al-fāryāq* Ahmada Fārīsa al-Shidyāqa, djelo koje pruža opširniju usporedbu i kritiku suvremenih društava. Razvoj nacionalističkih ideja, potraga za neovisnošću, razvoj obrazovnoga sustava i rastući interes za druge književne tradicije tijekom 1920-ih i 1930-ih imali su stoga konstitutivnu ulogu u razvoju romana. Nakon toga slijedi prijelazan period tijekom kojega su se pojavili početni oblici fikcije društvenoga realizma, uvelike potaknuti Mahfouzovim angažmanom na književnoj sceni tijekom 1940-ih, koji su se počeli baviti društvenim posljedicama i pred-revolucionarnim tendencijama egipatskoga društva. Ali već tijekom 1940-ih Mahfouz se okreće od povijesnih alegorija i posvećuje većinu pažnje suvremenim događajima. Čini to žanrom realističkoga romana, a radnja većine tih romana smještena je u raznim četvrtima Kaira. Istražuje u njima teme zločina, strane okupacije,¹²⁵ prostitucije,¹²⁶ sukoba nacionalnih i osobnih interesa te probleme srednjega društvenog sloja, koji postaje fokus njegovih interesa, kulminirajući sa samom trilogijom.

Pojava socijalnoga realizma kao žanra 1940-ih i 1950-ih prvi je stadij razvoja društveno angažirane književnosti kojoj je prethodila tradicija povijesnoga i romantičnoga žanra. Tradicija toga povijesnoga žanra dobiva na popularnosti ubrzo nakon određenih događaja tijekom prve četvrtine 20. stoljeća, od događaja političke prirode pa do otkrića Tutankhamanove grobnice 1922. Javlja se tako pokret znan kao „faraonizam“, u sklopu kojega se ispisuje cijeli niz povijesnih romana koji pokušavaju osvijestiti jedinstveno egipatsko mjesto u svjetskoj povijesti. Objavljuju se romani čije su radnje postavljene u antiku ili srednji vijek, a taj trend upotrebe povijesti kao scene modernoga romana ostaje popularan do danas. S druge strane, romantični žanr započeo je isto tako Haykalovim romanom *Zaynab* i među određenim skupinama čitatelja također ostaje popularan do danas. Ipak, trenutni događaji na nacionalnoj sceni izvršili su snažniji utjecaj, pa su te tradicije u određenim periodima ostale relativno zanemarene. Roman je tako pozvan kako bi se suočio s novonastalim stanjem i kritizirao određene pojave. To je u skladu sa socijalnim obvezama arapskih pisaca koje je Halim Barakat opisao na sljedeći način:

¹²⁵ Mahfouz 2001: 1024-25

¹²⁶ Mahfouz 2001: 922

Contemporary Arab writers have been pre-occupied with themes of struggle, revolution, liberation, emancipation, rebellion, alienation. A writer could not be a part of Arab society and yet not concern himself with change. To be oblivious to tyranny, injustice, poverty, deprivation, victimization, repression, is insensitively proper. (Allen 1982: 63)

Isti komentator kategorizira djela toga perioda prema tematizaciji društvenih promjena. U skladu s takvom klasifikacijom, Mahfouzova djela bave se nekom vrstom razotkrivanja slabosti i ograničenja društva i institucija.

Razočaran postupcima nacionalističke stranke Wafd koja je 1942. pristala formirati vladu na zahtjev Britanaca, Mahfouz se, uvjeren u povijesnu amneziju modernog Egipta, sve više okreće nacionalnim pitanjima. Turbulentne godine rata ostavljaju trag na njegovoj svijesti i uzrokuju preispitivanje odnosa književnosti i stvarnosti – gorućim problemima suvremenoga društva više nije moguće baviti se pomoću zastarjelih književnih tehnika, alegorija ili romantičkih metafora, nego samo na izravan način koji omogućuje socijalni realizam poput sovjetskog, s istaknutom povijesnom dimenzijom. Stoga glavni lik njegove trilogije postaje Vrijeme (El-Enany 1993), a narativni je cilj bilježenje promjene, osobito promjene društvenih i političkih uzoraka (Vonnahme 1996). U slučaju Egipta te promjene uključuju odbacivanje ili prevladavanje tradicionalnoga sustava vrijednosti i otvaranje društva prema modernim vrijednostima, u koje spada razvoj i prilagodba znanstvenoga i obrazovnoga sustava, rastući utjecaj srednjega društvenog sloja u političkome životu zemlje, emancipacija žena¹²⁷ te opadanje uloge religije u urbanim sredinama.¹²⁸

U takvim okolnostima, nije slučajno da je objavljivanje trilogije u možda najturbulentnijim godinama moderne egipatske povijesti, razdoblju opresivne i gotovo morbidne kontrole vlade nad svim aspektima života,¹²⁹ uzrokovalo razbijanje iluzija među građanskom intelektualnom elitom Kaira kao i ponovno zanimanje za Mahfouzovo djelo. Njegovo postavljanje temelja novelističke tehnike pomoglo je cijelome jednom naraštaju postrevolucionarnih romanopisaca u razvijanju osobnoga stila i postavljanju metoda obrađivanja povijesno-društvene tematike. Te se metode uvijek temelje na uvjerenju o nerazdvojivosti privatne i javne moralnosti: svaki pisac dužan je

¹²⁷ Mahfouz 2001: 989

¹²⁸ Mahfouz 2001: 1279

¹²⁹ Mahfouz 2001: 1071-72

svjedočiti o privatnim posljedicama političkoga života nacije.¹³⁰ Pisac nikad ne može jednostavno biti neutralni promatrač ili zapisivač, nego mora biti dosljedan osobnoj socijalnoj filozofiji i mora biti svjestan njezina konačnog utjecaja na književnu produkciju cijelog perioda. Tako Mahfouz u jednom intervjuu tvrdi da je u njegovim djelima „neutralnost između ideja samo tehnička odlika“, ispod koje leži njegov privatni stav (El-Enany 1988: 22). Razvoj osobnih stavova kod njega se odvija uvijek u sklopu polemike između modernizma i islamskoga tradicionalizma, materijalističke i idealističke društvene filozofije, socijalizma i kapitalizma. Kritičari Mahfouzova djela vrlo brzo prepoznaju u kojemu se pravcu razvija njegova osobna politička filozofija – socijalističke, sekularne tendencije s naglaskom na ulozi znanosti u modernome životu, te odbacivanje revivalističko-islamističke filozofije i reakcionarnih tendencija u suvremenim političkim strukturama. Posebno se to odnosi na stanje egipatskoga društva nakon Abd-al-Nasserove revolucije 1952. god., kojom je Mahfouz bio vidno razočaran, smatrajući kako je prelazak u modernitet plaćen prevelikim žrtvama (mučenja, ubojstva, zatvaranja), a novi politički sustav obilježen emaskulacijom i susprezanjem bilo koje vrste individualnog ili organiziranog otpora. U svojim kasnijim romanima Mahfouz se bavio geografskom i kulturnom transformacijom Kaira, preobražajem egipatskoga društva, moralnim problemima političkih vođa te pitanjima odnosa osobnih sloboda i društvene pravednosti, ostavljajući tako vjeran dokument jednoga razdoblja koje bi bez njegovih napora ostalo gotovo nedokumentirano.

¹³⁰ Mahfouz 2001: 1131

4.2. Socijalni realizam Naguiba Mahfouza

Kao jedan od najvažnijih zapisa moderne arapske književnosti, *Kairska trilogija* djelo je koje detaljno dokumentira socijalne, političke i ekonomske uvjete Egipta tijekom ključnoga perioda nacionalne povijesti, koje pokreće nove književne trendove i koje je, od objavljivanja 1957. god., ukorijenjeno u modernu egipatsku kulturu. Brojne studije proučavaju Mahfouzovu trilogiju kao etnografski ili politički zapis ili kao opis folklorističkih tradicija, modernih ideologija ili političkih sustava. Iako se oba djela, trilogija *USA* i *Kairska trilogija*, tematskom i formalnom konzistencijom i povijesnim, društvenim i političkim komentarom mogu svrstati u tradiciju podžanra *roman-fleuve*, njihove razlike, posebno u pristupu i tehničkim postupcima ovise o brojnim drugim faktorima, uključujući kulturološki kontekst i individualnoj političkoj orijentaciji autora. Ona se zbog toga razlikuju svojim svojstvima, temom, strukturom i tehničkim metodama. Upravo zbog tih razlika bit će zanimljivo razmotriti u kojoj su mjeri i na koji način njihove formalne karakteristike ovisne o kulturološkome kontekstu i ekonomsko-političkim uvjetima u kojima su nastale.

Kairska trilogija u svoje središte stavlja prosječnu egipatsku obitelj i prikazuje političke događaje moderne egipatske povijesti kroz prizmu jedne usko definirane obiteljske cjeline. Kako se krug te obitelji proširuje, umnožavaju se politička i društvena događanja u kojima članovi obitelji sudjeluju. Situacije koje se time stvaraju postaju kompleksnije i obuhvaćaju odnose s drugim obiteljima, političkim i revolucionarnim pokretima i entitetima. Umnožavanje odnosa u kojima obitelj Abd al-Jawad sudjeluje odražava tako otvaranje moderne nacije prema zapadnim utjecajima i prema ostvarivanju konačne neovisnosti. Kompleksnost tih odnosa omogućena je, između ostaloga, činjenicom da je svaki od glavnih likova dovoljno razvijen, složen te predstavljen iz dovoljno različitih perspektiva, da bi mogao istodobno sudjelovati u većemu broju situacija, utjecati na odnose drugih likova te tako povećati umreženost i koherenciju odnosa cijele zajednice. Dva glavna lika, otac i majka obitelji, primjerice, osim što igraju uloge organizatora kućanstva ili poslovnoga subjekta, imaju raspon društvenih i međuobiteljskih funkcija koje proširuju njihov utjecaj na situacije i likove koji s njima nisu izravno povezani ili su vrlo udaljeni.

Kućanstvo Ahmada Abd al-Jawada odlikuje strukturni integritet. Obiteljski odnosi i funkcije svakoga člana jasno su određeni i doprinose očuvanju obiteljske jedinice. Njezin integritet tako je glavna točka oslonca u svim događanjima u kojima ona dolazi u dodir s vanjskim svijetom. To posebno vrijedi u slučaju kriznih situacija, neočekivanih političkih događaja, obiteljskih tragedija i međuobiteljskih razmirica. Međuovisnost funkcija i činjenica da uklanjanje jednoga člana uništava poredak i funkcioniranje cjeline predstavlja vrstu zatvorenoga sustava posve drugačijeg od onoga koji smo imali prilike vidjeti u prethodnoj trilogiji.

Postojanje takvoga sustava potvrđuje, primjerice, jedan od prvih događaja u trilogiji koji ima dalekosežne posljedice po druge likove, buduće narativne strategije te ujedno služi kao simbol protesta protiv patrijarhalnog autoriteta jedinstvenog u cijelome djelu - Aminin izlet u vanjski svijet i posjet obližnjoj džamiji:

...In addition to all this, her compulsory abandonment of her important position brought with it some ambivalent feelings that troubled her a great deal. She asked herself whether it was true that the house and its inhabitants had not lost anything, in terms of either order or comfort, by her relinquishing her post. Which of the two alternatives would be preferable: for everything to remain just the way it ought to be, thanks to her two girls who had been nurtured by her hands, or that there should be sufficient disturbance of the household's equilibrium to remind everyone of the void she had left behind her?...It became clear that any shortcoming in the management of the house disturbed her immensely. (Mahfouz 2001: 203)

Vrsta međusobnih veza koju takav ustroj održava koherentna je, cjelovita i determinirana na način na koji to nije bio slučaj u strukturi Dos Pasossovih romana. Osim toga, situacije i događaji imaju političku metaforiku koju je Sabry Hafez u uvodu trilogije prepoznao kao ključni element i ranijih Mahfouzovih romana: oni se bave „...prepričavanjem događaja koji su poglavito metaforičke reprezentacije aspekata nacionalnoga stanja” („Introduction“, Sabry Hafez, u: Naguib Mahfouz, *The Cairo Trilogy*, str. x). Tako se orijentacija političkoga djelovanja u prvome, predrevolucionarnom dijelu trilogije razvija iz odnosa s okupatorom na probleme unutarnje politike u drugomu i trećemu dijelu.¹³¹ Aminin bijeg u tome sustavu predstavlja izlazak Egipta iz jarma britanske okupacije, ali i pobunu protiv tradicionalnoga, patrijarhalnoga poretka u kojemu žena ima minimalna prava. Jednako kao i u povijesnim romanima, ali na

¹³¹ Mahfouz 2001: 879, „King Fuad's made things worse. It's sad the struggle's no longer against the English.”

manjoj skali, Mahfouz pokazuje kako pojedinac djeluje u neposrednome kontekstu društvenih i kulturnih uvjeta te koje posljedice, osobne i političke naravi, takav čin nosi. U terminima teorije sustava on negativno potvrđuje potrebu za strukturnom integracijom zatvorenoga sustava. Takve događaje Mahfouz zatim integrira u širi povijesni kontekst definiranja nacionalnoga karaktera i kretanja prema političkoj neovisnosti. Način na koji Mahfouz prikazuje formiranje nacionalnoga karaktera (poglavito metodom alegorije) uvelike ovisi o mogućnostima koje zatvorena vrsta sustava pruža za tematiziranje identiteta likova. Zatvoreni sustav osigurava integralnu perspektivu identiteta (za razliku od fragmentarne perspektive otvorenoga sustava, u kojemu je identitet odvojen od ostalih pojava unutar opće cirkulacije različitih entiteta), a integracijski aspekt zatvorenoga sustava prisiljava povezivanje jedne pojave s drugom na brojnim razinama. Dvije takve razine sadržane su u alegoriji, koja je bolje realizirana u zatvorenome sustavu zbog lakše interpretativne integracije i strukturne ujednačenosti koja omogućuje lakše praćenje narativnih linija. Takav prikaz identiteta ostvaren je u okvirima stratifikacije zatvorenoga sustava u kojemu su aspekti svakodnevne kulture povezani s distinkcijama društvenoga staleža u jednoj integriranoj cjelini u kojoj se ispisuju detalji nacionalnog identiteta:

The dishes eaten reveal the social background of the family and even its national identity. Eggs, brown beans, cheese, pickled lemons and peppers and hot loaves of flat round bread for breakfast put the family into the upper stratum of the middle class, while the presence of fried beans makes it unmistakably Egyptian, for fried brown beans are as Egyptian as bacon and eggs are British.

The eating of the meal on a low table around which cushions are placed for seating further identifies the social setting as one of a family rising to the upper level of the middle class rather than falling into it from a higher one. The latter would cling to a normal dining table and chairs. (Mahfouz 2001)

Ovakav slojeviti, sociološki prikaz formacije identiteta sadrži dijakronijski aspekt jer uklapa elemente tradicionalnih vrijednosti kako bi stvorio kompozitnu sliku nacionalnoga karaktera, za razliku od otvorenoga sustava, u kojemu su likovi već gotovo formirani u specifičnome povijesnom trenutku u kojemu je dominantna sinkronijska perspektiva. Ta slika finalizirana je u prvome dijelu trilogije u liku Ahmada Abd al-Jawada, koji utjelovljuje pretkolonijalni Egipat, patrijarhalni politički ustroj i tradicionalne vrijednosti. Mahfouzov konačni korak u takvome dijakronijskom prikazu identiteta naglašava simboliku nacionalne sudbine - degradacija lika u

narednim dijelovima simbolizira odumiranje starih vrijednosti i prihvaćanje modernih vrijednosti sekularizma, liberalizma i demokracije.

U samome romanu, strukturno i funkcionalno uređenje obitelji odražava političko uređenje države. Prostorna podjela kuće Ahmada Abd al-Jawada hijerarijski je organizirana na patrijarhalni gornji kat i matrijarhalno prizemlje te odražava kontrolu države odozgo. Prostori dodatno simboliziraju karakteristike likova (Mahfouz 2001: 687). Postojanost i trajnost prostora u određivanju obiteljskih odnosa ima i funkciju integriranja međuobiteljskih struktura (nakon selidbe, Aisha tako prepoznaje samo sličnosti prostornog uređenja u novome dijelu grada u usporedbi sa starim dijelom).¹³² U skladu sa strukturnim određenjima zatvorenoga sustava, jasno je definirana i granica između javnih i privatnih prostora (Mahfouz 2001: 9). Prostor doma formalno i tematski odijeljen je od javnoga života, čime Mahfouz u mikrokozmu prikazuje distinkciju između dva politička poretka: Otomanskoga kalifata s tradicionalnim poretkom i nove neovisne nacije.¹³³

U obiteljskoj strukturi funkcija svakoga člana precizno je definirana. Ona odražava socijalnu i ekonomsku strukturu šire zajednice, a zatim i nacije, no svojom definicijom ujedno odgovara zahtjevu predvidljivosti zatvorenoga sustava. Likovi u djelu imaju više različitih uloga, ovisno o opsegu društvenih mreža u kojima sudjeluju i stoga je moguće predvidjeti slijed pojedine narativne linije na temelju početne definicije lika i autorove moralne ili političke pouke. Ahmad Abd al-Jawad igra, primjerice, ulogu vlasnika trgovačkog obrta, autoritativnog oca obitelji, druželjubivoga gosta i organizatora zabava, strogoga savjetodavca i suca u međuobiteljskim slučajevima. U prvome dijelu on je simbol patrijarhata koji polako nestaje iz modernoga društva, pa u skladu s time promatramo njegovu degradaciju u posljednjemu dijelu. Fahmy igra ulogu poslušnoga i ambicioznoga studenta prava, revolucionarnog aktivista, političkog idola unutar obitelji, razočaranoga ljubavnika itd. Yasin igra ulogu apolitičnoga hedonista, brižnoga brata, sina, kasnije i oca te birokratskog oportunistu. Kamal igra ulogu neovisnoga mislioca, učitelja, neženje, neposlušnoga sina itd. Za svaki lik mogu se tako nabrojati tri do četiri različite uloge, često kontradiktorne, koje definiraju međusobne odnose i određuju društvenu funkciju i političko

¹³² Mahfouz 2001: 311

¹³³ Sabry Hafez upućuje na značaj te distinkcije u izvornome značenju naslova djela: „As the title *Bayn al-Qasrayn* indicates, literally 'between two palaces' and not *Palace Walk*, Egypt was a liminal space between two political orders: the Ottoman Caliphate with its waning traditional legitimacy and the new independent nation”. (Mahfouz 2001).

djelovanje toga lika i koje njegovim razvojem, metodom političke metaforičnosti, naznačuju sudbinu nacije ili neki njezin aspekt.¹³⁴

Iako te uloge definiraju socijalne okvire unutar kojih se potencijal svakoga lika ostvaruje,¹³⁵ za pojedine likove nema pravila ili obrasca po kojemu bi strogo bilo predvidljivo kakvu će ulogu lik ispunjavati u kasnijim fazama ili kakav će biti njegov društveni ili politički profil. Najbolji je primjer toga Aisha, koja u prvome dijelu trilogije igra ulogu nezainteresiranog ideala ljepote, a zatim potpuno suprotnu ulogu protagonista priče koja opominje.¹³⁶ Dok je u slučaju Fahmija i Kamala ta politička metaforika odmah očita, u slučaju likova poput Aishe teže ju je iščitati. Može se reći da autor njezinom pričom pokušava upozoriti na posljedice pasivnoga političkog stava, posebno na mišljenja onih koji pacifikacijom žele prihvatiti okupaciju kao neizbježnu povijesnu činjenicu. Tu interpretaciju dodatno podržava okolnost da lik s kojim se Aishu stalno uspoređivalo, Khadija, ima odlike koje većina smatra moralnim, politički ispravnim i mjerodavnim, kako za pojedinca, tako i za naciju - organiziranost, argumentativnost, neprihvatanje kompromisa, neposlušnost i neovisnost. Njihovom karakterizacijom i konačnom sudbinom Mahfouz tako naznačuje političke i moralne kvalitete i karakteristike moderne nacije.

Život pojedinca u egipatskome društvu reguliralo se na osobnoj razini na kojoj se definira njegov odnos sa stvarnostima vanjskoga svijeta. Njegove međusobne veze s drugim likovima te s raznim institucijama i ideologijama definiraju njegovo političko opredjeljenje i aktivnost i odražavaju normalizaciju odnosa zatvorenoga društvenog sustava. Tako primjerice likovi koji su izrazito ili isključivo zaokupljeni svakodnevnim aktivnostima u pravilu su apolitični, nezainteresirani za šire društvene događaje ili kretanja za koja jednostavno nemaju vremena. Amina u tome pogledu predstavlja najbolji primjer strukturne funkcije lika, njegove definicije,

¹³⁴ Na primjer, Kamalovo obraćanje, njegov prijelaz s tradicionalističkoga na progresivni svjetonazor naznačuje progres Egipta prema neovisnosti i prihvaćanje zapadnjačkih vrijednosti koje Mahfouz smatra nužnim preduvjetom modernizacije.

¹³⁵ Ovdje se prvenstveno radi o okvirima samoga sustava u kojemu se odvija političko djelovanje likova. Luhmannove teoretske postavke zatvorenoga sustava anticipiraju tako strukturno rješavanje problema, koje se u zatvorenim sustavima odvija interno: „Maladjustment to the environment is accordingly not infrequent. The theoretical explanation lies in the thesis that operationally closed systems can orient themselves internally only on internal problems“ (Luhmann 2012: 77). Cijela politička orijentacija trilogije je takva da je komunikacija sa stranim elementima ograničena i da se većina problema razrješava u strogo definiranim okvirima, primjerice rješavanje Yasinovih problema u okvirima obitelji (Mahfouz 2001: 438-439).

¹³⁶ Aisha je problematičan lik iz više perspektiva. Iako nije nikako politički osviještena, u drugome dijelu trilogije ona doživljava niz neobjašnjivih tragedija, koje se u konačnici jedino mogu čitati iz političke perspektive kao svojevrsno upozorenje autora na neaktivnost i političku apatiju prema izazovima moderne nacije.

ograničenja i kontradikcija. Kao glavni organizator svakodnevice (ona, primjerice, priprema i donosi hranu, ali nije joj dozvoljeno da jede s ostalima; ona izvršava funkciju edukatora djece, a da nije upoznata s nekim osnovnim činjenicama moderne znanosti i sl.) ona snosi sve terete i odgovornosti kućanstva, a da nema korespondirajuće slobode koje bi omogućile ostvarivanje svih interesa kućanstva. Ona tako utjelovljuje i odražava situaciju žene u tradicionalnomu, patrijarhalnomu arapskom društvu.

Možemo reći da u kontekstu takvih strukturnih odredbi sam lik ne primjećuje nedostatak osobne slobode jer djeluje u okvirima kulturnih, religijskih normi koje su usmjerene prema definiranju pozitivne uloge svake osobe i njezinoj implementaciji. Tako Amina ne percipira nikakav manjak slobode zbog činjenice da ne može napustiti kućni prostor te može uočiti takvo ograničenje samo kada joj drugi likovi, primjerice Yasin, na njega ukažu. Jedina motivacija za napuštanje tih granica obavljanje je dužnosti, u ovome slučaju religijskih, koje drugi obavljaju svakodnevno. Može se zaključiti da u toj dinamici odnosa, privatno ili javno kretanje likova, njihovo preispitivanje vlastitih uvjerenja, ideoloških pretpostavki ili predrasuda u pravilu se događa kao reakcija na neki poticaj izvana, najčešće drugoga člana obitelji. To posebno vrijedi za odnose oca Ahmada i Fahmija, Fahmija i Kamala, Aishe i Khadije itd.¹³⁷ Aminina društvena uloga stoga se postepeno proširuje nakon početnoga kontakta s vanjskim svijetom, a kompleksnost cijele mreže obiteljskih i međuobiteljskih odnosa očituje se u reakciji i posredovanju zajednice na njezino izopćenje u ranim sekcijama romana.¹³⁸ Time se otkriva sustav strukturnoga djelovanja čiji je cilj očuvati odnose i integritet cjeline i pojedinca te je možda najbolji primjer realizacije principa strukturnoga funkcionalizma koji smo u početku naveli kao glavnu metodu tumačenja odnosa u zatvorenom sustavu.

Dinamika tih odnosa može se promatrati i iz perspektive promjene društvenih uzoraka, primjerice emancipacije žena, koje autor želi prikazati kroz prizmu vremena (Nijland 1984) ili kritiku određenih sustava vrijednosti. Mahfouza se tako svrstava među one autore koji u svojim djelima iznose progresivnu kritiku ultrakonzervativnog islamskog svjetonazora, čestu u modernoj arapskoj fikciji (Le Gassick 1988) i koji pokušavaju pokazati da je takvo shvaćanje islama neutemeljeno ili štetno po interese i karakter likova. No mora se reći da je Mahfouzova kritika

¹³⁷ Možda je ključan primjer toga Kamalovo otkrivanje nepoznate, društvene strane očeve osobnosti, kojim se započinje niz spoznaja, osobnih i javnih, koje će definirati narativne linije i odnose cijelom trilogijom. (Mahfouz 2001: 233)

¹³⁸ Mahfouz 2001: 242ff.

više od jednostavne pobune protiv religijskoga svjetonazora i restrikcija koje njegovo konzervativno shvaćanje donosi. Radi se zapravo o prikazu epistemološkoga razvoja pojedinca i društva (evolucijskom prikazu koji je tipično realiziran u uvjetima zatvorenoga sustava) pod utjecajem modernih zapadnjačkih vrijednosti, humanizma i znanosti, tj. radi se o prikazivanju utjecaja određenoga svjetonazora i društvenoga konteksta u kojemu je nastao te problematiziranju situacija u kojima socijalni mehanizmi i običaji izravno ili neizravno utječu na djelovanje likova na osobnoj ili društvenoj razini. Stvara se tako kompleksna slika političke situacije te svih mogućih posljedica svake odluke, koje u mikrokozmu romana demonstriraju moguće razvoje i događaje na javnoj sceni. Aminino napuštanje sigurnih granica kuće rezultira tragedijom, čime se sugerira visoka cijena slobode, ali istodobno i cijena nepromišljenoga odbacivanja tradicionalnoga sustava vrijednosti, tj. tim incidentom Mahfouz „podsjeća arapske čitatelje na muslimanske vrijednosti i moralne probleme te na probleme koji proizlaze iz prihvatanja zapadnjačkih svjetonazora”.¹³⁹ Kao što se već spomenulo, takvi događaji metaforičke su reprezentacije koje ističu neki aspekt stanja nacije - potrage za neovisnošću, potrebe za razvojem nacionalnog identiteta ili pak prikazuju razvoj pojedinčeve svijesti o vlastitoj ulozi u društvu.

Alegorijsko čitanje te situacije ujedno politizira odnose između različitih političkih i interesnih skupina, primjerice, britanskih kolonijalnih vladara, marionetske egipatske vlade, novonastale domaće opozicije, australske vojske stacionirane u Egiptu¹⁴⁰ i prosječnoga građanina. Aminino napuštanje kuće tako je prvi u nizu incidenata koji podrivaju patrijarhalni status oca, izraženih posebno kasnije neposluhom sinova, a cjelokupnost tih događaja predstavlja, riječima Sabrya Hafeza, elegiju gubitka patrijarhalnoga poretka na bolnome putu do moderniteta. Drugim riječima, pokazuje se potreba da se na neki način zaobiđe politička autoritarna kontrola i ospori postojeći establišment („Introduction“, Sabry Hafez, u: Naguib Mahfouz, *The Cairo Trilogy*, str. xiv“).

Odnos patrijarhalnoga i matrijarhalnoga sustava ispunjen je sukobima koji nastaju kao posljedica određenih unaprijed determiniranih vrijednosti. Ahmad je autoritativan čovjek kojega

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Mahfouz 2001: 332”...In these dark days when brown men hide at home like mice in their holes for fear of the Australians.”

je proizvelo patrijarhalno društvo, često je slijep na potrebe drugih, posebno onih u svojoj obitelji, i ne podnosi suprotstavljanja i neposluh. Opisan je kao osoba s dvije različite osobnosti:

*He had two personalities. One was reserved for friends and lovers, the other presented to his family and the world. It was this second visage that sustained his distinction and respectability, guaranteeing him a status beyond normal aspirations.*¹⁴¹

Njegova rigidnost u upravljanju kućanstvom odraz je kontrole kojom okupator upravlja podčinjenim Egiptom. Ta se kontrola odvija na više razina i ima prepoznatljive karakterološke manifestacije. Na javnoj, političkoj razini, odnos Ahmada i Fahmija simbolizira odnos suprotstavljenih političkih frakcija u Egiptu. Na osobnoj razini, Ahmadov odnos s Aminom problematizira vezu između tradicionalnih i modernih sustava - Amina je submisivna, poslušna žena koja simbolizira prigušene napore moderne nacije za neovisnošću, slobodom i poboljšanjem statusa žene u arapskome društvu.

Većina obiteljskih i međuobiteljskih odnosa u trilogiji povezana je s institucijom braka, njezinom pripremom, uređenjem i očuvanjem te posredovanjem u odnosima između potencijalnih partnera, povezivanjem obitelji putem braka i osiguranjem socijalnoga statusa koji se brakom postiže. To je primjerice naznačeno činjenicom da se potencijalni bračni partneri u trilogiji označuju kao „naš sin” ili „naša kćer” (El-Shamy 1976: 68) pojačavajući koheziju međuobiteljskih odnosa i uspostavljajući nove narativne cjeline. U samim bračnim vezama događaju se srazovi različitih vrijednosnih sustava i ideologija - kada se moderne vrijednosti Turske sukobe s tradicionalnim vrijednostima Egipta. Tako kada Yasinova nova žena, Zaynab, prakticira svoju slobodu kretanja jer na to ima pravo zbog svojega porijekla te naslijeđenih, moderniziranih turskih vrijednosti, a Amina reagira s nevjericom i čuđenjem, imamo primjer sukoba sustava vrijednosti koje je teško razriješiti na osobnoj razini. Aminina skromnost sprječava je da javno iznese svoje mišljenje o ulozi žene jer je ponosna na svoj matrijarhalni status.¹⁴² Prisutnost Yasinove žene tako donosi razne probleme u kućanstvo Abd al-Jawad.

¹⁴¹ Mahfouz 2001: 849.

¹⁴² Mahfouz 2001: 324 „Zaynab’s pride in her Turkish origin, no matter how polite and innocent, displeased Amina a great deal, because despite her humble and unobtrusive character, she was very proud of her father and her husband. She felt that because of them she had attained the highest possible rank...”

Svojim slobodoumnim postupcima, izletima u vanjski svijet s mužem i neprihvatanjem autoriteta ona sebi dodjeljuje prava i povlastice koje tradicionalno pripadaju samo muškarcima, naglašujući tako sraz modernih, sekularnih i tradicionalnih, religijskih vrijednosti.¹⁴³ Samom činjenicom da taj brak ne uspijeva Mahfouz sugerira teškoću integriranja ili pomirenja suprotstavljenih vrijednosnih sustava. Iako takvi incidentni scenariji naizgled narušavaju integritet uže obitelji, oni zapravo imaju ulogu ojačavanja strukture obiteljskih odnosa.¹⁴⁴

Bračne veze usko su vezane i uz društveni status. U okvirima klasnoga sustava, ženidba s osobama nižega društvenog sloja može narušiti dignitet obitelji i uzrokovati zatajenje odnosa. Jedan od boljih primjera promjene klasnoga statusa zasnovanoga na bračnom odnosu brak je Bahije Shawkat i prodavača Bayumija,¹⁴⁵ koji ujedno, putem asocijacije, snižava društveni status obitelji Abd al-Jawad i ukazuje na kompleksnost i ukorijenjenost tih struktura u modernom egipatskom društvu. Simboličko značenje samoga vjenčanja naglašava paralelnost političkih i obiteljskih događaja - Khadijino vjenčanje koincidira s najavom primirja¹⁴⁶ i odlaskom australske vojske. Na strukturnoj razini, usporedno s otvaranjem Egipta prema liberalnijim utjecajima i neovisnosti, promatramo put likova prema realiziranju neke osobne slobode. Tako Yasin, Fahmy, Amina i Kamal postupno realiziraju svoje slobode¹⁴⁷ u suprotnosti s društvenim normama, očekivanjima ili izravnim očevim naredbama. Fuad se postepeno oslobađa ograničenja koja mu je društveni status nametnuo.¹⁴⁸ U sustavu već ustajalih društvenih veza novi brak otvara nove mogućnosti, posebno u pogledu potencijalnoga socijalnog značaja i ostvarivanja novih mogućnosti (Mahfouz 2001: 308). Brak ujedno ima izravne posljedice na politički život likova u

¹⁴³ Duboka ukorijenjenost tradicionalnoga svjetonazora, njegovo suprotstavljanje sa stvarnostima modernoga svijeta te psihološki učinak takvih sukoba najizraženiji je u slučaju Amine, „Either that woman is punished or life has no meaning. Thus in one month of living with this new woman, Amina’s pure, devout soul was soiled by rancor and resentment after a lifetime of earnestness, discipline, and fatigue during which her heart had known nothing but obedience, forgiveness, and serenity.”(Mahfouz 2001: 332) No sam sukob ima i suprotan učinak na drugu stranu: „After living for a month in his home, her character had been infected with the virus of submission to his will, which terrified everyone in the house. (ibid.)

¹⁴⁴ „He would have to be firm or the family structure would be destroyed.” (Mahfouz 2001: 336)

¹⁴⁵ Mahfouz 2001: 718 „From that time on, Bayumi the drinks vendor would surely have a right to consider al-Sayyid Ahmad his relative.”

¹⁴⁶ Mahfouz 2001: 809 „Was this a unilateral engagement, like Great Britain’s unilateral declaration of Egyptian independence on February 28, 1922? The conquered Egyptian nation as a whole had proudly rejected that declaration, but nominal sovereignty had been thrust upon it, with the inevitable consequences.”

¹⁴⁷ Mahfouz 2001: 709 „He remembered how a visit to the mosque of al-Husayn had once seemed an impossible dream for her. Now she visited it whenever she went to the cemetery or to see her two daughters on Sugar Street.”

¹⁴⁸ Mahfouz 2001: 606 „The relationship between the two friends was influenced by the difference in class between their families and by the fact that Kamal’s father owned the shop where Fuad’s father worked.”

romanu - osim što se destabiliziraju odnosi u obiteljskoj kući nakon njihova stupanja u brak, Yasin, Khadija i Aisha uranjaju u svakodnevicu bračnoga života i gube i ono malo interesa koji su imali za društvena i politička događanja u Kairu.

Kompliciranje muško ženskih odnosa u drugome dijelu trilogije s obzirom na instituciju braka (Mahfouz 2001: 880) ima stoga dalekosežne posljedice na društveni i politički život likova. Kompleksnost institucije braka i bračne situacije naglašena je činjenicom da je brak u patrijarhalnome društvu uređen u skladu s odnosima moći, posjedovanja te ekonomskoga i socijalnoga statusa:

She was securely settled in his own home. This secure, peaceful form of ownership inspired a kind of apathy. Marriage's external appearance was beguiling, tempting enough to die for, but inside it was so staid and sedate that a person might become indifferent or disgusted. (Mahfouz 2001: 329)

Likovi koji nisu u romantičnim ili bračnim vezama ili na drugi način zaokupljeni, poput Fahmija, Kamala, Ibrahima Shawkata i u početku Riyada Qaldasa, aktivniji su u društvenome i političkome životu nacije. Takva se dinamika odnosa temelji, između ostaloga, na definiciji identiteta u zatvorenome sustavu u kojemu je institucija braka ključan element, koji izravno određuje ulogu i djelokrug svake osobe.¹⁴⁹

Izgrađenost strukture međuobiteljskih odnosa, njihov utjecaj na likove koji u romanu nisu povezani nijednom drugom narativnom linijom te dosljednost tih veza dolazi posebno do izražaja u slučaju Yasinovih brakova i razvoda (Mahfouz 2001: 436). Od činjenice da sam razvod dogovaraju očevi obitelji do dugotrajnosti i raširenosti posljedica na narativnu strukturu romana te sama problematizacija tih odnosa predstavljaju autorov komentar o položaju braka kao glavne organizacijske jedinice egipatskoga društva. Koliko su te posljedice dalekosežne, vidljivo je u kasnijim dijelovima trilogije u kojima svjedočimo umnožavanju narativnih linija koje nastaju na temelju nekoga novog bračnog odnosa u jednome zatvorenom, uzročno-posljedičnom ciklusu (Mahfouz 2001: 884). Istodobno s time brojne tajne veze ugrožavaju integritet obiteljske zajednice, no ujedno kreiraju nove narativne cjeline.

¹⁴⁹ Mahfouz 2001: 329 „...he found no employment, meaning, or identity outside the conjugal framework.”

Političke teme prvoga dijela trilogije centrirane su u liku Fahmija, najstarijeg Ahmadova i Aminina sina, studenta prava, koji utjelovljuje sve aspiracije Mafhouzovih ranih godina i oduševljenja nacionalističkom strankom Wafd. Fahmi se aktivno zanima za trenutna politička događanja i u njima sudjeluje. On raznosi letke, pohađa sastanke mladih revolucionara, prenosi vijesti iz vanjskoga svijeta u obiteljskome krugu te jedini u obitelji ima velika očekivanja od pokreta za nacionalno oslobođenje (Mahfouz 2001: 349). Od samoga početka njegov karakter nosi obilježja predanosti jednoj ideji te fokusiranosti jednom situacijom ili jednim odnosom, što se u kasnijemu političkom kontekstu manifestira kao fanatizam. Od ranih dana on dolazi pod utjecaj liberalnih reformatora, kao što je Muhammad Abduh (Nijland 1984) te preispituje religijske norme i običaje. Kao najrazvijeniji politički lik prvoga dijela trilogije, opisan je kao idealistični mladić snažnih uvjerenja koji je spreman žrtvovati svoj život radi oslobođenja nacije. Njegova fokusiranost i karakter izdvajaju ga od ostalih članova obitelji, a zanos i predanost kojim se posvećuje političkim aktivnostima stvaraju od njega političkoga mučenika i primjera žrtve koja je potrebna za izgradnju moderne nacije.

Sve ono što Fahmi nije pronašao u uskome krugu obitelji, osjećaj zajedničkoga cilja, misije ili osoban odnos s nacionalnim političkim ličnostima, on stoga pronalazi u zajednici studenata i prosvjednika u pokretu za neovisnost:

Now here he was a little before noon taking part in a turbulent demonstration where he discovered in every other heart an echo of his own, repeating his chant and imploring him not to hesitate but to persevere to the end.
(Mahfouz 2001: 385)

No te aktivnosti samo mu stvaraju probleme kod kuće. Nakon što otac sazna za njegovo protuzakonito distribuiranje letaka, upozorava ga na nepromišljenost njegovih postupaka i moguće posljedice. Za Ahmada je izravno političko djelovanje, u kojem on sam nikad nije sudjelovao, previše povezano s motivima samoglorifikacije, a Fahmijev istup tumači kao kršenje njegove volje, a ne kao autentični politički čin. No Fahmi nije jedini koji ocu stvara probleme. Ostali sinovi također uzrokuju različite problematične situacije u društvu - Yasin svojim neumjerenim ponašanjem, pa čak i Kamal svojom dječjačkom nestašnošću i neoprezom (Mahfouz 2001:455).

Iako Ahmad sam podržava nacionalističke pokrete oslobođenja, njegovi prioriteti jasni su kada interesi države dolaze u sukob s interesima obitelji, za koju smatra da je „izvan okvira povijesti” (Mahfouz 2001: 451), tj. svojevrsna podvrsta zatvorenoga sustava s vlastitim pravilima. Njegov osobni mir stoga je važniji od bilo kakvoga nacionalnog interesa. Svaki član obitelji koji pomaže u revoluciji u pobuni je protiv njegova osobnog autoriteta, ugrožava integritet obiteljske strukture i čini to radi osobne želje za herojstvom, a ne zbog pravih političkih motiva.

No posebno se Ahmadovo negodovanje izražava u Fahmijevu slučaju, koji se prvi svjesno suprotstavlja njegovoj volji.¹⁵⁰ Fahmijeva fanatična politička uvjerenja otuđuju ga od ostatka obitelji i dovode do postupnoga odcijepljenja od obiteljskih druženja. Ne razumije njihov lakomislen humor kojim tretiraju i najozbiljnije političke teme.¹⁵¹ U liku Fahmija Mahfouz tako daje konačni primjer otuđenja razvijene političke svijesti od hermetičnih, apolitičnih međuljudskih odnosa i situacija, sugerirajući time da je za pravo, autentično političko djelovanje potrebno žrtvovati ili nadići takve odnose te ih reinterpretirati u vidu nacionalnih interesa.

Who among them cared what was happening nowadays? Who among them was concerned whether Sa'd was in Egypt or in exile and whether the English left or stayed? He felt like a stranger or at least estranged from these people. (Mahfouz 2001: 491)

Njegova alijenacija je postepena, ima političku funkciju i od početka je utemeljena u tipu njegova karaktera. Fahmi je opisan kao tragičan lik, introvertiran, previše zadubljen u javna događanja (El-Enany 1993) da bi imao normalan život kao ostali likovi. Svi njegovi odnosi, njegova osobnost, idealistička uvjerenja i put do samoostvarenja u sklopu političke organizacije ostavljaju dojam neizbježnoga progresa prema konačnoj žrtvi.¹⁵² Istina koju takve okolnosti razotkrivaju dovodi do boljega i potpunijega razumijevanja određenih uzoraka ponašanja, a time i samoga društva, kako ističe i Edward Said u svojem djelu *Orijentalizam*,

¹⁵⁰ „Answering the call of the nation should not be considered rebellion against your will, sir. I really didn't do much by way of patriotic deeds...distributing handbills to friends...What did that amount to? What am I compared with those who willingly gave their lives?” (Mahfouz 2001: 520)

¹⁵¹ „When they could, they even made a joke out of Sa'd's banishment.” (Mahfouz 2001: 491)

¹⁵² Tu neizbježnost Mahfouz naznačuje i kod drugih likova, sugerirajući da je tijekom događaja predvidiv i nepromjenjiv. Tako primjerice, Ahmadov hedonistički život neizbježno završava u dekadenciji i bespomoćnosti, Kamalov odabir liberalnog obrazovanja vodi do profesionalnoga nezadovoljstva i gubitka društvenoga statusa; čak su i Aishina narcisoidnost i apolitičnost kažnjene tragičnim ishodom.

The more inevitable an event or an action or a character can be exhibited as being, the better it has been understood, the profounder the researcher's insight, the nearer we are to the one ultimate truth. (Said 1999: 70)

Njegov neposluh prema ocu i uvjerenje da mu je nanesena nepravda kvare zadovoljstvo zbog Zaghlulova oslobođenja (Mahfouz 2001: 519). Cinizam njegova oca prema revoluciji temelji se na anegdotalnim dokazima,¹⁵³ na kojima se formira uvjerenje da je glavni pokretač revolucije kolektivna politička sila s povijesnom svrhom koja će biti ispunjena neovisno o pojedinačnim porazima i pobjedama. Otac time osigurava neovisnost obiteljske strukture jer će se politički događaji razviti u skladu s vlastitim zakonima. No time se na kraju samo uvećava ironija Fahmijeve smrti - on pogiba nakon razrješenja svih sukoba, tijekom mirodobnoga protesta. Tu ironiju dodatno povećava činjenica da žrtvu za nacionalne interese podnosi jedna pretežito apolitična obitelj.

No osim pobune protiv očevih naredbi ili strujom događaja na političkoj sceni, Fahmijeva sudbina definirana je i romantičnim neuspjehom. Tijekom jednoga druženja s engleskim vojnicima Kamal primjećuje Maryam kako maše vojniku. Taj nevini čin postaje jedan od ključnih incidenata trilogije,¹⁵⁴ u jednoj ideološki pretjeranoj interpretaciji koja postaje osuda njezina karaktera, povod raskidanja prijateljstava i zahladnjivanja međuobiteljskih odnosa, no možda najvažnije, učvršćuje Fahmijevu samostalnu političku misiju.

Drugi aspekt njegove žrtve ukazuje na izoliranost misije kojom on želi ostvariti položaj jednak onima koje smatra pravim mučenicima:

What was he compared with the man who had carried the flag in the Bulaq demonstration, or massacre, as it had come to be called? That fellow had died a martyr, clasping the flag with his hands, standing his ground at the head of the procession, shouting at the top of his lungs for everyone to stand firm. What was Fahmy compared with that martyr's companions who had rushed to raise the flag again only to be shot down around him with their breasts decorated heroically by bullet holes?... What was he compared with all those men and the others whose heroism and martyrdoms were always in the news? Heroic acts appeared to him to be so dazzling and magnificent that they were breathtaking. He frequently heard an inner voice daring him to imitate the heroes... Was the struggle over? Had he emerged from it safely with no losses or gains? No gains? If only he had suffered something like the thousands who

¹⁵³ Povod za takav cinizam često su slučajevi nepotrebne žrtve: „The poor lad perished, but Sa'd didn't return and the English didn't leave.” (Mahfouz 2001: 499)

¹⁵⁴ Mahfouz 2001: 658, 717, 796, 832.

had been imprisoned, beaten, or wounded slightly by gunfire. Wasn't it sad that security should be the reward for a person with a heart and enthusiasm like his? He was like a diligent student unable to obtain a diploma...Would you have preferred to be a martyr? Certainly not...Would you have liked to be one of those wounded but not killed? Yes...I'm going to a peaceful demonstration with a calm heart and an uneasy conscience. (Mahfouz 2001: 523)

Njegovo političko buđenje, aktivnost u samome pokretu te događaji koji prethode njegovoj smrti opisani su tako u terminima religijskoga zanosa (Mahfouz 2001: 382). Mahfouz u nekoliko poglavlja prvoga dijela trilogije stoga priprema čitatelja na Fahmijevu sudbinu, koja odražava težnje moderne nacije prema neovisnosti.

Kulminirajući događaj prvoga dijela trilogije, Fahmijeva smrt, izostavljen je. Osim Ahmada Abd al-Jawada, reakcije drugih članova obitelji nisu prikazane, tako da čitatelj mora konstruirati okolnosti same smrti i njezine posljedice u skladu s prethodnim ili kasnijim opisima obiteljskoga i političkoga života. Obavijen velom tajne, jedan od učinaka izostavljanja samoga događaja mitologizacija je Fahmijeva života i smrti koja je u ostalim dijelovima trilogije i upotpunjena. Njegova će smrt postati glavni primjer zadiranja političke u obiteljsku sferu, moralni apsolut i motiv za obnavljanje pronacionalističkih stavova.¹⁵⁵ Cijeli događaj strukturno je obilježen prijelazom s prvoga na drugi dio trilogije, protokom vremena od pet godina i dramatičnom promjenom obiteljskih odnosa u drugome dijelu trilogije (Mahfouz 2001: 557). Obnavljanje tih odnosa nakon njegove smrti, otvaranje komunikacije između različitih članova obitelji, uspostavljanje novih međuobiteljskih odnosa, pa čak i prostorna preraspodjela (Mahfouz 2001: 548) sačinjavaju strukturne smjernice za daljnji narativni razvoj i govore o simboličkome značaju te političkoj funkciji samoga događaja.

Događaji na političkoj, nacionalnoj sceni tako su u složenoj vezi s događajima u obiteljskoj sferi. Oni utječu na narativne strukture i definiraju međusobne odnose. Jedna je od metoda kojom autor naglašava isprepletenost i povezanost osobnih događaja s jedne strane i društvenih i političkih događaja s druge paralelizam. Središnji niz događaja koji imaju izravne paralele s političkim stanjem nacije i zacrtavanjem novih narativnih cjelina u drugome dijelu trilogije je

¹⁵⁵ „Al-Sayyid Ahmad remembered how alienated he had felt by the revolution after Fahmy had been slain and how he had gradually returned to his original pro-nationalist feelings because of the respect and esteem people showered on him as the father of a martyr.” (Mahfouz 2001: 622)

ženidba i preseljenje drugoga naraštaja obitelji Abd al-Jawad. Započinje se time alegorijska korespondencija političkih i osobnih događaja koja teče cijelim djelom. Sama ženidba tako predstavlja sklapanje novoga saveza, a preseljenje je čin kojim se naznačuje neovisnost te zajedno korespondiraju formiranju neovisnoga nacionalističkog pokreta pod vodstvom Sa'd Zaghlula. Stvara se paralelni prostor u kojem interni događaji u obitelji služe kao mikrokozam za interpretiranje događaja na nacionalnoj pozornici. Konkretno, Khadijino vjenčanje odražava najavu egipatske neovisnosti (njezino vjenčanje posebno je naglašeno unutar obiteljske narativne cjeline jer je predmet najvećih strepnji, čime Mahfouz istodobno naglašava korespondentnu važnost političkoga događaja koji mu je paralela). Ta je paralelnost nastavljena u slučajevima kada se pojedini kritični momenti u obiteljskom životu dogode istodobno s javnim događajima - drugi dio trilogije, primjerice, završava nacionalnom i osobnom tragedijom, smrću Sa'da Zaghlula i Aishina muža i djece (Mahfouz 2001: 981).

Isprepletenost osobne i nacionalne sudbine izražena je cijelom trilogijom (Mahfouz 2001: 570) i samo je pojačana napretkom vremena, ispunjavajući strukturne preduvjete zatvorenoga sustava: preokupacija vremenom, strukturna povezanost većih narativnih cjelina, integracija različitih sustava vrijednosti – politike i religije. Incidentne situacije u životu pojedine političke stranke ili vlade imaju dubok učinak na likove (Mahfouz 2001: 1228). Događaji koji utječu na stabilnost Wafd stranke, primjerice, smatraju se nacionalnim katastrofama,¹⁵⁶ jer je sudbina Wafda od samoga početka u uskoj vezi s nacionalnom poviješću i identitetom Egipta.¹⁵⁷ Povezivanjem osobne i nacionalne sudbine te dajući osobnim događajima politički odjek, a javnim osobama i događajima psihološku, osobnu interpretaciju, Mahfouz spaja sudbine javnih i privatnih osoba na istoj razini, tj. u istome prostoru u kojemu je moguće jasnije promatrati njihovu zajedničku političku sudbinu, tj. sudbinu nacije. Smještanje javnih i privatnih osoba i događaja u takav zajednički prostor sprječava mogućnost mitologizacije javnih ličnosti, čime

¹⁵⁶ U sklopu Luhmannove teorije sustava, nakon takvih incidentnih događaja slijedi period „restabilizacije“ (u trilogiji to je realizirano kao miran period promišljanja i molitve (Mahfouz 2001: 484), nakon čega slijedi razmatranje političkih i drugih posljedica traumatičnoga događaja te ponovno povezivanje rascjepa u strukturi obiteljskoga života koje je time nastalo. Cijeli se process može promatrati kao niz strukturnih promjena u izgradnji kompleksnijega i stabilnijega sustava: „At any rate, the term “restabilization” refers to sequences of building structural changes into a system whose operations are structurally determined; and it takes into account that this also takes place through variations and selections, but always through operations of the system itself. In each case, selection, whether positive or negative, leads to an increase in the complexity of the system, to which the system has to react by restabilizing.“ (Luhmann 2012: 294)

¹⁵⁷ „If things follow their natural course in Egypt, the Wafd will stay in power forever....Whoever is on the throne - no matter what his name is - will be an enemy of the Wafd by virtue of his position...” (Mahfouz 2001: 1271)

Mahfouz balansira težnje političkoga kulta ličnosti s jedne strane i pragmatične politike s druge, kojoj su nacionalni interesi od primarnoga značaja, te istodobno stvara prostor za kompleksnije ispisivanje osobne i javne povijesti.

No glavna paralela između političkih i osobnih narativnih linija u trilogiji vezana je uz Kamala, Mahfouzov autobiografski lik i utjelovljenje svih napora moderne nacije prema samostalnom, modernom životu. Nakon Fahmijeve smrti Kamal ostaje jedini nositelj onih političkih težnji koje je Mahfouz želio prikazati kroz prizmu osobnog iskustva. U prikazu Kamalova životnog puta Mahfouz stoga koristi situacije, događaje i osobe koji odražavaju ili ističu neki aspekt političkoga života nacije. Kamalovo odrastanje, upoznavanje svijeta, učenje¹⁵⁸ i poslušnost autoritetu tako su prvi stadij nacionalnoga privikavanja na činjenicu kolonijalizma. Ključni dio te faze gubitak je iluzija o apsolutnoj slobodi, podređivanje osobnih i nacionalnih interesa međunarodnome dobru i degradacija simboličkoga statusa objekata.¹⁵⁹ Njegovo kasnije liberalno obrazovanje, čitanje europskih autora i prihvaćanje zapadnjačkih vrijednosti predstavljaju korak društvene modernizacije u drugome dijelu trilogije. No iako kasnije zastupa racionalizam, skepticizam i moderne sekularne vrijednosti, on istodobno ima razvijen odnos s religijskom tradicijom, utemeljen na poštovanju prema islamskome sustavu¹⁶⁰ i religijskim običajima. Događaji u Kamalovu životu tako postaju temelj paralelizama kojim autor želi prikazati događaje na nacionalnoj sceni:

Strangely enough, Kamal found that the political activities of the day presented an enlarged version of his life. When he read about developments in the newspapers he could have been reading about the events at Palace Walk or on Palace Street. Like Kamal, Sa'd Zaghlul was as good as imprisoned and the victim of outrageous attacks, unjust charges, and the treacherous betrayal of friends. They had suffered because of contacts with people distinguished both by the loftiness of their aristocratic backgrounds and by the baseness of their deeds. The personal distress of the great nationalist leader also resembled the vanquished state of the nation. Kamal felt the same emotion and passion about the political situation as he did about his personal condition. (Mahfouz 2001: 776)

¹⁵⁸ „In time, Kamal became accustomed to the strange bond linking his sisters to their husbands and accepted its authority.” (Mahfouz 2001: 485)

¹⁵⁹ „To Kamal, this mosque was now nothing more than one of the many symbols of the disappointment his heart had suffered. In the old days when he had stood beneath its minaret, his heart had pounded, tears had come to his eyes, and his breast had throbbed with ardor, belief, and hope. As he approached it today, all he saw was a vast collection of stone, steel, wood, and paint covering a great tract of land for no clear reason.” (Mahfouz 2001: 972)

¹⁶⁰ „He was transfixed by a pain comparable to that he had felt on reading an offensive attack against the Islamic system of marriage.” (Mahfouz 2001: 815)

Situacije koje zahtijevaju neko razrješavanje problema dodatno pojačavaju paralelizme između javnoga i privatnoga života. Tako primjerice, ustupci koje je Sa'd Zaghlul morao činiti radi sprječavanja daljnjih konflikata s Englezima slika su prilagodbi koje je Kamal morao izvršiti kako bi svoje progresivne stavove učinio prihvatljivima u krugu obitelji (Mahfouz 2001: 894):

Your friend's not too happy about the coalition. It rubs him the wrong way for Sa'd Zaghlul to hold hands with traitors. It's even harder on him that Sa'd's agreed to avoid conflict with the British by leaving the post of Prime Minister to his longtime foe Adli... "The truce with former enemies and traitors is one more disappointment you have to swallow," Kamal told himself. „Is there anything in this world that has lived up to your hopes?” (Mahfouz 2001: 903)

No u drugome dijelu trilogije pojavljuje se narativna linija koja baca novo svjetlo na klasne odnose u egipatskome društvu. Kako se razvija Kamalov odnos s obitelji Shaddad, aristokratskom porodicom koja u trilogiji predstavlja moderne, prosvijetljene, sekularne vrijednosti, njegov život postaje pojačana verzija političkih događaja nacije (Mahfouz 2001: 776). Razvoj njegova odnosa s Aidom i prijateljstvo s Husaynom rezultat su fascinacije sekularnim vrijednostima i predstavljaju ostvarenje idealističkih težnji koje nije mogao realizirati u obiteljskom kontekstu. Njegova ljubavna opsjednutost Aidom postaje središnja narativna cjelina koja nema izravne veze s političkim životom, a vrijednosti koje usvaja definirat će njegovo političko razmišljanje te njegov kasniji interes za zapadnjačke filozofije i pokrete. Kasniji raspad obitelji, razočaranost na ljubavnome planu, gubitak iluzija o nedodirljivosti aristokracije i turbulencije u društvenome životu¹⁶¹ nacije pokazat će da privatni događaji imaju definiranu političku funkciju, a u njegovu slučaju i didaktičku svrhu.¹⁶² Njegov polivalentan odnos s obitelji Shaddad tako će razotkriti niz kompleksnih socijalnih mehanizama na djelu u međuklasnim odnosima. Jedan je od tih mehanizama nepisani društveni kod koji omogućuje prijateljstvo s Husaynom, ali sprječava bilo kakvo povezivanje porodica putem braka (El-Enany 1993).

¹⁶¹ „Viewed from another perspective, love seemed to him a dictator, and Egypt's political life had taught him to hate dictatorship with all his heart.” (Mahfouz 2001: 1254)

¹⁶² „Bankruptcy and suicide!” It almost seemed predestined that this family would teach him that even gods fall.” (Mahfouz 2001: 1035)

Simbolika Kamalovih odnosa s obitelji Shaddad, položaj te obitelji u strukturi društvenih odnosa te Mahfouzovo definiranje toga položaja u okvirima djela odnosima likova i mogućnostima komunikacije ukazuju upravo na ona ograničenja zatvorenih sustava koje Luhmann ističe u svojem kasnijem djelu *Theory of Society*:

Society is a communicatively closed system. It generates communication through communication. Its dynamics consist in the effect of communication on communication in the sense of transforming current distinctions and indications but never in the sense of reshaping the external environment. We can no less talk things into shape than we can think them out of existence or rethink them (Luhmann 2012: 51).

Kamalovo početno uspostavljanje komunikacije s obitelji koja pripada višem društvenom sloju ubrzano je njegovom fasciniranošću svijetom aristokracije, romantičnim aspiracijama i novim prijateljstvom s mladim članovima obitelji (Mahfouz 2001: 553). Upravo promatrajući komunikaciju Hasana Salima, Husayna Shaddada i Kamala vidimo kako trenutne distinkcije statusa nestaju ili se transformiraju, no bez utjecaja na vanjske okolnosti njihovih osobnih života - njihovo poznanstvo ne rezultira političkim vezama ili nepotizmom. Njihova komunikacija, prvenstveno u drugome dijelu trilogije, služi problematiziranju odnosa slojeva egipatskoga modernog društva, ali njihov individualistički položaj u tim strukturama, tj. njihove razdvojene narativne linije, ne dopuštaju konačno povezivanje ili političko ili ideološko objedinjenje. U skladu s Luhmannovim pretpostavkama o nemogućnosti promjene okoline u zatvorenome sustavu, odcijepljenje Kamala od aristokratskoga društva, kao i postupan, izoliran financijski pad porodice Shaddad, predstavljaju na kraju Mahfouzov komentar o neizbježnosti, rigidnosti, nepromjenjivosti i razdvojenosti tih društvenih struktura, kao i nemogućnosti da ih se promijeni jednostavnom komunikacijom.

Za razliku od Fahmija i Kamala, ostala dva muška člana obitelji Abd al-Jawad, Ahmad i Yasin, tipični su primjeri apolitičnih osoba, previše zauzetih privatnim, hedonističkim interesima i aferama. Ahmad se političkim pitanjima bavi, ako uopće, na razini s ostalim problemima koji ga trenutno zaokupljaju:

„He would have to think about the safest way to withdraw from Zubayda's house, as seriously as he pondered what the military authority was doing, what the English were up to, and what Sa'd was planning.” (Mahfouz 2001: 368)

Yasin i Ahmad protuteža su Kamalu i Fahmiju ne samo u osobnim interesima, sociološkom profilu, nego i u fizičkom izgledu - oboje su opisani kao korpulentni, dominantni muškarci s jakim temperamentom i strogim kodeksom vjerovanja koji uvijek iznova krše. Kamal i Fahmi predstavljaju delikatan, intelektualan tip osobe čiji je život ispunjen promišljanjem filozofskih i političkih pitanja i romantičnim neuspjesima. Oni sudjeluju u političkome životu nacije i žrtvuju vlastite interese radi većega dobra. Takvom komplementarnom slikom Mahfouz stvara ravnotežu odnosa u obitelji kojima može istražiti različite forme društvenoga, političkoga, ekonomskoga i socijalnoga statusa ili djelovanja. Relevantnost takve slike u obiteljskome mikrokozmu¹⁶³ za tumačenje političkih događaja dvojaka je - likovi koji su politički aktivni protagonisti su narativnih cjelina u kojima se odigravaju ideološki sukobi, dok likovi koji nisu aktivni razotkrivaju nove perspektive iste političke situacije zbog svoje relativne izoliranosti. Možda najbolji primjer toga je Aminino tumačenje trenutnih političkih događaja:

His mother was overcome by astonishment and asked Fahmy, „They're going to the land of the English to ask them to get out of Egypt? This is in very bad taste. How could you visit me in my house if you're wanting to throw me out of yours?” (Mahfouz 2001: 347)

Njezina osobna perspektiva omogućena je izoliranim statusom, slabim poznavanjem moderne povijesti te naslijeđenim predrasudama koje onemogućuju pravo razumijevanje modernih trendova i ideologija. Njezina razmišljanja stoga uglavnom služe kao protuteža stavovima drugih članova obitelji, posebno Fahmijevim i Kamalovim progresivnim tendencijama. Dok Kamal teži

¹⁶³ Nije samo da obiteljska jedinica u Mahfouzovoj trilogiji djeluje kao zatvoreni sustav koji odražava događanja na nacionalnoj sceni, već se i karakterizacija likova ostvaruje kao integracija unaprijed formiranih odlika koja od svakog lika čini *sui generis* realizaciju i koja sama djeluje kao zatvoreni, integrirani sustav. Drugim riječima, ako upotrijebimo metodu kontrasta za naglašavanje razlika u karakterizaciji, možemo zaključiti da se mnogi menadžeri za odnose s javnošću ponašaju kao J. Ward Morehouse i njihove su strategije ponašanja prepoznatljive, tj. radi se o realizaciji lika kao kolekcije neoriginalnih, generičkih osobina. S druge strane, lik kao Ahmad Abd al-Jawad jedinstvena je realizacija koja ne poznaje srodnost niti imitaciju te predstavlja jedinstvenu integraciju unutar zatvorenog sustava.

prema apsolutnim vrijednostima u politici, religiji, ljubavi, Aminu prvenstveno zanima relativno dobro samoočuvanja.¹⁶⁴

Osim Fahmija u prvome dijelu trilogije, Kamala u drugome, te Ahmada i Abd al-Muni'ma u posljednjemu dijelu, politička aktivnost ostalih likova ograničena je na „emotivnu ili psihičku participaciju” (Mahfouz 2001: 354). Ahmad Abd al-Jawad, primjerice, iako simpatizira s ciljevima nacionalističke stranke, nikada ne pohađa skupove, ne ide na sastanke komiteta niti ikako javno podupire političke opcije, s izuzetkom potpisivanja peticije Zaghlulova neovisnog izaslanstva engleskome povjereniku. Jawadov patriotizam, razvijen na slušanje herojskih priča o egipatskome revolucionaru Ahmedu Orabiju (Mahfouz 2001: 355), nalazi izražaj na specifičan način u privatnoj i javnoj sferi, a posebno u bogatome društvenom životu koji ima neposredan utjecaj na narativnu organizaciju trilogije i na kretanje većine likova u romanu. U njegovu se slučaju nacionalizam formira, kako ga je opisala Gayatri Spivak, kao „ponovno kodiranje neizvedenoga privatnog kao antonima javne sfere” (Spivak 2011: 29).¹⁶⁵ Iako se njegov patriotizam gotovo nikako politički ne manifestira, duboko je ukorijenjen i vidljiv u brojnim reakcijama na javne događaje, posebno one u kojima Zaghlul igra glavnu ulogu. Tako jedan od prvih dramatičnih političkih događaja, njegovo izgnanstvo na Maltu,¹⁶⁶ ostavlja snažan dojam na Ahmada i njegov uži krug prijatelja.

O samome se događaju raspravlja i u užemu krugu obitelji, u kojemu se stavovi definiraju na temelju rodnoga statusa i povezanih uloga. Zaynab i Amina preispituju motive Zaghlulova djelovanja i zagovaraju suspenziju aktivnosti i *status quo*. Metoda kojom to čine uvijek je neka vrsta unutarnjega monologa, dok muški članovi obitelji izražavaju svoja mišljenja vokalno:

¹⁶⁴ „What an enormous gap there is between ideal and reality, Kamal thought. You zealously strive for the ultimate in religion, politics, thought, and love, but mothers think only of their children's security. What mother would want to bury a son every five years? The quest for ideals in life necessarily requires sacrifices and martyrs.” (Mahfouz 2001: 712)

¹⁶⁵ Patrijarh je tako najbolji primjer već spomenute „strategije subjektiviranja” zatvorenoga sustava. Kao glavni subjekt i arhetip staroga političkog poretka, u njemu su centrirane političke težnje svih likova. On istodobno za Mahfouza predstavlja jedan od „iskonskih problema” - simbol je autokracije koja nema mjesto u modernome društvu.

¹⁶⁶ „That evening, for the first time in a quarter century or more, the assembled friends seemed averse to fun and music. They were overwhelmed by gloom. All the comments concerned the exiled leader.” (Mahfouz 2001: 376ff.)

She did not utter a word. She was too wise to cast her icy reflections into that fiery stream. Her mother-in-law resembled her in this. Her courage rapidly evaporated when confronted by anger, no matter how trivial. For that reason, she retreated into silence and kept her intense discomfort to herself as she apprehensively followed the raging, unruly conversation. (Mahfouz 2001: 380)

Prisutna je tako dijalektika odnosa koja je u skladu sa socijalnim i rodnim određenjem lika i u kojoj se političke situacije povezuju s karakternim osobinama koje ih zatim odražavaju - žene su u obitelji podčinjene te zagovaraju submisiju Egipta prema okupatoru, muškarci su aktivni, temperamentni i agresivni te promiču protest, revoluciju i neovisnost (Mahfouz 2001:379-80). Čak i međunarodni politički odnosi zadobivaju karakteristike međuljudskih odnosa:

... "Why do the Egyptians love the Germans?"

„Out of hatred for the English. It won't be long before we loathe the Germans. The king seems a captive of the British today, but he will break free from them to receive Rommel. Then those two leaders will drink a toast to the interment of our fledgling democracy.” (Mahfouz 2001: 1242)

te se temelje na emocijama koliko na racionalnim interesima. Tom dinamikom Mahfouz od narativnoga teksta stvara „aktivnoga sudionika u čitanju i pisanju kolektivne stvarnosti” (Mehrez 1994: 79). Likovi koji kreiraju takvu sliku situacije često razmatraju političke pojave u širem kontekstu međunacionalnih odnosa, koji nisu nužno političke prirode.

Sa'dovo oslobođenje kulminirajući je politički događaj prvoga dijela trilogije (Mahfouz 2001: 514ff). Reakcije likova na sam događaj predstavljene su iz više pojedinačnih perspektiva, tako da se stvara kompleksna mreža interpretacija kako bi se vjerno prikazao učinak samoga događaja na prosječnu egipatsku obitelj.¹⁶⁷ Fahmi nagađa o uvjetima Zaghlulova oslobođenja i povijesnom

¹⁶⁷ Pod kompleksnom mrežom interpretacije ovdje je obuhvaćena formacija i utjecaj javnoga mnijenja, posebno s obzirom na događaje od najveće političke važnosti. U okvirima zatvorenoga sustava, javno mnijenje nije jednostavno popularno mišljenje, nego sama bit sustava, prema Luhmannu, tj. „komunikativna dostupnost rezultata komunikacije” te medij opisa subjekta i svijeta: „Public opinion is accordingly neither mere fashionable opinion, as the seventeenth century saw it, nor the medium of rational enlightenment or puissance invisible expected to bring emancipation from traditions in the eighteenth century. It is the medium of self-and world description of the modern world. It is the “Holy Spirit” of the system, the communicative availability of the results of communication... What is achieved is high irritability in the operationally closed system of society and high endogenous complexity of the relevant structures accompanied by the absorption of uncertainty.” (Luhmann 1997: 322) Opisi Mahfouzove trilogije koji objedinjuju elemente političkoga nemira („visoke iritabilnosti” zatvorenoga sustava) i stabilnosti društvenih

značaju događaja dok Amina cijeli rasplet promatra u širem političkom kontekstu religijsko-povijesnih okvira. Yasinove ideje o idealima patriotizma i racionalnom pacifizmu te potrebi za samoočuvanjem odražavaju odnos većine srednjega društvenog sloja prema političkim događajima revolucije. S druge strane, Kamalovo prijateljstvo s vojnicima daje osobnu sliku inače surovoj ratnoj stvarnosti te promiče odnose solidarnosti u ratno vrijeme. Iako od svih likova Fahmi ima najkonkretnija iskustva tijekom revolucije, Amina je ta koja najuvjerljivije definira Sa'dovu povijesnu funkciju i misiju: „Whenever I got some sad news, tearing my heart to pieces with sorrow, I would ask myself, 'Do you suppose this would have happened if Sa'd had not started his rebellion?' But a man loved by everyone must also be loved by God.” (Mahfouz 2001: 517).

No prvi najozbiljniji i najobuhvatniji tretman političkih tema u trilogiji pojavljuje se tek u 52. poglavlju. Braća recitiraju Sa'dov govor pred okupacijskim snagama u Zakonodavnoj i gospodarskoj skupštini, a Fahmi pokazuje pismo delegacije Wafda. Pokreće se intenzivna rasprava tijekom koje se suprotstavljaju stavovi mlađega i starijega naraštaja. Entuzijizam i idealizam mlađih članova obitelji predstavlja one vrijednosti i karakteristike koje Mahfouz smatra preduvjetima revolucionarnoga djelovanja. Stariji likovi, uključujući Jawadove prijatelje i poznanike, ne sudjeluju u političkome životu nacije i okrenuti su vlastitim sebičnim interesima. Njihova apolitičnost i sentimentalni nacionalizam odraz su vremena u kojemu pronacionalistička stranka ima dominantnu poziciju na političkoj pozornici i u kojoj je fokusiran sav revolucionarni potencijal. Samo pismo nosi kompleksnu simboličku vrijednost jer izražava sva privatna i nacionalna stremljenja, ali je ujedno uzrok osobne tragedije - Fahmijeve smrti. Ono tako ukazuje na činjenicu da osobne narativne linije odražavaju i prate narativne cjeline u kojima su protagonisti politički subjekti. Zaghlulovi pregovori igraju ključnu ulogu u formiranju nacionalnog identiteta (Mahfouz 2001: 351) i ujedinjavanju političkih frakcija, ali imaju i narativnu funkciju u romanu, jer su početna točka od koje se pojavljuje sekundarna narativna struktura, priča nacije na putu do neovisnosti koja se razvija usporedno s pojedinačnim narativnim linijama članova Abd al-Jawadove obitelji:

struktura te sugeriraju upravo „apsorpciju neizvjesnosti” koju takve strukture osiguravaju: „A whole generation of political and social turmoil and change is enfolded within a lovingly accurate depiction of both place and time.” (Allen 1989: 6)

While the nation was preoccupied by its demand for freedom, Yasin was likewise resolutely and determinedly striving to take charge of his own destiny. (Mahfouz 2001: 357)

Ta narativna linija proteže se od perioda britanskoga protektorata (1914.-1922.), početnoga definiranja nacionalnih interesa, srednjom fazom monarhije do revolucije 1952. god. i proglašavanja republike (Abu-Haidar 1995). Na samome kraju te linije Mahfouz stvara likove koji su predstavnici progresivnih političkih pokreta i koji preispituju ili kritiziraju tradicionalne filozofije, svjetonazore i političke stranke. On će ukazati i na dekadenciju nekih od tih novih filozofija u trećemu dijelu trilogije, potvrđujući time „princip kauzalnosti zatvorenoga sustava“ (Danermark 2002:52) te je naznačiti dezintegracijom u primarnoj narativnoj strukturi, u kojoj glavni likovi drugoga naraštaja Abd al-Jawadove obitelji (Aisha, Yasin, Kamal) prolaze kroz različite krize te isto tako gubitkom društvenoga statusa, simbolično naznačenim rušenjem kuće Muhammada Ridwana. Nadilaženje starijih socijalnih formi naznačeno je na razne načine i u klasnim odnosima: uspon prodavača Bayumija jasna je lekcija o prilagodljivosti i fleksibilnosti modernoga, demokratskoga društva te istodobno govori o rigidnosti postojećih međuobiteljskih odnosa¹⁶⁸ i sporosti kojom sudionici reagiraju na nove situacije ili prihvataju nova društvena pravila.

Kamal, središnji lik trilogije, više od bilo kojega drugoga lika utjelovljuje aspekte političke i društvene stvarnosti Egipta u razdoblju nakon uspostave neovisnosti pa sve do revolucije 1952. god. Njegovo odrastanje provedeno je u atmosferi revolucionarnih događanja u kojoj nije bilo etničkih sukoba, već je dominirala težnja za nacionalnim oslobođenjem (Mahfouz 2001: 1129). Politika i religija stalan su dio Kamalova svakodnevnog razmišljanja i usko su povezane s dijelom Kaira u kojemu je odrastao (Mahfouz 2001: 726ff). Od najranijih dana Kamal usvaja određene pojmove koji imaju formativnu ulogu u razvoju njegove političke svijesti (Mahfouz 2001: 390); „studenti“, „mučenici“, Sa’d Zaghlul“, „Englezi“ „protektorat“ pojmovi su koje on

¹⁶⁸ „They had previously learned that the house once belonging to Mr. Muhammad Ridwan would be torn down to allow construction of a four-story building for Uncle Bayumi the drinks vendor...I feel sorry for Hasanayn the barber, Darwish the bean seller, al-Fuli the milkman, and Abu Sari’ with his snack shop. They have to look out of their dilapidated premises at the store and apartments of their former comrade.” (Mahfouz 2001: 986)

kao dijete upija bolje i u većoj mjeri od drugih likova. Obiteljska atmosfera u kojoj odrasta, njegovi odnosi s vanjskim svijetom, posebno s engleskim vojnicima stacioniranim ispred obiteljske kuće, konzervativni stavovi oca i majke s jedne strane, nezainteresiranoga, apolitičnoga brata Yasina i fanatičnoga Fahmija s druge, svi igraju determinirajuću ulogu u razvoju njegovih političkih stavova. Kamal je ujedno jedini u obitelji koji u trenucima ideoloških sukoba nema opciju prihvaćanja pojedinoga stajališta.¹⁶⁹ Jednostavna polemika kojom oni razrješavaju sukobe, ali na kraju ostaju pri svojem mišljenju, njemu nije dostupna. No upravo zbog toga kasnije će dobro razumjeti kompleksnost političkih, društvenih i ekonomskih uvjeta svake situacije s kojom se suoči.

U drugome dijelu trilogije na Kamala prelaze sve nade i očekivanja koje je obitelj u prvome dijelu imala za Fahmija. Njegov odabir studija i zanimanja predmet su oštih rasprava (Mahfouz 2001: 586), a odnos koji se razvija s obitelji Shaddad usmjerava njegove političke interese te postaje okosnica međuobiteljskih i međukulturnih odnosa cijele trilogije. Kamalov odnos s Husaynom Shaddadom tako posebno razotkriva mehanizme klasnoga sustava na djelu u modernome egipatskom društvu. Husaynova aristokratska obitelj predstavlja progresivne, sekularne vrijednosti te je izolirana od uobičajenih događanja koja Kamal prati (Mahfouz 2001: 723). Njihov odnos s nacijom i unutarnjom politikom problematičan je, a manjak nacionalističkog osjećaja predmet česte kritike (primjerice za njihov život u Egiptu upotrebljava se metafora krletke (Mahfouz 2001: 897). Husaynove aforistične izjave o Egiptu,

Husayn remarked ironically, „A nation whose most notable manifestations are tombs and corpses!” (Mahfouz 2001: 725)

te o nacionalizmu, domoljublju,¹⁷⁰ radu i sličnim temama isprva zabavljaju Kamala, no na kraju ga distanciraju i razočaravaju. Kozmopolitizam aristokracije i njihova materijalna bogatstva (Mahfouz 2001: 734) dolaze u sraz s njegovim duhovnim vrijednostima, a njihova nezainteresiranost za političke događaje na domaćoj sceni, no istodoban utjecajan položaj u društvu i odnos s vlastima pružaju mu mogućnosti za razmatranje njihova sustava vrijednosti te

¹⁶⁹ Glavna metoda kojom Mahfouz gradi kompleksnost lika upravo je takva dijalektika ideoloških sukoba.

¹⁷⁰ „Yes, patriotism is an international disease. But I love France itself and I admire qualities of the French people unrelated to nationalism.” (Mahfouz 2001: 725)

različitosti u klasnoj strukturi društva. Njihovo promoviranje na visoke pozicije putem različitih formi dodvoravanja, druženja s elitama i materijalnoga nagrađivanja (Mahouz 2001: 736-7) te njihov prijezir prema Egiptu i Islamu (Mahfouz 2001: 742) u oštrome su sukobu s Kamalovim meritokratskim vrijednostima, domoljubljem i religijskim osjećajem. Usto doprinose njegovu prijeziru prema klasnim sustavima (Mahfouz 2001: 868), koje odbacuje u skladu s progresivnim, liberalnim svjetonazorom (Mahfouz 2001: 1009). U tome se Kamal bitno razlikuje od ostalih članova obitelji Abd al-Jawad, koji prihvaćaju ulogu klasnoga statusa, bogatstva i nasljedstva u određivanju društvenoga položaja pojedinca.

Određivanje Kamalova zanimanja ima posebnu važnost u kontekstu sociopolitičke situacije, s obzirom na njegove kompleksne odnose s drugim likovima, položaj u narativnoj strukturi romana, politički profil, pa i autobiografske elemente njegove osobnosti. Njegov otac zagovara progresivno obrazovanje koje nosi maksimalni društveni ugled i profesionalno napredovanje, dok Amina podržava Kamalov izbor učiteljske akademije,¹⁷¹ koja nosi minimalan utjecaj i egzistencijalnu nesigurnost. Nakon završenog obrazovanja, Kamalovi politički stavovi sazrijevaju mnogo brže nego u drugih likova. Niz razočaranja, osobne i političke prirode, formiraju njegov karakter (Mahfouz 2001: 812) i kasnije pesimističke stavove. Često ga se opisuje kao osobu koja je opsjednuta politikom (Mahfouz 2001: 862-3). Kompleksnost njegovih odnosa s drugim likovima te istodobna izoliranost čine od njega idealnoga političkoga komentatora društvenih zbivanja.

Kamalov politički profil posebno se razvija u drugome dijelu trilogije. U brojnim diskusijama on zastupa nacionalističku ideologiju stranke Wafd,¹⁷² dok njegov poznanik Hasan Salim predstavlja progresivne ideale liberalnoga konstitucionalizma, u skladu s kojima se Sa'da Zaghlula tipično smatra populističkim agitatorom. Teme kao humanizam, opća ljudska prava te odnosi nacionalizma i međunarodne politike česte su u njihovim raspravama:

¹⁷¹ „Amazingly, his mother's advice was better than his father's. It was not based on opinion but on sound feelings, which, unlike his father's, had never been corrupted by contact with the realities of worldly life. Her ignorance of the affairs of the world had protected her feelings from corruption.” (Mahfouz 2001: 597)

¹⁷² „Kamal had imbibed the nationalist ideology of the Wafd Party from Fahmy, and in his heart it was associated with his brother's sacrifice and death as a martyr.” (Mahfouz 2001: 697)

There's nothing to prevent a sensible person from admiring Sa'd Zaghlul as much as Copernicus, the chemist Ostwald, or the physicist Mach; for an effort to link Egypt with the advance of human progress is noble and humane. Patriotism's a virtue, if it's not tainted by xenophobia. Of course, hating England is a form of self-defense. That kind of nationalism is nothing more than a local manifestation of a concern for human rights. (Mahfouz 2001: 946)

Dok su ostali Kamalovi prijatelji uglavnom indiferentni prema političkim događanjima te sa snobovskim prijezirom promatraju cijelu političku scenu ili su zaokupljeni vlastitom promocijom,¹⁷³ Kamal zagovara aktivan i autentičan politički angažman kojemu je cilj konkretna društvena promjena. Iz povijesno-političke perspektive Kamal se nalazi u idealnoj poziciji za razmatranje smjene političkih opcija i vladara moderne nacije (Mahfouz 2001: 1014-15). On smješta dnevne i periodične događaje u filozofsko-povijesni kontekst koji im daje legitimnost koju ne bi imali kada bi ih se promatralo u okvirima konkretnih političkih interesa ili iz bilo kakve historističke perspektive:

His people were in perpetual need of a revolution to combat the waves of oppression that prevented their rebirth. Periodic revolutions were necessary to serve as a vaccine against this dread disease, for tyranny was the nation's most deeply entrenched malady. (Mahfouz 2001: 1018)

Kamalov sofisticirani patriotizam, njegovo kritičko promatranje političkih ciklusa iz povijesne perspektive te njegova filozofska izobrazba odstupaju od sentimentalnih uvjerenja njegova oca i brata Yasina. On nastavlja Fahmijev politički angažman radom u školi (obrađivanjem relevantnih političkih tema u vezi s nacionalističkim pokretom ili revolucijom) i kao kolumnist za *al-Fikr*, u kojemu mjesečno objavljuje filozofske članke (Mahfouz 2001: 995). Ovdje on upoznaje Riyada Qaldasa, mladoga prevoditelja s kojim dijeli intelektualne i političke interese (Mahfouz 2001: 1127) i koji ispunjava mjesto koje je Husayn Shaddad ostavio upražnjeno. Qaldas, pripadnik koptske zajednice, upoznaje Kamala s problemima manjina (Mahfouz 2001: 1130) i političkim situacijama s kojima se do tada nije imao prilike susretati. Na temelju tih novih perspektiva on tumači formiranje egipatskoga nacionalizma kao rezultat prisnog odnosa karizmatičnoga vođe i politički nedefinirane mase kojoj je potrebno vodstvo. Patriotizam

¹⁷³ "He prided himself on his industry and intelligence and he wanted everyone to acknowledge them. No one disputed that, but likewise no one was forgetting he was the son of Salim Bey Sabry, superior court judge. To have a father like that was a distinction far more significant than intelligence and industry." (Mahfouz 2001: 690)

stoga nije individualno stajalište koje proizlazi iz osobnog iskustva ili emocija nego sociopolitička sila kojoj se pojedinac predaje (Mahfouz 2001: 1018). No iz Qaldasove perspektive formiranje interesa egipatskoga naroda i njihovo utjelovljenje u stranci Wafd ujedno destabilizira odnose s koptima, a dinamika tih odnosa ponavlja se iz ere u eru, pružajući tako objašnjenje i za novija politička događanja u Egiptu,¹⁷⁴

Without any hesitation Riyad replied, „All of us Copts are Wafdist. That’s because the Wafd Party represents true nationalism. It’s not a religious, Turkish-oriented bunch like the National Party. The Wafd is a populist party. It will make Egypt a nation that provides freedom for all Egyptians, without regard to ethnic origin or religious affiliation. The enemies of the people know this. That’s why the Copts were targeted for barefaced oppression throughout the Sidqy era. Now we’ll be experiencing that again.“ (Mahfouz 2001: 1128)

Politički prostor formiran odnosima različitih frakcija tako je u uskoj vezi s cikličkom teorijom političke reformacije koju je moguće promatrati zbog zatvorenosti sustava u kojemu je realizirana.

Način na koji prostor figurira u samome djelu i uloga koju igra u definiranju likova, njihova političkog djelovanja, a zatim i narativnih cjelina, složen je i odvija se na nekoliko razina. Na prvoj, individualnoj razini, prostor određuje kretanje lika i njegove odnose s drugim likovima.¹⁷⁵ Tako likovi koji su prostorno ograničeni, primjerice Amina, Um Hanafi, u kasnijim dijelovima trilogije i Aisha, imaju ograničeni raspon iskustva, međusobnih veza s drugim likovima, pa na kraju i društvenih i političkih stavova. Prostorna konfiguracija određuje tako pristupanje i izloženost informacijama i posljedično definiranje političkoga mišljenja. Likovi koji imaju najveću slobodu kretanja, Fahmi, Ahmad, Yasin ili Kamal tijekom boravka u engleskome taboru, imaju pristup situacijama, događajima i informacijama koje su uskraćene drugim likovima i koje definiraju nove narativne veze. Te nove informacije pojačavaju komunikacijski potencijal, omogućuju stvaranje novih narativnih linija, definiraju političku sliku situacije te određuju

¹⁷⁴ Posebno se to odnosi na revoluciju 2011. god., vlast muslimanske braće koju podržava vlada predsjednika Obame, te kasnije odnose prema koptima, koji trpe opresiju i čija se populacija drastično smanjuje.

¹⁷⁵ Najbolji je predstavnik individualnoga prostora u trilogiji Kamal, a kolektivnoga njegov otac Ahmad. Kamalov izolirani životni put, njegovo odbacivanje društvenih normi i socijalnoga statusa u oštrome su kontrastu s očevim uvjerenjima i društvenom naravi. Ahmad se opisuje kao osoba čiji je identitet nerazdvojan od društvenoga konteksta. Čak se i njegovi motivi za izvanbračne afere temelje na „društvenim kvalifikacijama” žena koje posjećuje. Njegov društveni status temelji se na želji za vrstom priznanja koju samo ta sfera može ponuditi. Njegove društvene uloge protežu se na koordiniranje međuobiteljskih odnosa, primjerice dogovaranja starateljstva nad Ridwanom između Yasina i Muhammada Iffata.

politički profil lika.¹⁷⁶ Zbog toga Aminino osvajanje novoga prostora naznačuje političko buđenje i oslobođenje od patrijarhalnoga sustava u kojemu je njezino kretanje ograničeno. Mlađi naraštaji zauzimaju nove prostore nakon iseljenja iz obiteljske kuće te se razvijaju međuobiteljski odnosi i alternativne narativne linije.

Na drugoj, kolektivnoj razini, prostor ispunjava strukturnu ulogu u okupljanju i povezivanju različitih ideologija, sustava mišljenja te narativnih linija. Primjeri takvoga prostora obiteljske su kuće, palače te javni prostori poput kafića, u kojima se svakodnevno komentiraju dnevni politički događaji. Odabir mjesta okupljanja često je predmet pažljivoga strateškog promišljanja (Mahfouz 2001: 359), a obiteljski prostor posebno postaje sjecište ideoloških sukoba kada se engleski vojnici stacioniraju u ulici ispred obiteljske kuće (Mahfouz 2001: 397ff). Iz političke perspektive, prva izravna posljedica takve situacije nepovjerenje je prema egipatskoj vladi koja ne može zaštititi vlastite građane od okupacijskih snaga. No vojna blokada ima i narativnu funkciju (Mahfouz 2001: 404ff) - ona sprječava razvitak novih narativnih linija i prisiljava razvoj psihologije likova.¹⁷⁷ Odnosi se polako normaliziraju i razvija se solidarnost. Potencijalni politički sukobi rješavaju se na razini osobnog iskustva. Incident s Yasinom i vojnikom strukturno je povezan s drugim događajima koji ugrožavaju odnose članova obitelji Abd al-Jawad s vanjskim svijetom, primjerice kasnijemu događaju u džamiji (Mahfouz 2001: 444ff), kada Yasina mladi student teologije optužuje za špijunstvo. Unatoč mirnome razrješenju, rasplet cijele situacije ostavlja članove obitelji povrijeđenima, a mogućnost daljnje komunikacije s okupatorom otežanom jer se svaka gesta može pogrešno intepretirati. No incidenti s Yasinom služe samo kao priprema određenim ključnim događajima koji obuhvaćaju više sudionika i imaju puno veće posljedice po političke odnose i narativnu strukturu.

Jedan je od tih događaja odvođenje skupine građana s ulica Kaira tijekom noći na prisilni rad (Mahfouz 2001: 475ff). Tim se incidentom dramatizira problematičnost unutarnjih odnosa u zemlji u kojima engleska vojska surađuje s egipatskom policijom i djeluje protiv običnih građana. Osramoćenost koju Ahmad Abd al-Jawad doživljava kao zatočenik tijekom cijeloga događaja u

¹⁷⁶ Ovdje treba istaknuti razliku između utjecaja informacija na formaciju narativnih linija u zatvorenome sustavu, u kojemu je formacija na temelju kauzalnosti jedan od glavnih principa te s druge strane utjecaja informacija na Dos Passosove likove u otvorenome sustavu, u kojemu nema kauzalnosti, već se radi o okviru u kojemu postoje potpuno nepredvidljivi narativni smjerovi.

¹⁷⁷ Najbolje se to vidi u slučaju kada Yasina jednom prilikom na povratku kući zaustavlja vojnik i traži cigaretu. Pod snažnim dojmom vojnike ljubaznosti, Yasin počinje sumnjati u sva djela okrutnosti koja im se pripisuju.

oštrome je kontrastu s njegovim autoritetom i patrijarhalnim statusom, a cijelim se incidentom sugerira i moralna kazna za njegove osobne pogreške, afere i razvratni život. S obzirom na to da Ahmad nije kažnjen u primarnoj narativnoj liniji, u kojoj je predmet strahopoštovanja, vanjsko izvršno tijelo dodjeljuje i provodi kaznu u improviziranome procesu kojim autor sugerira viši moralni sud. No stavljajući sam postupak izvršavanja kazne u ruke neprijatelja Mahfouz povlači i paralelu s događajima na nacionalnoj razini - političke posljedice konkretnih djela egipatske vlade i njezinih izaslanika, konkretno, prognanstvo Sa'da Zaghlula na Maltu i patnje egipatskoga naroda pod arbitrarno nametnutim protektoratom možda su zapravo kazne za prijašnje političke grijehe.

Cijela situacija dodatno se komplicira činjenicom da apolitični pojedinci kao Ahmad mogu postati politički mučenici u borbi za neovisnost (Mahfouz 2001: 481). Lik koji je apolitičan do te mjere da u cijelome događaju vidi samo osobnu tragediju, a ne političke motive ili posljedice koje su do toga dovele te krivi samu revoluciju ili revolucionarni pokret za svoju osobnu patnju, ne uvećava samo patetičnost i ironiju samoga događaja, nego i raskida vezu s nacionalnim kretanjima i mehanizmima kojima se politički problemi nacije rješavaju. Jer s obzirom na to da je nacija u konstantnom stanju revolta, svakodnevne instance progona moraju se očekivati i kontekstualizirati u širim društveno-političkim kretanjima. Takvim situacijama autor ujedno pojačava kontrast između apolitičnih likova poput Yasina i Ahmada i idealističnih fanatika poput Fahmija¹⁷⁸ te šalje jasnu poruku da se nitko ne može izolirati od političkoga života nacije.

Raskol koji se stvara između privatne i javne sfere produbljuje se nakon toga zatočeništva. Ahmad se povlači u svoju trgovinu i potpuno predaje poslu kako bi vratio život na normalnu stazu. Postaje mu bitno izbjegavanje bilo kakvih budućih sukoba i očuvanje vlastitoga digniteta i autoriteta. No potpuno odvajanje od javne sfere nije moguće - svakodnevno u dućan ulaze kupci koji komentiraju trenutne političke razvoje i događaje.¹⁷⁹ Rezultati same revolucije u početku su

¹⁷⁸ Iskustvo prisilne mobilizacije razotkriva ograničenost i sebičnost pojedinih likova u svjetlu trenutnih nacionalnih interesa. Posljedice su dvojake: neki likovi doživljavaju političko osvještjenje, dok drugi mrzovoljno trpe nametnute mjere. Ahmad i njegov prijatelj Ghunaym Hamidu izražavaju prijezir prema okupatoru jer ih odvaja od njihovih lagodnih života ispunjenih zabavom. Oni ne razumiju da i najmanji čin, čak i ako je prisilan, ima velik politički odjek. No s vremenom oni će poistovjetiti svoju patnju s iskustvima boraca za neovisnost te tako povezati razinu osobne i nacionalne sudbine.

¹⁷⁹ „Over the bags of rice and coffee beans he had heard about the battle of Bulaq, the massacres at Asyut, the funeral processions with tens of coffins, and the young man who had wrested a machine gun away from the enemy, intending to bring it back into al-Azhar Mosque, only to be killed before he could get there as swarms of bullets sank

gotovo nevidljivi, zasjenjeni intenzivnim patriotskim uzbuđenjem, da bi kasnije postali teret na leđima običnoga čovjeka. Javlja se tako u Ahmada razočaranje spektaklom revolucije te žrtvama koje ona zahtijeva, odražavajući Mahfouzove kasnije stavove (Mahfouz 2001: 501ff):

How miserable it was to live constantly in the shadow of death. Why did not the revolution achieve its objectives quickly before he or any of his family was harmed?... Life had become cheap and blood was flowing... The revolution was no longer a thrilling spectacle. It threatened his security whenever he came or went and menaced the life of his rebellious son. His enthusiasm for it, but not for its goal, had dwindled. He still dreamt of independence and the return of Sa'd, but without a revolution, bloodshed, or terror. (Mahfouz 2001: 495)

Jedan od dominantnih motiva Mahfouzove fikcije u kasnim 1950-ima i 60-ima upravo je razočaranje revolucijom 1952. i njezinim posljedicama (El-Enany 1993). Česte teme njegovih romana u tome razdoblju razne su društvene posljedice postrevolucionarnoga razdoblja - zastrašivanje, korupcija te svi oblici kršenja demokratskih načela koja on smatra preduvjetom za formiranje moderne nacije (M. Najjar 1998).

Treća razina na kojoj se može razmatrati ideja prostora u trilogiji razina je nacije, tj. nacionalnoga političkog prostora. Taj se prostor od samoga početka temelji na kompleksnim kolonijalnim odnosima, ali u samoj narativnoj strukturi nije dovoljno razvijen da bi se mogao samostalno proučavati kao podloga političkoga djelovanja. Politička aktivnost odvija se na individualnoj ili kolektivnoj razini jedne ili druge vrste, ali posebno u privatnoj sferi koja na jedan ili drugi način dolazi u dodir s javnim životom. Stoga razina na kojoj bi se mogla razmatrati interakcija političkih aktera nije prisutna zbog izrazite simboličke komponente - političari služe kao primjeri, uzori ili predstavljaju i zastupaju određene ideologije, ali nisu razvijeni kao samostalni likovi u sklopu fikcionalnoga djela (Mahfouz 2001: 579-80).

Posljednji dio trilogije, koji obuhvaća period 1930-ih, opisuje modernizaciju egipatskoga društva i njegovih institucija, potvrđujući osnovne postavke evolucije društvenih sustava (Luhmann 2012: 325). Dominantne teme uključuju obraćanje s poslijeratnom situacijom, raspadanjem starih sustava i nastajanjem novih. Politička tematika proširuje se na pitanja međunarodne politike, razrješavaju se konačna pitanja strane okupacije (stavovi prema engleskoj

into his body. News like this, tinged crimson with blood, assaulted his ears from time to time in the very place where he had taken refuge, seeking to forget.” (Mahfouz 2001: 495)

okupaciji još uvijek definiraju međuljudske odnose (Mahfouz 2001: 1048). Zatim rješavaju se pitanja prisustva Engleza u egipatskome društvu (Mahfouz 2001: 1024), otvaraju se sekularna sveučilišta, žene sudjeluju u obrazovnome sustavu i politici, razmatraju se planovi budućih političkih sustava i pitanja nacionalnoga morala (Allen 1994). Tehničkim se postupcima *El-Sukkarreya* od prethodna dva dijela trilogije razlikuje po naprednijoj upotrebi dijaloga, unutrašnjih misli likova, upotrebom antiklimaksa, definiranjem likova u okvirima pojedine ideologije te razvijenim simboličkim postupcima kojima je cilj istaknuti licemjerje državnih institucija.¹⁸⁰

U posljednjemu su dijelu trilogije standardne uloge i kretanja članova obitelji Abd al-Jawad (Mahfouz 2001: 1151) izokrenuti, odražavajući političku smjenu reformiranih opcija na čelu sa Wafd strankom. Politički stavovi trećega naraštaja obitelji progresivni su, cinični i samostalni:

If there isn't any agreement, then we'll return to a situation like that under Sidqy. Our nation has an inexhaustible supply of traitors. Their main task is always to discipline the Wafdists whenever we say no to the English. (Mahfouz 2001: 1062)

Odnosi između Wafda i novih, progresivnih pokreta zaoštravaju se nakon revolucije (Mahfouz 2001: 1112). Novi naraštaj političkih aktivista preispituje samu revoluciju, njezine žrtve te pokušava organizirati politički sustav u skladu s budućim nacionalnim interesima. Nestanak ili prevladavanje starih ideologija najbolji je početak za realizaciju toga programa te je evidentiran, primjerice, u razgovoru mladog Ahmada Shawkata i urednika njegova časopisa (Mahfouz 2001: 1070), u kojemu se objašnjavaju odnosi progresivne socijalističke škole¹⁸¹ prema tradicionalnim nacionalističkim pokretima. Budućnost nacije tako ovisi o jasnom definiranju političkih interesa i zahtijeva odcijepljenje tih novih političkih opcija od monarhije ili religijskih struktura. Neke od tih opcija, primjerice stranka Mladi Egipat, ili *Misr al-Fatat*, profašistička

¹⁸⁰ Politički aktivizam na simboličkoj razini u posljednjemu dijelu povezan je i s metodama književnoga rada te je prikazan u novinarskome radu Ahmada i Sawzan. Postaje izražen, primjerice, u strategijama odabira žanra unutar kojega se realizira određena društvena kritika, koji se kreće od riskantnog esejističkog do suptilne, ali jednako subverzivne, kratke priče. Kamalovi filozofski i metafizički članci i kratke priče Riyada Qaldasa koje povremeno objavljuju zadržavaju se na deskriptivnim metodama te su previše udaljeni od konkretnih političkih događanja.

¹⁸¹ Progresivnom u smislu da se ne zadovoljava postizanjem egipatske neovisnosti, nego je smatra preduvjetom za ostvarivanje konstitucionalnih, ljudskih i ekonomskih prava.

organizacija koja odaje podršku kralju kao jedinome predstavniku države i vjere (Galina 2013), smatraju se nedovoljno utjecajnim da bi donijele bilo kakvu značajnu promjenu.

U posljednjemu se dijelu trilogije uspostavljaju nove vrste odnosa, koje se temelje na osobnim političkim poznanstvima, mentorstvu ili srodstvu te postaju temelj političkoga karijerizma. Posebno se to odnosi na Khadijine sinove, koji zastupaju suprotstavljene ideologije marksizma i islamizma, te na Ridwana Shawkata, politički najutjecajnijega člana obitelji. Njegov politički rast najbolje ukazuje na nova socijalna i moralna pravila modernog egipatskog društva (Mahfouz 2001: 1059ff). Kao tajnik ministra on predstavlja kulminaciju političkih težnji u cijeloj trilogiji, ambicioznost novoga naraštaja te političku budućnost Egipta. Svojim utjecajem on ujedno osigurava bolje pozicije za ostale članove obitelji Abd al-Jawad (Mahfouz 2001: 1156).

U posljednjemu je dijelu problematiziran i odnos politike i religije, posebno u liku Abd al-Munima, istaknutoga člana i organizatora pokreta muslimanske braće (Mahfouz 2001: 1277ff). Kao pravni savjetnik, on uređuje njihov časopis i drži propovijedi u džamijama. Njegova politička koncepcija islama i fanatični stavovi u oštrome su kontrastu s orijentacijom njegova brata Ahmada, koji djeluje u okvirima sekularnoga, marksističkoga pokreta.¹⁸² Mahfouz tako ponovno predstavlja u mikrokozmu obiteljskih odnosa šira politička kretanja - dva brata sa suprotnim stavovima i svjetonazorima sugeriraju polarizaciju progresivnih i tradicionalnih tendencija u egipatskome društvu, a zatim dodatno ukazuje na koncentraciju i problematiku tih suprotstavljenih opcija činjenicom da se njihovi skupovi održavaju u istoj zgradi (Mahfouz 2001: 1278). Njihovo uhićenje na samome kraju trilogije destabilizira odnose u obitelji Shawkat, ali ujedno je i jasna osuda ideologija komunizma i radikaliziranog islama.

Na kraju, prolaznost, promjenjivost i evolucija svih političkih i društvenih sustava u trilogiji naglašena je pojavom šeika Mutawallija Abd al-Samada (Mahfouz 2001: 1208, 1312). Šaikova pozadinska prisutnost u sva tri romana tematizira prolaznost vremena i simbolizira vječne, nepromjenjive vrijednosti. Kamal tako uspoređuje šeika s ostalim simbolima svojeg odrastanja, spomenicima, grobnicama, džamijama, koji obilježavaju trajnost ljudske kulture. Simbolika njegove pojave pojačana je smrću glavnih likova koja se odvija u prednjemu planu, tehnika koju

¹⁸² „With regard to what you said about the international competition of ideas, let me tell you that it's being played out on a small scale in our family. One of my nephews is a Muslim Brother and one a Communist.” (Mahfouz 2001: 1132)

Mahfouz vješto upotrebljava za kontrastiranje različitih vrijednosti. Tematizirajući vrijeme Mahfouz stvara distancu prema primarnoj narativnoj liniji i pruža specifičnu perspektivu za razmatranje budućih događaja. To je možda najbolje uprizoreno na samome sprovodu Ahmada Abd-al Jawada, kojemu prisustvuju članovi vlade, senatori i razni zamjenici, koji predstavljaju novi politički naraštaj, ali ujedno kontrastom stvaraju negativnu sliku o promašenom životu Ahmada Abd-al Jawada, kojemu su životni prioriteti uvijek bili udaljeni od politike.

5. Nalazi istraživanja

5.1. Formalne karakteristike

Kao jedna od glavnih urbanih kronika Kaira, trilogija prati razvoj tri naraštaja jedne porodice i njihovu selidbu s jednoga kraja grada u drugi. Zbog svoje sveobuhvatnosti, strukturne ujednačenosti i složenosti karakterizacije, ona je veliki narativni projekt za čiji je dovršetak bilo potrebno šest godina i čiji kraj koincidira s rušenjem staroga političkog režima. S jedne strane, s obzirom na trenutni kulturno-politički kontekst, ona zadovoljava potrebu narativizacije društveno-političkih okolnosti u vrijeme razvoja modernoga nacionalnog identiteta pod stalnim pritiskom britanske okupacije, dok s druge strane ona pruža pregled ideologija koje dovode u pitanje tradicionalni društveni ustroj u kontekstu opsežne kritike orijentalno-islamske tradicije u njezinim otvrdnulim, limitirajućim oblicima. Programatska kritika tih okoštalih oblika društvenoga života odvija se na više razina. Na realističkoj razini trilogija je vrijedan dokument društvene povijesti i kulturne antropologije, zacrtavajući topografiju gradske scene (Mahfouz 2001) s njezinim kulturnim i povijesnim bogatstvima, predstavljajući ukupnost društva u svim njegovim aspektima. Na alegorijskoj razini ona se treba čitati kao potraga za nacionalnim identitetom, kao proces postepenog otvaranja društva prema vrijednostima drugih tradicija, kao kompleksan zapis socio-političkoga preobražaja modernog Egipta u njegovoj potrazi za nacionalnim identitetom. S jedne strane, središnji likovi simboliziraju razvoj modernog Egipta, no oni isto tako posreduju između političkih ekstrema čija borba ispunjava roman; dio su detaljne klasifikacije u koju su uključena gotovo sva politička uvjerenja i opcije te u pravilu služe kao katalizator većih društvenih kriza. S druge strane, sukobi suprotstavljenih mišljenja, stavova i ideologija u romanu zakomplicirani su ambivalentnim karakteristikama likova – glavni ženski lik trilogije istodobno je centralan i periferan, označavajući važnost matrijarhalnoga položaja, ali i podređenost žene u političkome životu. Glavni muški lik utjelovljuje suprotstavljenost tradicionalnoga mentaliteta i modernističkih, sekularnih tendencija; fanatični patriotizam mlađih članova obitelji u pravilu je suprotstavljen suzdržanom, formalnom domoljublju starijih članova, a odnos muškarca i žene posvuda odražava tradicionalna shvaćanja i ukorijenjene dvostruke standarde. Ispreplitanje osobne i nacionalne povijesti u strukturi romana tako prati pomno razrađenu konfiguraciju s pravilnim slijedom i upotrebljivošću svih narativnih elemenata. Likovi

s jedne strane svojim psihološkim karakteristikama, ideološki motiviranim postupcima i kompleksnom pozicijom unutar obiteljske strukture predstavljaju šira društvena kretanja i povijesne mijene, no čak i oni koji nisu politički ili ideološki aktivni mogu poslužiti kao polazišta za analizu, primjerice, zakonitosti klasnih struktura.

Jedno je od glavnih strukturnih obilježja trilogije složen odnos topografije i političke karakterizacije likova. Prostori obiteljskih posjeda, ulica i gradskih četvrti odražavaju pripisani ili stečeni društveni status, njihovu političku orijentaciju, stavove ili osobni svjetonazor. Tako su razvoj identiteta i psihološki razvoj likova usko povezani s fizičkom granicom između doma i vanjskoga svijeta - npr. politički aktivizam srednjega sina u svezi je s potpunim brisanjem prostornih granica, dok se konzervativizam dviju kćeri razvija u skladu s jasno definiranim granicama obiteljske kuće. Prostor doma u Kairu mjesto je ispunjeno ambigviteto – mjesto koje je zaštićeno od vanjskih sukoba, ali u kojem i najmanji prijestup izaziva drastične posljedice. Moralna pravila jasno su definirana, no nikad obrazložena; obiteljske tajne jačaju unutarnju koheziju, no istodobno pridonose razdoru odnosa. Društveni mobilitet ograničen je te ovisi o detaljnoj stratifikaciji unutar sustava – samo otac ima pravo slobodnog izlaska, dok su žene i djeca pod strogim nadzorom. Ako se ovdje kao predložak analize prihvati Lukacseva teza o kompozicijskom značaju prosječnoga junaka, tada se uvjerljivo može argumentirati položaj Ahmad Abd al-Jawada u strukturi romana kao polazište svih odnosa među likovima, referentna točka obiteljske hijerarhije i definiranja društvenoga statusa ostalih likova. Nadalje, podjela rada u kućanstvu, odabir partnera, obrazovanja ili zvanja, pripadnost grupama, društvima i političkim strankama, u kompleksnome su odnosu sa sustavima srodstva, no isto tako ovise o fizičkim granicama unutar kojih su zacrtana kretanja pojedinoga društvenog sloja. Na teritorijalnu raspodjelu gradskih četvrti mapirane su sociološke, političke i psihološke karakteristike likova, koji se uvijek kreću unutar definiranih, društveno i klasno obilježenih miljea. Gradski prostori poput ulica, parkova, muzeja i okupatorskih rovova imaju posebnu društvenu funkciju – oni su poprište sukoba, no isto tako, osobito gradske kavane, mjesta razrješavanja sukoba između likova te premošćivanja ključnih prepreka u razvoju fabule. Takva raspodjela uloga u uskoj je vezi s Mafhouzovim društvenim realizmom i upotrijebljenim mimetičkim modelom: on se ne bavi naturalizmom u smislu odražavanja trivijalnih pojava svakodnevice, nego selektivno i kondenzirano oslikava one njezine aspekte koji pripremaju radnju za pojedine klimatične, krizne

situacije, incidente i događaje kojima se prikazuje sukob različitih stavova, političkih opredjeljenja i ideologija. Taj pristup omogućuje autoru da usmjerenije i produktivnije istražuje, zacrtava, a zatim i kritizira, dominantne društvene pojave, stereotipe i ideologije.

Formalni postupci koje je Dos Passos koristio za strukturiranje svojega djela nadilaze tradicionalne narativne postupke koliko i sama tematizacija društvene cjeline nadilazi tematske odrednice tradicionalnoga realističkog romana. Dodatna strukturna povezanost narativne forme njegovih romana i dinamike kretanja i življenja unutar određene vrste sustava odražena je u činjenici da, riječima J. J. Buttsa, „the novel’s form replicated metropolitan confusion“ (Butts 2011: 20) i također nadilazi tradicionalne veze forme i teme.¹⁸³ Roman tako ima strukturni kapacitet unutar kojega pruža prostor za više vrsti diskurza i subjektivnih percepcija suprotstavljenih jedne drugima te na taj način istodobno „oponaša i razotkriva“. Takva veza mimetike i dijagnostike u skladu je s autorovom početnom namjerom prikazivanja dijalektike političkih odnosa u prostoru romana, kritiziranja određenih pojava i realizacijom konkretnih političkih interesa.

Pod utjecajem filmskih redatelja poput Sergeja Eisensteina i Davida Griffitha (Carr 2004: 244), kao i talijanskih futurista i francuskih pjesnika koji su koristili ideju „simultanosti“, Dos Passos predstavlja panoramski isječak suvremenoga društva kroz prizmu osobnog iskustva. Oslanja se ponajprije na četiri formalna postupka kojima strukturira formu romana i postiže željeni učinak. Prvo, to su novinski isječki koji dokumentiraju „iracionalnost svjetskih događaja“ i predstavljaju „diskontinuiranost povijesnog iskustva“. Zatim se oslanja na biografije povijesnih личности kojima ukazuje na „politički poraz ili ekonomski i tehnički uspjeh pod cijenu moralnoga neuspjeha ili gubitka neovisnosti“ ili koje prikazuju neosobne sile društvenog uređenja (Diggins 1974: 333). Nakon toga služi se osobnim impresijama u obliku *Camera Eye*, koje predstavljaju fragmentirane misli samog autora i, na kraju, narativnim dijelovima u kojima se predstavljaju životi dvanaest likova iz raznih slojeva društva, u narativnim cjelinama koje tretiraju likove kao „fragmente kolektivne svijesti toliko otuđene da ne može doživjeti vlastito otuđenje“. No možda najbolji uvid u njegovu tehniku njegova je izjava pri samome početku trilogije da je Amerika ništa više nego zvuk njezinih brojnih glasova. Na tome temelju on formira skup inovativnih

¹⁸³ „Such a book abandons the ordinary structures of fiction for a form as intricate as that of a symphony. It gives no satisfaction at all for those who would know how the story ‘comes out’.” (Maine 1997: 78)

postupaka i tehnika koje bilježe jedinstvenost američkoga nacionalnoga glasa, bilo da se radi o javnome glasu medija, popularne kulture, poznatih ličnosti ili privatnome glasu mnoštva nepoznatih likova.

Narativne sekcije - Standardna fikcionalna naracija prati živote dvanaest relativno nepovezanih likova koji sačinjavaju društvenu strukturu moderne Amerike. Njihove su priče prezentirane nekronološki, bez početka ili kraja, s manjim ili većim prekidima i neočekivanim preskakanjima s jedne priče na drugu. Prvotni je učinak takve forme konfuzija, ali isprekidane sekcije moguće je povezati na kraju makroskopskim, selektivnim čitanjem. Projekt koji Dos Passos time pokušava ostvariti prikaz je podređivanja tih pojedinačnih života kolektivnoj cjelini na razini nacije kako bi bolje mogao istražiti političke i ekonomske veze, uzroke i posljedice institucionalnih entiteta i privatne sfere. Izravnom, jezgrovitom naracijom, s minimalnom količinom dijaloga on prati selektirane incidente privatnih života i pomoću njih stvara tako kompozitni prikaz nacionalnoga karaktera.

Novinski isječci - zasigurno najinovativnija tehnika koju je uveo, novinski isječak kolažna je selekcija novinskih naslova, važnih informacija iz članaka, popularnih pjesama, reklama i javnih proglašenja koji pokušava uhvatiti opću atmosferu vremena. Privatni događaji prikazani u prethodnoj sekciji tako se smještaju u opći poredak stvari na nacionalnoj i svjetskoj pozornici s kojima su u intimnoj vezi. Teme koje u njima dominiraju u svezi su s trenutačnim pitanjima politike, društva, financija, rada, izvještavanje o raznim skandalima, a svojim fragmentarnim rasporedom odražavaju stanje mentalne konfuzije prosječnoga čitatelja koji se s tim pitanjima susreće. No iako se doimaju nepovezano s ostalim sekcijama, novinski isječci dopunjuju samu glavnu naraciju ili pružaju važan dio atmosfere cijele strukture djela. Oni ujedno sadrže veću dozu ironičnoga i kritičnoga komentara nego druge sekcije, poglavito zbog ironije koju postiže kumulativnim pristupom temama koje zbog svoje heterogenosti i disperzivnosti druge metode ne mogu tako učinkovito prikazati ili obuhvatiti.

Oklo kamere - možda najtipičnija modernistička tehnika, koju su prethodno koristili Gertrude Stein i James Joyce, oklo kamere sastoji se od impresionističkih razmišljanja o javnim

dogadajima, predstavljenih unutarnjim monologom u svojevrsnoj proznoj poeziji. No za razliku od Joyceve struje svijesti ova privatna svijest konstantno isprepliće javne i privatne događaje i prikazuje postepeni politički razvoj i njezino preživljavanje u modernome svijetu. U tome smislu ona je izrazito politička, autobiografska privatna svijest i novost čak i u tradiciji ispisivanja unutarnjega monologa. Sastoji se od pedeset jedne epizode, napisanih bez interpunkcije, čime se sugerira progresivan, postepen i neometan razvoj od relativno naivnoga neznanja o funkcioniranju modernoga društva do konačne svijesti o političkoj podijeljenosti nacije. Kao i novinski isječci, *Oko kamere* dopunjuje priče fikcionalnih likova čije privatne impresije nisu prikazane u glavnoj naraciji.

Biografija - prikazom dvadeset pet istaknutih ličnosti, iz poslovnoga svijeta, svijeta politike, znanstvenika, izumitelja, umjetnika i vođa sindikata, Dos Passos formulira principe i ideale američkoga sna i poslovnog i financijskog uspjeha koji služe kao potvrda američkog ekscelencijalizma. Njihovi doprinosi modernoj kulturi i znanosti analiziraju se na pijedestalu na kojem autor promatra i njihove privatne propuste, ekscentričnosti, nade i ambicije te ih tako povezuje s ostalim likovima trilogije kao kulminacija svih stremljenja američkoga života. No kao i ostali likovi, oni su ujedno i ironični prikazi svih kontradikcija ugrađenih u modernu Ameriku. Poslovni geniji tako su beskrupulozni, političari su iskvareni ambicijom i pohlepom te ne razumiju osnovne principe američkog idealizma, glumci i pjevači žrtve su javnog idolopoklonstva koji samo potiče njihovu taštinu i ambiciju. Autor tako kritično razmatra reprezentativni uzorak javnih ličnosti u formi sažetih, novinarskih prikaza kojima iskazuje i svoje vlastite predrasude i stavove. U biografijama je upravo najprisutnija i najvidljivija autorova razočaranost realizacijom dominantnih američkih ideologija napretka i samoostvarenja. Možda je jedini lik kojega Dos Passos tretira s imalo poštovanja Thorstein Veblen, čije ekonomske analize postaju dominantni utjecaj na cijelu trilogiju i kojeg sustav nije iskvario kao ostale likove. No kada se uzmu zajedno, biografije stvaraju još jednu kompozitnu sliku američkoga karaktera jer razotkrivaju dva lica američke civilizacije unutar jasno definiranoga povijesnog okvira.

Kombiniranjem ovih različitih metoda i stilova Dos Passos je obuhvatio tematsku raznovrsnost i dokumentirao povijesnu epohu iz više perspektiva. Njihov položaj u cjelokupnoj

strukturi romana podupire početnu viziju i daje potpunije tumačenje moderne američke civilizacije i svih njezinih aspekata. Heterogenost vizija moderne Amerike, zajedno s otvorenošću političkoga sustava, tako nalazi savršen izraz u onome što možemo nazvati jednim od prvih kolektivnih romana. Književno djelo u oba slučaja odražava i problematizira aspekte društvene stvarnosti, istodobno čuvajući integritet strukture teksta usklađivanjem različitih formalnih elemenata. Kompleksnost i isprepletenost tih odnosa pokazuje se u činjenici da ono što je Tony Pinkney nazvao „exhilarating dynamism of a post-traditional society“ („Introduction“, Tony Pinkney, u: Raymond Williams, *The Politics of Modernism – Against the New Conformists*, str. 3) izvršava značajan utjecaj na čitateljevu recepciju teksta, obuhvaćajući, primjerice, ideološki, hermeneutički no ujedno i ritmički aspekt.

Na temelju prethodnih analiza, u kojima sam analizirao vezu književnih formi s oblicima političkoga komentara i povezao ih s nekim ključnim karakteristikama otvorenih i zatvorenih sustava, možemo donijeti neke opće zaključke. Narativne strategije u jednom ili drugom djelu u kompleksnoj su vezi s trenutnim ili povijesnim političkim sustavima. Dok je kod Dos Passosa naglasak stavljen na retoričku manipulaciju političkih aktera te na mehanizaciju međuljudskih odnosa, kod Mahfouza je naglašena psihologija likova i središnji položaj nacionalističke stranke u njihovu životu. Možemo reći da je psihologija Dos Passosovih likova reaktivna - njihove misli i kretanja posljedica su izravne reakcije na konkretne ekonomske uvjete ili na političku manipulaciju koja dolazi iz medija, dok Mahfouzovi likovi djeluju samouvjereno i reagiraju na medijske proglose kritično i suzdržano. Od samoga početka oni su oblikovani tako da njihov politički izraz bude informiran i donosi konkretne rezultate, upravo zato što su definirani u odnosu s određenom nacionalističkom ideologijom. Dos Passosovi likovi u pravilu nemaju osobnu ideologiju, uvjerenje i politički su neaktivni. Takvo stanje zapravo je samo početna faza za kasnije formiranje autentične ličnosti koja bi mogla promijeniti politički sustav. Otvorene sustave odlikuje različitost, cirkulacija, patologija i preokupacija sadašnjošću. Dos Passosovi likovi prolaze ispred nas kao na platnu, nasumično izmjenjujući položaj protagonista. Oni tako demonstriraju neukorijenjenost modernoga čovjeka i površnost međuljudskih odnosa u naprednome kapitalističkom sustavu. Slobodna cirkulacija informacija koje dobivaju ne nosi ništa konkretno te ih samo smješta u jednoj vječnoj sadašnjosti iz koje nema izlaza. Sve moguće varijacije i slobode otvorenoga sustava stvorile su, ironično, fragmentiranu političku scenu i

ograničene, zatvorene likove koji nisu svjesni širih političkih događaja. Takvom dijagnozom Dos Passos upozorava na moguće raspadanje nacionalnog identiteta koji je uzrokovan, između ostalog, i gubitkom konkretne političke vizije.

Otvoreni sustavi uvjetuju odabir narativnih i retoričkih postupaka¹⁸⁴ koji se mogu uhvatiti u koštac s političkom, kulturnom i diskurzivnom različitosti. Promatranje disperzivnih pojava zahtijeva metodološku heterogenost, stoga Dos Passos primjenjuje cijeli spektar postupaka koji pokrivaju različitost pojava koje promatra. Na taj se način politički prostor promatra na makrorazini, a metodološka heterogenost osigurava tematsku ujednačenost u javnome prostoru otvorenoga sustava. Osim toga, određene informacije u otvorenome sustavu prolaze kroz takozvani *feedback loop*, tj. vraćaju se kako bi uzrokovala neku promjenu u procesu ili sustavu. Dobar primjer toga su Dos Passosova ponavljanja određenih isječaka i političkih slogana kojima prenosi ili utvrđuje političku lekciju. Medijska informacija o nekome konkretnom događaju šalje se natrag, u ovome slučaju nekoliko puta, kako bi ispravila početnu pojavu ili njezina moguća ponavljanja. Objašnjenje ili opravdanje za takav proces u ovome je slučaju autorov korektivizam, stav koji uzima primarnu poziciju u njegovoj cjelokupnoj estetici.

S druge strane, zatvorene sustave odlikuje funkcionalna integralnost, normaliziranost odnosa,¹⁸⁵ stabilnost identiteta, kontrolirani protok informacija, strogo definirane granice i

¹⁸⁴ Homogenost zatvorenoga sustava i heterogenost otvorenog odražena je na narativnoj i jezičnoj razini. Mahfouz je stvorio vlastitu jezičnu vrstu, registar pozicioniran između formalnog egipatskog i vernakulara, čime je sugerirao da dva glavna registra nisu prikladna za tretman političkih tema u djelu, konkretno, za izražavanje težnji srednjega društvenog sloja. Dos Passos, s druge strane, ne izolira pojedini leksikon, već u skladu s naturalističkom školom koristi više različitih jezičnih formi kako bi prikazao jezičnu slojevitost i autentičnost likova. Otvorenost sustava determinira multivalentnost književnih metoda i žanrova. Jedan je od postupaka kojim se osigurava totalistički pregled nacionalnoga prostora montaža, koja je nekronološka, nenarativna metoda povezivanja različitih elemenata. Otvorenost sustava također je kod Dos Passosa u uskoj vezi s tematskom različitosti (političke, ekonomske i povijesne teme, nacionalna i osobna povijest, tema alijenacije) i metodološkom multiplikacijom (žanrovska i lingvistička eksperimentalnost, intertekstualne metode, makropolitčki pristup). Otvoreni sustav ne samo da osigurava takav odabir metoda, nego je taj pristup jedini odgovarajući odgovor na konkretnu realizaciju kulturnih i političkih uvjeta s kojima je autor suočen. Potreban je za njegov projekt omogućivanja cirkulacije i osiguravanja disciplinarnoga prostora u kojemu se ta cirkulacija može prikazati.

¹⁸⁵ Ovaj kontrast treba posebno shvatiti u kontekstu moralne filozofije pojedinoga političkog sustava i njezina utjecaja na organizaciju društva. Asad tako ističe pojam „nasihat“ kao jedan od glavnih principa moralne organizacije u arapskome društvu, za razliku od modernoga liberalizma, koji se temelji na racionalističkim principima prosvjetiteljstva: „there is also another way of understanding nasiha. It reflects the principle that a well-regulated polity depends on its members being virtuous individuals who are partly responsible for one another's moral condition - and therefore in part on continuous moral criticism.” (Asad 1993: 233) Kao što smo vidjeli, jedan je od principa funkcionalne integracije u Mahfouzovoj trilogiji upravo temeljen na moralnoj kritici na koju Asad upućuje. Možemo ju shvatiti kao dodatnu karakteristiku zatvorenoga sustava. S druge strane, otvoreni sustav

preokupacija prošlošću.¹⁸⁶ Kao što smo vidjeli, Aminino izopćenje u ranim sekcijama *Kairske trilogije* primjer je narušavanja strukturnog integriteta klasičnoga zatvorenog sustava. Tim incidentom ujedno je izražena jasno definirana funkcija: likovi u Mahfouzovu djelu nezamjenjivi su i imaju strogo utvrđenu ulogu, dok su Dos Passosovi likovi prolazni, zamjenjivi i ne ispunjavaju neku lako definiranu funkciju.

Prostorne granice razlikuju se u ova dva sustava. S jedne strane, radnja trilogije *USA* odvija se u nespacificiranome prostoru privatnih i grupnih interesa koji je teško povezati s prepoznatljivim nacionalnim prostorom. Dos Passos daje malo detalja o prostornome uređenju jer je njegov prioritet prikazivanje stalne fluktuacije ljudi i ideja. S druge strane, kućni i obiteljski prostor Mahfouzove trilogije detaljno je definiran te čuva integritet i funkcionalnost cjeline. Prostorne granice označavaju regulativni autoritet i strukturiraju odnose u skladu s tradicionalnim vrijednostima. Dok javni prostori u kairskoj trilogiji ispunjavaju političku funkciju, privatni prostori odražavaju političku makrostrukturu tradicionalnog arapskog društva. No obje vrste prostora, privatni i javni, treba promatrati u sklopu procesa ideološke transformacije i modernizacije koji zahvaćaju cijelo društvo. Talal Asad tako ukazuje u svojem djelu na nove vrste prostora koji se stvaraju kao posljedica tih procesa: „...modern institutions (administrative, economic, ideological) and modern classes (especially those who have received a Western education) have come into existence, creating a new social space that is the object of critical discourse and practice. The religious discourse and practices presuppose the new social space - the latter partly constitutes and is constituted by the former. In this important sense, they are a part of modernity and not a reaction to it, as is often said: unless, of course, it be insisted that modernity is articulated by a fixed teleology” (Asad 1993: 225-6). Povezanost s Mahfouzovom

modernoga liberalizma temeljen je na drugačijim postavkama: „Modern liberalism rejects this principle. The well-regulated modern polity - so it argues - depends on the provision of optimum amounts of social welfare and individual liberty, not on moral criticism. The primary critical task, according to political liberalism, is not the moral disciplining of individuals but the rational administration and care of entire populations.” (ibid)

¹⁸⁶ Integracija elemenata unutar zatvorenoga društva koju smo ustanovili na razini svakodnevnoga života vrijedi i na razini kulture - u islamskoj tradiciji ne postoji razlika između vjerskoga i sekularnoga, već su religija i politika integrirani, tj. postižu sintezu. Ovo treba shvatiti na konceptualnoj, a ne političkoj razini, jer Asad dodatno problematizira tu integraciju s obzirom na položaj religijskoga diskurza u političkoj sferi: „The attempt to understand Muslim traditions by insisting that in them religion and politics (two essences modern society tries to keep conceptually and practically apart) are coupled must, in my view, lead to failure. At its most dubious, such attempts encourage us to take up an a priori position in which religious discourse in the political arena is seen as a disguise for political power.” (Asad 1993: 28-9)

društvenom kritikom očita je – počevši od 1945. god. Mahfouz se bavi istraživanjem i prikazom mogućega sukoba novoga i staroga:

Throughout this phase of his writing, which culminated in the publication of The Trilogy in 1956-7, Mahfouz appeared to have... one particular theme which ran through all of them... the conflict between old and new, or past and present: in other words, the conflict between two value systems; one wallowing in the security of age-old tradition, and the other attracted to Western modernity with all its attendant perils. In all these novels Mahfouz appears highly sensitive to the tragic potential of such conflict to both individual and society and sets out to explore it with varying degrees of emphasis and from different angles.” (El-Enany 1993: 47)

Jedna je od glavnih karakteristika zatvorenoga sustava „predvidljivost“ (Danermark 2002: 68). Ona je zapravo posljedica čvrsto definirane strukture i temelji se na dosljednom i pravilnom funkcioniranju cjeline. Mahfouzova narativna struktura tako omogućuje predviđanje sljedećih koraka nacionalnoga političkoga razvoja. Na razini likova vidjeli smo kako sama definicija lika, njegovo obrazovanje, interesi i motivi ponašanja daju indikacije o njegovu političkom putu i konačnoj sudbini.¹⁸⁷ To je najviše očito u slučaju Fahmija, Kamala, Ahmada i Abd al-Munima. Svaki od njih identificira se s pojedinom ideologijom koja ga usmjerava i određuje njegovu sudbinu, a ujedno prenosi i političku poruku autora. Narativne metode koje Mahfouz koristi samo pojačavaju predvidljivost u strukturi romana. Alegoričnost i simbolizam takva su dva postupka. U trenutku pojave alegoričnoga čitanja autor uspostavlja definiranu, alternativnu narativnu liniju kojoj se već zna kraj i kojom želi prenijeti povijesnu perspektivu nacionalnih događaja. Razvoj obitelji Abd al-Jawad tako je glavna alegorija povijesnoga puta nacije. Najbolji primjer simbola koji ima moć predviđanja lik je Fahmija. Od samoga početka definira se kao žrtva koju nacija mora podnijeti za oslobođenje od kolonijalizma i uspostavu slobode. Nakon što je žrtva podnesena, egipatski put prema neovisnosti zacrtan je, drugim riječima predviđen.

¹⁸⁷ Odnosi u zatvorenomu, patrijarhalnomu sustavu normalizirani su i strogo uređeni, bilo da se radi o planiranju životnoga puta pojedinca, odabiru obrazovanja, karijere, položaja u društvu, pa do dogovorenih veza i brakova koji, s manjim iznimkama, čuvaju koherenciju zajednice. Informacije u zatvorenomu sustavu kanaliziraju se i daju pojedincu dovoljno vremena da na njih reagira i promisli njihove moguće posljedice. Informacije u otvorenome sustavu kakvoga je Dos Passos prikazao povezane su s medijskim sredstvima propagande koja stvaraju svojevrsnu medijsku buku i koja otežavaju osmišljavanje privatnih interesa. Likovi u takvome sustavu nemaju vremena promišljati svoje mjesto ili ulogu u društvu i u pravilu nemaju dobro definiran identitet.

Dos Passosova dijagnoza trenutnog američkog društva karakteristična je za pregled vremena kojim se otvoreni sustav tipično bavi. Otvoreni sustav omogućuje istraživanje internacionalizacije kapitala i mobilnosti radne snage, ali i destabiliziranoga srednjeg društvenog sloja, koji pod utjecajem industrijalizma dobiva posve nova obilježja. S druge strane, Mahfouzov cijeli opus, ali i ovo djelo, ne bavi se toliko trenutnim uređenjem ili kritikom trenutačne politike, već patrijarhalnom, religijskom tradicijom i njezinim negativnim aspektima.¹⁸⁸ Trenutni odnosi u njegovu djelu uvijek se promatraju kao plod prethodnih pokreta, ideologija i tradicija. Stoga njegova kritika zahvaća jedan širi okvir arapskoga civilizacijskoga kruga, a egipatsko društvo odlično predstavlja sve kompleksnosti te tradicije. Dok je Mahfouzov najproblematičniji odnos s orijentalno-islamskom tradicijom, Dos Passos prikazuje trenutno američko društvo potpuno odcijepljeno od većine tradicija. Moglo bi se reći da se Dos Passos bavi izdajom ili nadomještanjem tradicija, dok se Mahfouz bavi filozofskom kritikom tradicije u najčišćemu obliku. Predmet te kritike posebno su stari, okamenjeni oblici tradicije koji ograničavaju slobodan rast društva. S druge strane, američko je društvo žrtva vlastitih sloboda i činjenice da ne postoje ograničenja koja bi spriječila oblike tiranije na koje on stalno upozorava.

Vrsta američkoga sustava u kompleksnoj je vezi sa životima likova, njihovim stalnim kretanjem i potragom za pravednim životnim uvjetima u okolini u kojoj je ispunjavanje tih uvjeta otežano. Otvoreni sustav tako odgovara političkoj i ekonomskoj dinamici kapitalističkog ustroja u kojoj Dos Passos prikazuje mehanizaciju i hladnoću međuljudskih odnosa. Upravo u takvome sustavu politička administracija implementira strategije za stvaranje iluzije zajedništva i društvene integracije, posebno s obzirom na multietničku prirodu nacionalnog identiteta. Otvoreni sustav stoga u ključnim trenucima djeluje kao zatvoreni sustav, povezujući disparatne cjeline radi nekoga političkog ili ideološkog projekta. Čini to i onim metodama koje posebno postaju predmetom autorove kritike - kontrola medija, povezanost neovisnih institucija i lobija te obeshrabrivanje političkoga dijaloga. Dos Passos razotkriva najviše tih metoda u montažnomu

¹⁸⁸ U raspravama o sustavima društvenog uređenja *Kairske trilogije* primarno mjesto u pravilu zauzima odnos religije i politike. Njihov suživot krajnje je problematičan, a trajni je sociološki uvid Naguiba Mahfouza da ih je nemoguće odvojiti jer obje smjeraju ravnanju života pojedinaca i društava (religija se pritom definira kao skup moralnih pouka a politika kao skup interesa; jedne je nemoguće ukorijeniti ako nisu usmjereni najboljem interesu društva, a drugi zahtijevaju moralnu odlučnost da ih se realizira.) Način na koji se ti opći interesi konkretiziraju ili reificiraju u pojedinim likovima, situacijama i problemima u književnome djelu svjedoči o isprepletenosti društva i pojedinca u modernom arapskom društvu.

žanru novinskih isječaka, u kojemu razotkriva manipulaciju i propagandu američke vlade pod vodstvom predsjednika Wilsona.

Strukturno uređenje zatvorenog obiteljskog prostora odražava uređenje države u tradicionalnom, islamskom sustavu. Čvrsta koherencija elemenata, homogenost, predvidivost i determiniranost veza između likova i skupina (primjerice organiziranje međubiteljskih odnosa dogovorenim brakovima) te središnji položaj uže obitelji definiraju jedan zatvoreni prostor unutar kojega je autor koristio druge vrste metoda za formuliranje političkoga i društvenoga komentara. Homogenizacija različitih elemenata koju Mahfouz postiže u trilogiji u uskoj je svezi s tematizacijom vremena i prikazom kontinuiranog rasta egipatskog društva. Neprekidan protok vremena postaje tako ujedinjujući princip koji uspostavlja odnose između prethodno nepovezanih elemenata. Taj je princip Georg Lukacs formulirao u svojoj Teoriji romana: „The unrestricted, uninterrupted flow of time is the unifying principle of the homogeneity that rubs the sharp edges off each heterogeneous fragment and establishes a relationship - albeit an irrational and inexpressible one - between them. Time brings order into chaos of men's lives and gives it the semblance of a spontaneously flowering, organic entity.” (citirano u Roger Allen, *The Arabic Novel*, str. 58). Dodatne su karakteristike Mahfouzova zatvorenoga sustava funkcionalna integralnost - činjenica da uklanjanje jednoga člana ugrožava poredak i ustroj strukture, kao u Amininom izopćenju u ranim sekcijama trilogije, položaj određenih institucija - središnje mjesto institucije braka u trilogiji služi kao okosnica svih odnosa, te strukturni položaj organizatora - Ahmad, Amina ili britanski okupator u konkretnim sekcijama trilogije. Takav sustav potiče metodološku jednovalentnost, pojačava simboličke elemente tako što pruža uniforman okvir unutar kojega se metaforička značenja mogu primijeniti i interpretirati, kao i narativnu uniformnost i tradicionalne književne postupke. Zatvorenost sustava omogućuje duboku i kompleksnu isprepletenost osobne i nacionalne sudbine, tj. omogućuje paralelizme kojima Mahfouz prenosi političku poruku. Glavni primjer funkcioniranja takvoga sustava upravo je kućanstvo Ahmada Abd al-Jawada, koje predstavlja vrstu zatvorenoga prostora u kojemu se postavljaju i razrješavaju ideološki sukobi. Odnosi zatvorenoga kućanstva s vanjskim svijetom u početku se strogo definiraju i tek se postepeno umnožavaju s napretkom glavne priče, odražavajući tako proces političke modernizacije. Posljedica je tog otvaranja ugrožavanje integriteta tradicionalne obiteljske zajednice i redefiniranje odnosa u cijeloj trilogiji.

6. Zaključak

Oba djela demonstriraju određene formalne karakteristike koje ih povezuju s političkim i kulturnim kontekstom u kojemu su nastala i koje su u uskoj vezi s vrstom političkoga sustava unutar kojega su autori pisali te odražavaju neka obilježja toga sustava. Iako se u većini slučajeva te karakteristike razlikuju, postoji dovoljno sličnosti koje opravdavaju poredbenu analizu. Upotrebom pravog interpretativnog modela i definiranjem teorijskog okvira moguće je stoga istaknuti te sličnosti ili razlike i postaviti temelj za dosljednu analizu unutar kroskulturalne znanosti o književnosti. Ovakva vrsta istraživanja, koja uspoređuje ili kontrastira ključne karakteristike dviju kultura (zatvoreni sustav tako odlikuju strogo definirane društvene norme, visoka normativnost i kohezija, a otvoreni slabije definirane norme, široko primjenjiva pravila i disperzivnost) ima potencijal promovirati kroskulturalno razumijevanje i razviti okvir za razumijevanje kulturnih međuovisnosti u globalnome kontekstu. U političkoj sferi, posebno u slučaju kultura čiji su odnosi obilježeni nepotpunim razumijevanjem, tenzijama, pa i sukobima, interkulturalne studije, a posebno povijest takvih konzistentnih istraživanja, ako se ne zadržavaju na samo deskriptivnim pristupima i istražuju dublje kulturološke razlike na temelju empirijskih istraživanja, mogu pružiti podlogu za temeljitije razumijevanje nacionalnih političkih interesa. A u slučaju zaraćenih sustava, te studije mogu svojom dugoročnom i temeljitom praksom poboljšati odnose i omogućiti politički detant, ako za tim postoji potreba.

Dokumentirao sam i nabrojao primjere narativnih strategija korištenih u svrhu društvenoga i političkoga komentara i definirao odnos tih postupaka sa specifičnom vrstom kulturnoga i političkoga sustava u kojima su autori pisali. Te su strategije sljedeće: narativna uniformnost i disperzivnost, unutarnji monolog kao aktivno sredstvo društvenoga komentara, alegorija i simbolizam kao oblici prikaza političkih trendova, sustava i aktera, eksperimentalni postupci koji destabiliziraju ukorijenjene tradicije i omogućuju reprodukciju značenja koja nisu dostupna tradicionalnim tehnikama, posebno u slučaju Dos Passosa. I na kraju, dosljedna primjena karakterizacije likova koja odražava smještenost u konkretnome kulturnom i civilizacijskom sustavu i kojom se reificiraju konkretna politička ili ekonomska načela. Dos Passosova percepcija rata kao međunarodne financijske urote, njegov aktivni angažman u raznim političkim sukobima u zemlji i njegovo odbacivanje imperijalističkih interesa pružaju oštar kontrast na događanja

moderne nacije koja je u završnoj borbi protiv takvoga sustava kao što je Egipat. Kao što smo pokazali, otvorene sustave odlikuju procesi različitosti, patologije i realizacije trenutnoga političkog sustava. Dos Passos tako je prikazao patologiju nacionalne ratne retorike u opravdavanju imperijalnih interesa te patologiju pojedine svijesti u narativnim sekcijama i unutarnjim monolozima. Zapravo, svaka od tih metoda može se smatrati dijagnostičkim alatom kojemu je krajnji cilj ispravljanje konkretnih društvenih i političkih nepravdi. Cijela orijentacija njegove kritike temelji se na trenutnoj politici Wilsonove administracije i njezinim mogućim dugoročnim posljedicama. S druge strane, zatvoreni sustav pruža politički okvir za realizaciju tema kao što su bitak, identitet, normalizacija odnosa i evolucija političkih i društvenih institucija u povijesnim okvirima. Tako Mahfouz uspostavlja alegorijska čitanja koja iznose povijesnu problematiku određenih tradicija i njihova nepreispitanog opstanka u modernome svijetu. Takva se opsežna kritika odvija u kontekstu autokratskoga sustava vladanja, političke modernizacije i borbe protiv završnih napora imperijalizma Velike Britanije i njezinih kolonijalnih saveznika. Snaga i rigidnost društvenih normi u zatvorenome sustavu usmjeravaju i oblikuju život na svakodnevnoj razini, ali isto tako definiraju oblike i strategije socijalne kritike. Dok se u otvorenome sustavu ponašanje na svakodnevnoj razini uspostavlja različitim metodama samoregulativnosti, zatvoreni se sustav oslanja na kompleksan sustav dobro utvrđenih normi koje promoviraju društvenu funkcionalnost i kohezivnost. Stoga je potreba za usklađenim poretom izraženija u zatvorenome sustavu, u kojemu je integralnost kompleksnih odnosa politike i religije odražena na razini društva i pojedinca. No zbog samoregulacije odnosa i pojedinaca u otvorenome sustavu i heterogenosti njihovih veza, takav sustav daje više materijala za psihološke analize, kao i ekonomske analize u kojima se proučavaju pravila slobodnoga tržišta i snalaženja pojedinca u neosobnim ekonomskim prilikama. Psihološki i ekonomski procesi u zatvorenome sustavu predvidljiviji su, lakše ih je kontrolirati i u pravilu su u vezi s nekom vrstom hijerarhijskoga modela i može ih se proučavati kao integralne entitete u sklopu fiksnoga civilizacijskog sustava. Situacijska ograničenja, kao i ograničenja kretanja, ovdje su snažnija u zatvorenome sustavu, u kojemu je etika informirana religijskim nazorom unutar stabilne tradicije. No u oba slučaja, odnosi političkih sustava i svakodnevnoga života ispunjeni su reciprocitetom unutar kojega se realizacija osobnih i grupnih interesa odvija u najoptimalnijoj konfiguraciji za specifično kulturno okruženje. Na kraju treba napomenuti i da ovaj teorijski konstrukt, ako se strogo

uzmu njegove sociološke i logičke konstante, problematizira mogućnost integracije tih sustava u političkoj realizaciji a da te konstante budu zadržane u izvornom obliku.

Uloga književnosti, a posebno romana kao žanra, u demonstriranju sociopolitičkih mehanizama na djelu u određenome društvu, zaista ne poznaje granice. Razina detaljne analize i komentara koji autor može prikazati u prostoru romana nadmašuje sve druge žanrove i metode. Upravo zato je politički roman tako pogodan za komparativnu analizu i daje rezultate koji imaju interdisciplinarni doseg. Ovdje se, po svemu sudeći, radi o velikom američkom romanu s jedne strane i nečemu što možemo nazvati velikim arapskim romanom s druge (ili ako proširimo kontekst, radi se o velikom američkom političkom romanu i velikom arapskom političkom romanu, pa ako se uzmu u obzir trenutni politički odnosi tih nacija, potencijal studija za uspostavljanje interkulturalnoga dijaloga nedvojbeno raste). S obzirom na to da nikad nije objavljena nijedna komparativna studija ova dva djela, svaka primjena nekoga modela bit će nova i zahtijevat će gaženje novoga terena. Činjenica da komparatistika osigurava takva nova istraživanja trebala bi sama po sebi biti dovoljna da odvoji studente književnosti od uskih nacionalnih interesa i bavljenja uvijek istim književnim pravcima i trendovima i trebala bi potaknuti okretanje prema globalnim književnim perspektivama u globalnome svijetu. Posebno je potreba svih vrsta komparatistike naglašenija u slučaju kultura ili civilizacijskih sustava koji su u problematičnim odnosima, kao što je trenutno slučaj Zapada i Bliskog Istoka, pa zato i mogućnosti koje takve studije pružaju za razumijevanje ove problematike, uvidi koje osiguravaju za napredak same discipline, a zatim i interkulturalnoga dijaloga, postaju očiti.

Literatura:

Abreu, Maria Zina Gonçalves i Bernardo de Vasconcelos. 2010. *John dos Passos: Biography and Critical Essays*. Cambridge Scholars Publishing. Newcastle upon Tyne.

Abu-Haidar, Farida. 1995. Naguib Mahfouz: The Pursuit of Meaning. *Research in African Literatures* XXVI/2. Indiana University Press. Bloomington 230-232.
<http://www.jstor.org/stable/3820295> (pristupljeno 25. kolovoza 2010.)

Abu-Haidar, J.A. 1996. Rasheed El-Enany: Naguib Mahfouz: the Pursuit of Meaning. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* LIX/2. University of London. London. 349-352.
<http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=3732580&fileId=S0041977X00031736> (pristupljeno 25. kolovoza 2010.)

Al Aswany, Alaa. 2015. How Literature Inspires Empathy. *The Atlantic*. Washington, DC.
<http://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2015/08/by-heart-joe-fassler-egyptian-alaa-al-aswany-dostoyevsky/401549/>

Allen, Roger. 1982. *The Arabic Novel, an Historical and Critical Introduction*. Syracuse University Press. New York.

Allen, Roger. 1989. Najib Mahfuz: Nobel Laureate in Literature. *World Literature Today* LXII/1. University of Oklahoma. Norman. 5-9. <http://www.jstor.org/stable/40145038> (pristupljeno 16. rujna 2010.)

Allen, Roger. 1994. Sugar Street. *World Literature Today* LXVIII/1. University of Oklahoma. Norman.

Asad, Talal. 1975. *Anthropology and the Colonial Encounter*. Ithaca Press. London.

Asad, Talal. 1993. *Genealogies of Religion*. Johns Hopkins University Press. London.

Asad, Talal. 2003. *Formations of the Secular, Christianity, Islam, Modernity*. Stanford University Press. Stanford.

Asad, Talal. 2009. *Is Critique Secular? Blasphemy, Injury, and Free Speech*. University of California Press. Los Angeles.

Asad, Talal. 2015. Thinking About Tradition, Religion, and Politics in Egypt Today. *Critical Inquiry*. University of Chicago. Chicago.
http://criticalinquiry.uchicago.edu/thinking_about_tradition_religion_and_politics_in_egypt_today

Beal, Wesley. 2011. Network Narration in John Dos Passos's *U.S.A.* Trilogy. *Digital Humanities Quarterly* V/2. Lyon College. Batesville.
<http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/5/2/000094/000094.html>

Belcher, Wendy Laura. 2009. Consuming Subjects: Theorizing New Models of Agency for Literary Criticism in African Studies. *Comparative Literature Studies* XLVI/2. Penn State University Press. 213-232.
<http://muse.jhu.edu/journals/cls/summary/v046/46.2.belcher.html>

Berthoff, Warner. 1981. *The Ferment of Realism: American Literature 1884-1919*. Cambridge University Press. New York.

Bowron, Bernard R. Jr. 1951. Realism in America. *Comparative Literature* III/3. 268-85. Duke University Press. Durham. (pristupljeno 22. studenoga 2012.)

- Brown, Denning. 1953. Dos Passos in Soviet Criticism. *Comparative Literature* V/4. 332-350. Duke University Press. Durham.
- Butts, J.J. 2011. Missed Connections: The Collective Novel and the Metropolis. *Digital Humanities Quarterly* V/2. Lyon College. Batesville.
<http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/5/2/000092/000092.html>
- Carr, Virginia Spencer. 1984. *Dos Passos: A Life*. Doubleday & Company. New York.
- Clark, Michael. 1987. *Dos Passos's Early Fiction, 1912-1938*. Susquehanna University Press. Selinsgrove.
- Copleston, Frederick. 1994. *A History of Philosophy, Volume VIII, Modern Philosophy, Empiricism, Idealism and Pragmatism in Britain and America*. Doubleday. New York.
- Cowley, Malcolm. 1936. The End of a Trilogy. *The New Republic* LXXXVIII. 23-24,– u: *John Dos Passos: The Critical Heritage*. 1997. Ur. Maine, Barry. Routledge. New York. 139-41.
- Danermark, Berth. 2002. *Explaining Society: Critical Realism in the Social Sciences*. Routledge. New York.
- Davis, Robert Gorham. 1962. *John Dos Passos - American Writers* 20. University of Minnesota Press. Minneapolis.
- Deeb, Marius. 1983. Najib Mahfuz's Midaq Alley: A Socio-Cultural Analysis. *British Journal of Middle Eastern Studies* X/2. Taylor and Francis. New York. 121-130.
<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13530198308705373?journalCode=cbjm19>
 (pristupljeno 21. rujna 2010.)

- Denning, Michael. 1998. *The Cultural Front: The Laboring of American Culture in the Twentieth Century*. Verso. London.
- Derek, Gregory; Johnston, Ron; Pratt, Geraldine; Watts, Michael; Whatmore, Sarah. 2009. *The Dictionary of Human Geography*. Blackwell Publishing. Oxford.
- Diggins, John P. 1974. Visions of Chaos and Visions of Order: Dos Passos as Historian. *American Literature* XLVI/3. Duke University Press. Durham. 329-346.
<http://www.jstor.org/stable/2924413> (pristupljeno 13. kolovoza 2012.)
- Dos Passos, John. 1996. *U.S.A.* Library of America. New York.
- Dos Passos, John. 2003. *Travel Books and Other Writings, 1916-1941*. Library of America. New York.
- Dos Passos, John. 2004. *Three Soldiers*. Dover Publications. New York.
- El-Enany, Rasheed. 1993. *Naguib Mahfouz: The Pursuit of Meaning*. Routledge. London.
- El-Shamy, Hasan M. 1976. The Traditional Structure of Sentiments in Mahfouz's Trilogy: A Cognitive Behavioristic Text Analysis. *Al-Arabiyya: Journal of the American Association of Teachers of Arabic* IX/1-2. American Association of Teachers of Arabic. Birmingham. 53-74.
https://scholarworks.iu.edu/dspace/bitstream/handle/2022/9003/el-shamy_MHFZ_TRLGY_SNTMNTS.pdf?sequence=1
- Emerson, Ralph Waldo; Frederic I. Carpenter. 1934. *Nature: Representative Selections, with Introduction, Bibliography, and Notes*. American Book Co Pub. New York.
- Erickson, John. 1998. *Islam and Postcolonial Narrative*. Cambridge University Press. New York.

- Even-Zohar, Itamar. 1990. Polysystem Studies. *Poetics Today: International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication* XI/1. Duke University Press. Durham. 1-253. <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/books/ez-pss1990.pdf>
- Farrell, James T. 1946. Social Themes in American Realism. *The English Journal* XXXV/6. National Council of Teachers of English. Urbana. 309-315.
<http://www.jstor.org/stable/807764> (pristupljeno 15. srpnja 2012.)
- Fichtelberg, Joseph. 1988. The Picaros of John Dos Passos. *Twentieth Century Literature* XXXIV/4. Hofstra University. Hempstead. 434-452. <http://www.jstor.org/stable/441886> (pristupljeno 13. kolovoza 2012.)
- Foucault, Michel. 2009. *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977-1978*. Palgrave Macmillan. New York.
- Galina, Matija. 2013. *Egipat i Tunis pedesetih: put u nezavisnost i autoritarne režime*. Diplomski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu. Odsjek za povijest. Zagreb. 1-80.
- Gelfant, Blanche H. 1961. The Search for Identity in the Novels of John Dos Passos. *PMLA* LXXVI/1. Modern Language Association. New York. 133-149.
<http://www.jstor.org/stable/460320> (pristupljeno 15. srpnja 2012.)
- Gold, Michael. 1933. The Education of John Dos Passos. *The English Journal* XXII/2. National Council of Teachers of English. Urbana. 87-97.
<http://www.jstor.org/stable/804561> (pristupljeno 15. srpnja 2012.)
- Goldman, Arnold. 1970. Dos Passos and his U.S.A. *New Literary History* I/3. Johns Hopkins University Press. London. 471-483. (pristupljeno 29. rujna 2010.)

- Hankins, Barry. 2004. *The Second Great Awakening and the Transcendentalists*. Greenwood Press. Westport.
- Hansen, Arlen. 1996. *Gentlemen Volunteers: The Story of the American Ambulance Drivers in the Great War, August 1914 - September 1918*. Arcade Publishing. New York.
- Hendrix, Harald. 1996. *The Search for a New Alphabet: Literary studies in a changing world*. John Benjamins Publishing Company. Philadelphia.
- Hicks, Granville. 1950. The Politics of John Dos Passos. *The Antioch Review* X/1. Antioch College. Yellow Springs. 85-98. <http://www.jstor.org/stable/4609397> (pristupljeno 13. kolovoza 2012.)
- Hirschkind, Charles. 2006. *Powers of the Secular Modern: Talal Asad and His Interlocutors (Cultural Memory in the Present)*. Stanford University Press. Stanford.
- Holt, Douglas B. 2010. *Cultural Strategy Using Innovative Ideologies to Build Breakthrough Brands*. Oxford University Press. New York.
- Homberger, Eric. 1979. Proletarian Literature and the John Reed Clubs. *Journal of American Studies* XIII/2. Cambridge University Press. Cambridge. 221-244. <http://www.jstor.org/stable/27553695> (pristupljeno 15. srpnja 2012.)
- Hopwood, Derek. 2002. Earth's Proud Empires Pass Away: Britain's Moment in the Middle East. *British Journal of Middle Eastern Studies* XXIX/2. Taylor and Francis. New York. 109-120. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1353019022000012623> (pristupljeno 17. rujna 2010.)
- Hoving, Isabel; Korsten, Frans-Willem; Van Alphen, Ernst. 2003. *Africa and Its Significant Others: Forty Years of Intercultural Entanglement*. Rodopi. Amsterdam.

Hunt, Lynn. 2007. *Inventing Human Rights*. W.W. Norton & Company. New York.

Kallich, Martin. 1950. John Dos Passos: Liberty and the Father-Image. *The Antioch Review* X/1. Antioch College. Yellow Springs. 99-106. <http://www.jstor.org/stable/4609398> (pristupljeno 13. kolovoza 2012.)

Kaplan, Amy. 1986. The Knowledge of the Line: Realism and the City in Howells's *A Hazard of New Fortunes*. *PMLA* CI/1. Modern Language Association. New York. 69-81. <http://www.jstor.org/stable/462536> (pristupljeno 15. srpnja 2012.)

Kaplan, Amy. 1992. *The Social Construction of American Realism*. University of Chicago Press. Chicago.

Kazin, Alfred. 1995. *On Native Grounds: An Interpretation of Modern American Prose Literature*. Harcourt Brace. New York.

Khoudi, Mohamed Amine. 2010. *The Idea of Post-War America in Selected Novels by John Steinbeck and John Dos Passos*. Magistarski rad. Faculty of Letters and Humanities of Mouloud Mammeri University of Tizi-Ouzou. Department of English. Tizi-Ouzou. 1-108.

Knonagel, Axel. 1995. The Interchapters in John Dos Passos's "Number One". *Journal of Modern Literature* IX/2. Indiana University Press. Bloomington. 317-322. <http://www.jstor.org/stable/3831595> (pristupljeno 13. kolovoza 2012.)

Kraus, Karl. 1984. *No Compromise: Selected Writings of Karl Kraus*. Frederick Ungar Publishing Company. New York.

- Le Gassick, Trevor. 1988. The Faith of Islam in Modern Arabic Fiction. *Religion & Literature* XX/1. The University of Notre Dame. South Bend. 97-109.
<http://www.jstor.org/stable/40059369> (pristupljeno 17. rujna 2010.)
- Levin, Harry. 1979. Revisiting Dos Passos' „U. S. A.“. *The Massachusetts Review* XX/3. The Massachusetts Review Inc. Amherst. 401-415. <http://www.jstor.org/stable/25088971>
 (pristupljeno 4. listopada 2010.)
- Lindberg-Wada, Gunilla. 2006. *Studying Transcultural Literary History*. De Gruyter. Berlin.
- Litke, Justin B. 2013. *Twilight of the Republic: Empire and Exceptionalism in the American Political Tradition*. The University Press of Kentucky. Lexington.
- Luhmann, Niklas. 1968. *Teorija sistema. Svrhovitost i racionalnost*. Globus. Zagreb.
- Luhmann, Niklas. 2012. *Theory of Society*. Stanford University Press. Stanford.
- Lukacs, Georg. 1971. *The Theory of the Novel, a Historico-Philosophical Essay on the Forms of Great Epic Literature*. The Merlin Press. London.
- Macey, David. 2000. *The Penguin Dictionary of Critical Theory*. Penguin Books. London.
- Mahfouz, Naguib. 2001. *The Cairo Trilogy*. Doubleday. New York.
- Mahfouz, Naguib. 2011. *Midaq Alley*. The American University in Cairo Press. New York.
- Maine, Barry. 2005. *John Dos Passos: The Critical Heritage*. Routledge. London.

- Masteller, Richard. 1989. Caricatures in Crisis: The Satiric Vision of Reginald Walsh and John Dos Passos. *Smithsonian Studies in American Art* III/2. The University of Chicago Press. Chicago. 22-45. (pristupljeno 13. kolovoza 2012.)
- Mayo-Santana, Raul. 2014. Nature Writing, American Exceptionalism, and Philosophical Thoughts in Edward Bliss Emerson's Caribbean Journal. *The Qualitative Report* IX/17. Nova Southeastern University. Fort Lauderdale. 80-97.
http://www.nova.edu/ssss/QR/QR19/ES_naturewriting8.pdf
- Mehrez, Samia. 1994. *Egyptian Writers Between History and Fiction: Essays on Naguib Mahfouz, Sonallah Ibrahim, and Gamal Al-Ghitani*. The American University in Cairo Press. New York.
- M. Najjar, Fauzi. 1998. „Islamic Fundamentalism and the Intellectuals: The Case of Naguib Mahfouz“. *British Journal of Middle Eastern Studies* XXV/1. Taylor and Francis. New York. 139-168. (pristupljeno 23. kolovoza 2010.)
- Nijland, C. 1984. Naguib Mahfouz and Islam, An Analysis of Some Novels. *Die Welt des Islams. New Series* 23/24. Brill. Leiden. 136-155. <http://www.jstor.org/stable/1570668>
<http://www.jstor.org/stable/1570668> (pristupljeno 23. kolovoza 2010.)
- Norris, Frank. 1903. *The Responsibilities of the Novelist*. Doubleday. London.
- Parrington, Vernon Louis. *The Beginnings of Critical Realism in America*. New Brunswick. Transaction Publishers. 2013.
- Pizer, Donald. 2003. *Dictionary of Literary Biography: John Dos Passos' U.S.A.: A Documentary Volume*. Gale. Farmington Hills.

- Reising, Russell. 1989. J. Dos Passos' "U.S.A.": A Critical Study, and: A Storyteller and a City: Sherwood Anderson's Chicago, and: Theodore Dreiser: Journalism Vol. 1. Newspaper Writings. 1892-1895. *Modern Fiction Studies* XXXV/2. Johns Hopkins University Press. London. 275-277. <https://muse.jhu.edu/journals/mfs/summary/v035/35.2.reising.html>
- Rugoff, Milton. 1941. Dos Passos Novelist of Our Time. *The Sewanee Review* XLIX/4. Johns Hopkins University Press. London. 453-468. (pristupljeno 15. srpnja 2012.)
- Said, Edward W. 1999. *Orijentalizam*. Konzor. Zagreb.
- Sanders, David. 1969. John Dos Passos Interview. *The Art of Fiction* XLIV. The Paris Review. New York. <http://www.theparisreview.org/interviews/4202/the-art-of-fiction-no-44-john-dos-passos>
- Sartre, Jean-Paul. 1995. *Literary and Philosophical Essays*. Criterion Books Inc. New York.
- Scheingold, Stuart A. 2010. *The Political Novel, Re-Imagining the Twentieth Century*. Continuum. New York.
- Seed, David. 2009. *Cinematic Fictions: The Impact of the Cinema on the American Novel up to the Second World War*. Liverpool University Press. Liverpool.
- Seigneurie, Ken. 2014. The Institution and the Practice of Comparative Literature in Lebanon. *Comparative Literature Studies* LI/3. Penn State University Press. 373-396. http://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/comparative_literature_studies/v051/51.3.seigneurie.pdf
- Smith, James Steel. 1958. The Novelist of Discomfort: A Reconsideration of John Dos Passos. *College English* XIX/8. National Council of Teachers of English. Urbana. 332-338. <http://www.jstor.org/stable/372024> (pristupljeno 13. kolovoza 2012.)

- Soja, Edward. 1989. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. Verso. London.
- Solar, Milivoj. 2004. *Uvod u filozofiju književnosti*. Golden marketing - Tehnička knjiga. Zagreb.
- Spencer, Benjamin Townley. 1941. The New Realism and a National Literature. *PMLA* LV/4. Modern Language Association. New York. 1116-1132. (pristupljeno 15. srpnja 2012.)
- Spivak, Gayatri Chakravorty. 2011. *Nacionalizam i imaginacija*. Fraktura. Zagreb.
- Steiner, George. 1995. *What is Comparative Literature?*. Clarendon Press. Oxford.
- Tötösy de Zepetnek, Steven. 1999. From Comparative Literature Today toward Comparative Cultural Studies. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*. Purdue University Press. West Lafayette. 1-18.
- Tötösy de Zepetnek, Steven. 2003. *Comparative Literature and Comparative Cultural Studies*. Purdue University Press. West Lafayette.
- Trachtenberg, Alan. 2007. *The Incorporation of America: Culture and Society in the Gilded Age*. Farrar, Straus and Giroux. New York.
- Trombold, John. 1995. Popular Songs as Revolutionary Culture in John Dos Passos' U.S.A. *Journal of Modern Literature* XIX/2. Indiana University Press. Bloomington. 289-316. <http://www.jstor.org/stable/3831594> (pristupljeno 15. srpnja 2012.)
- Vanderwerken, David L. 1977. U. S. A.: Dos Passos and the „Old Words“. *Twentieth Century Literature* XXIII/2. Hofstra University. Hempstead. 195-228. <http://www.jstor.org/stable/441341> (pristupljeno 5. listopada 2012.)

- Veblen, Thorstein. 1912. *The Leisure Class, an Economic Study of Institutions*. The Macmillan Company. New York.
- Veblen, Thorstein. 1923. *Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times, The Case of America*. B. W. Huebsch, Inc. New York.
- Vonnahme, Nathan. 1996. Philosophical Autobiography in Mahfouz's Cairo Trilogy. *World Literature Today*. University of Oklahoma. Norman.
- Wade, Mason. 1938. Novelist of America: John Dos Passos. *The North American Review*. CCXLIV/2. University of Northern Iowa. Cedar Falls. 349-367. (pristupljeno 13. kolovoza 2012.)
- Wahyono, Danu. 2000. The Structural Devices in John Dos Passos' U.S.A. *FSU in the Limelight VII/1*. Florida State University. Tallahassee.
<http://www.angelfire.com/journal/fsulimelight/usa.html>
- Wainwright, Michael. 2010. Figuring the Financier: Dos Passos and Pierpontifex Maximus. *Papers on Language and Literature: A Journal for Scholars and Critics of Language and Literature XLVI/1*. Southern Illinois University Edwardsville. Edwardsville. 79-92.
<https://www.questia.com/library/journal/1G1-220470187/figuring-the-financier-dos-passos-and-pierpontifex>
- White, Ray Lewis. 1987. John Dos Passos and the Federal Bureau of Investigation. *Journal of Modern Literature XIV/1*. Indiana University Press. Bloomington. 97-110.
<http://www.jstor.org/stable/3831343> (pristupljeno 15. srpnja 2012.)
- Williams, Raymond. 2007. *Politics of Modernism, Against the New Conformists*. London. Verso.

- Wilson, Edmund. 1930. Review. *New Republic* LXII. 156-8. u: *John Dos Passos: The Critical Heritage*. 1997. Ur. Maine, Barry. Routledge. New York. 83-5.
- Youssef, Magdi. 1983. The Socio-Cultural Interaction Processes between the Arab World and the West in Modern Times. *Intercultural Studies*. Bochum.
- Youssef, Magdi. 1993. *al-Tadakhul al-Hadari wa'l Istiqlal al-Fikri, (Socio-Cultural Interference and Intellectual Independence)*. Maktabat al-Usra. Cairo.
- Youssef, Magdi. 2001. *Min al-Tadakhul ila at-Tafa'ul al-Hadari, (From Socio-Cultural Interference to Cross-Cultural Interaction)*. Kitab al-Hilal. Cairo.
- Youssef, Magdi. 2009. From A Philological To A Social Scientific Approach With Regard To Comparative Literary Research. u: Beyond Binarisms, Proceedings of the 18th International Comparative Literature Association (ICLA). Ur. Coutinho, Eduardo F. Rio de Janeiro.
- Zhou, Xiaoyi. 2000. East and West Comparative Literature and Culture: A Review Article of New Work by Lee and Collected Volumes by Lee and Syrokomla-Stefanowska. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*. Purdue University Press. West Lafayette. 1-4. <http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol2/iss3/10/>)
- Zinn, Howard. 2005. *A People's History of the United States: 1492-present*. Harper Perennial Modern Classics. New York.
- Zuckert, Catherine. 1981. On Reading Classic American Novelists as Political Thinkers. *The Journal of Politics* XLIII/03. University of Chicago Press. Chicago. 683-706. <http://www.jstor.org/stable/2130632> (pristupljeno 11. kolovoza 2012.)

